

Nő a társadalomban

Szerkesztette: Balogh Judit

Nő a társadalomban

Nő a társadalomban

Szerkesztette:

Balogh Judit

Eger, 2025

Szakmai lektor:
Horn Ildikó
Sárai Szabó Katalin

Nyelvi lektor:
Báthory Kinga

ISBN 978-963-496-319-6

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kuser Judit
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Molnár Gergely
Megjelent: 2025-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM

Előszó	7
Kristóf Ilona Magyarországi tudósítások Isabella d'Este levelezésében (1517—1520)	9
Máté Ágnes Az olaszosság vádja és mizogínia: Báthory Griseldis szerepöröksége a magyar-lengyel-olasz kapcsolatok tükrében	45
Balogh Judit Nők a kora újkori egodokumentumokban. Az egodokumentumok kora újkori felhasználhatóságának lehetőségei és korlátai	57
Lengyel Tünde A házasságban elkövetett nők elleni erőszak a kora újkori társadalomban ...	79
Orgona Angelika Család, érdek, emlék	103
Viskolcz Noémi Egy elfeledett erdélyi fejedelemasszony: Bethlen Druzianna (1618–1670)....	125
Leba Eszter Női önszerveződés a 17. században	173
Nagy Andor „Hidak a hatalomban” Rokoni összefonódások és női közvetítők Brassó 18. századi városvezetésében	187
Tóth Árpád Özvegy polgárasszonyok, cselédlányok és megesett anyák: női élethelyzetek a győri városi társadalomban a II. József kori népszámlálás idején.	213

Bartók Béla

Az angolkisasszonyok leánynevelő intézetének megszervezése
Egerben 1852-ben 241

Rainer M. János

A család marxista újratervezése a hatvanas években –
Márkus Mária és Heller Ágnes javaslatai 259

Kissné Budai Rita

Egy művészfeleség szereplehetőségei. Egry Józsefné szerepe férje
életművének gondozásában 273

ELŐSZÓ

Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézetében mintegy egy évtizede szervezünk nőtörténelmi konferenciákat, a kollégáink kutatásai között pedig újra és újra felbukkannak nőtörténelmi témák. 2017. szeptember 21-én Nők és konfessziók címmel, 2019. november 14-én Nők és szerepek címmel rendeztünk tudományos konferenciát, 2022. november 24-én és 25-én a nőknek a társadalomban elfoglalt helyéről folytattunk tudományos diskurzust.

Mivel sokunk érdeklődésének fókuszában a társadalomtörténelmet áll, nem véletlen, hogy az általunk vizsgált források, kérdések egyben nőtörténelmi források, témák is.

A nőtörténelmi kutatások az utóbbi évtizedek folyamán az egész magyar történettudományban is egyre inkább előtérbe kerültek, és létrejött több egyetemen is nőtörténelmi kutatócsoport, intézet, mint ahogy az MTA-nak is van már éppen tíz éve Nőtörténelmi Munkabizottsága. Bár mind ez idáig az Egerben szervezett konferenciák kapcsán nem készítettünk konferenciaköteteket, az elmúlt évtized folyamán a nőtörténelmet kutatásban érdekelt kollégákkal közösen egy olyan, nőtörténelmi kötetet szerettünk volna megjelentetni, amely képet ad a jelenlegi kutatási irányainkról és eredményeinkről. Jelen kötet tehát nem egyetlen konferencia anyagát adja az olvasó kezébe, sokkal inkább a szerzők nőtörténelmi vizsgálódásait mutatja be. A tanulmányok a késő középkortól a jelenkorig terjedő időintervallumot ölelik fel, a magyar nőtörténelmetre fókuszálva. A kötetünk reményeink szerint csupán az első darabja egy sorozatnak, amelyben a tovább folyó kutatómunka új eredményeit kívánjuk megjelentetni.

Balogh Judit

KRISTÓF ILONA

MAGYARORSZÁGI TUDÓSÍTÁSOK ISABELLA D'ESTE LEVELEZÉSÉBEN (1517–1520)¹

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Összefoglalás

A tanulmány egy speciális esetet vizsgál, ugyanis 1517 és 1520 között több mint két éven át Estei Hippolit, aki több mint három évtizeden át bírt magyarországi egyházi javadalmakat, Magyarországon tartózkodott. A bíboros udvaroncái részletesen beszámoltak a magyarországi eseményekről és érdekességekről. Jelenleg körülbelül 170 darab fennmaradt levélről van tudomásunk, amelyek a jelzett két évben keletkeztek, és Hippolit magyarországi tartózkodásához köthetők. Ennek a forrásfeltáró munkának a részeként tettem kísérletet Isabella d'Este vonatkozó levelezésének szisztematikus feltárására és a Magyarországról küldött levelezés rekonstruálására. Azt kívánom összefoglalni, hogy ezeket a leveleket miként lehet beilleszteni a korszak udvari levelezésének kontextusába, továbbá hogy Isabella d'Este önreprezentációjában, kapcsolatrendszerében milyen szerepet foglaltak el a Magyarországról érkező hírek és öccse udvartartásának tagjai. Ez a speciális, de Isabella d'Este teljes levelezéséhez képest elenyésző mennyiségű levélegyüttes lehetőséget ad a 16. század eleji információcsere szervezési kérdéseinek, logisztikájának tanulmányozására is, és számos köz-, kultúr- és diplomáciatörténeti adattal gazdagítja tudásunk. Bizonyítani kívánom, hogy Isabella d'Este önreprezentációjában helye volt a Magyarországról érkezett híreknek. Nemcsak a politikai, kulturális és társadalmi életben megszerzett tekintélyének növelésére, hírszerzésre használta a leveleket, hanem gyakran szórakozásként, „utazáspótlékként” tekintett rájuk.

¹ Készült a PPKE-BTK-KUT-23-5 számú projekt keretében, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar által nyújtott támogatásával és finanszírozásával.

Abstract

In my paper will discuss a special case, as Ippolito I d'Este, who held ecclesiastical benefices in Hungary for more than three decades, stayed in Hungary for more than two years between 1517 and 1520. The cardinal's courtiers reported in detail on events and interesting facts in Hungary. I am currently aware of approximately 170 surviving letters that were written during the two years mentioned above and are related to Ippolito's stay in Hungary. As part of this source researching work, I attempted to systematically discover Isabella d'Este's relevant correspondence and reconstruct the correspondence sent from Hungary. In my paper, I would like to summarize how these letters can be placed in the context of court correspondence of the period. Furthermore, I will examine the role played by news from Hungary and members of her brother's court in Isabella d'Este's self-representation and network of relationships. This special collection of letters, which is insignificant in comparison to Isabella d'Este's entire correspondence, provides an opportunity to study the organizational issues and logistics of information exchange in the early 16th century and enriches our knowledge with a wealth of data on public, cultural, and diplomatic history. I wish to demonstrate that news from Hungary played a role in Isabella d'Este's self-representation. She used the letters not only to increase her prestige in political, cultural, and social life and to gather intelligence, but also often as entertainment, as a "substitute for travel."

Kulcsszavak: 16. század, Estei Hippolit, Isabella d'Este, levelezés, önreprezentáció, egzotikum

Keywords: 16th century, Ippolito I d'Este, Isabella d'Este, letters, self-representation, exoticism

A Vestigia Kutatócsoport több mint egy évtizedes forrásfeltáró munkájának köszönhetően nem pusztán jelentősen bővült a Magyar Nemzeti Levéltár Mohács előtti gyűjteményének Diplomatikai Fényképtára, hanem olyan források is kutathatóvá váltak, amelyek merőben más jellegű adatokkal szolgálnak, mint a Magyarországon megőrzött dokumentumok.² Így például Estei Hippolit (Ippolito I d'Este)³ több mint három évtizedes magyarországi egyházi javadalomviseléséhez kapcsolódva olyan mennyiségben és tartalmában jelentős levélmennyiség

² A Vestigia Kutatócsoportról bővebben: <https://btk.ppke.hu/vestigia-kutato csoport-vestigia-2> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

³ Estei I. Hippolit (1479–1520), esztergomi érsek, egri püspök, bíboros.

maradt fenn, amely esetenként jelentősen módosítja tudásunkat a Mohács előtti Magyarországról. A bíboros, esztergomi érsek, majd egri püspök hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon tartózkodó udvaroncai, megbízottjai rendszeresen beszámoltak uruknak a hazai ügyekről – ezek a dokumentumok teszik ki a Magyarországról küldött levelek nagy többségét.

Az alábbiakban azonban egy speciális esetet vizsgálok meg, ugyanis 1517 és 1520 között több mint két éven át Estei Hippolit Magyarországon tartózkodott.⁴ A püspök jelenléte teljesen felforgatta az egri püspöki udvar korábbi működését, és alapjaiban változtatta meg az Itáliával történő kapcsolattartás módját is. A korábbiaktól eltérően mások a levelek szerzői és a címzettek is, nem az egri püspöki kormányzók és ágensek küldtek levelet uruknak vagy valamelyik titkárnak. Ezzel együtt a levelek témájában is megfigyelhetők jelentős eltérések.

Ezekre az évekre vonatkozóan a magyar kutatás számára eddig is ismert volt a Magyar Tudományos Akadémia oklevélmásolataiból Óváry Lipót által szerkesztett kötet 21 darab regesztája.⁵ Az eredetiek a Mantovai Állami Levéltár Gonzaga Levéltárában az 533 sz. dobozban találhatóak, amely kifejezetten a magyar vonatkozású anyagot őrzi.⁶ Azonban a hozzá tartozó inventárium is jelzi, hogy az 1519. évi levelek egy része hiányzik a dobozból.⁷

Ebből a hiányból kiindulva tettem kísérletet Isabella d'Este vonatkozó levelezésének szisztematikus feltárására és a Magyarországról küldött levelezés rekonstruálására. A levéltár fondjaiban körülbelül 28.000 darab hozzá írt levél maradt fenn.⁸ Gyűjtőmunkám során az „Ungheria” c. doboz anyagán túl egyrészről a kérdéses évekre, a feltételezhetően Magyarországon tartózkodó udvaroncok levelezésére koncentráltam,⁹ illetve a d'Este rokonokkal zajlott levélváltásokat néztem át, ugyanis a Hippolittól érkezett leveleket, bárhol is keletkeztek, a szerző személyéből kiindulva a Ferrarából érkezett dokumentumok között

⁴ Magyarországi tartózkodásáról bővebben: *Kuffart Hajnalka*: Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. Bölcsészdoktori (PhD-) értekezés 2018., *Kristóf Ilona*: Egy nádorválasztás margójára (Estei Hippolit 1517-1520 közötti politikai szereplésének kérdései), in: Ed. Kiss László: *Acta Academiae Agriensis*, vol. XLIII., Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015, 175–185.

⁵ Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. Budapest 1890.

⁶ Jelenlegi őrzési helyük: Archivio di Stato di Mantova (a továbbiakban: ASMn) Archivio Gonzaga (a továbbiakban: AG) E. V. 3. b. 533., AG E. LXI. 1. b. 1895., E. LXI. 1. b. 1897.

⁷ <https://inventari-san.cultura.gov.it/inventari/1202/pdf> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

⁸ <https://www.isbelladestearchive.org/general-3> Az Isabella d'Este Archive (IDEA) online adatbázis a tervek szerint szabadon kutathatóvá teszi az Isabella d'Este mecénatúrájához és levelezéséhez köthető digitalizált másolatokat. (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

⁹ ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246., E. XXXI. 2. b. 1247., E. LXI. 1. b. 1895., E. LXI. 1. b. 1897.

archiválták.¹⁰ Ennek eredményeként sikerült a korábban erre a néhány évre vonatkozó okleveles anyagot megháromszorozni. Ezenkívül a Mantovából küldött levelek pontosan vezetett regisztrumköteteteinek köszönhetően Ferenc, fia, Gonzaga II. Frigyes és Isabella d'Este levelei között is sikerült további néhányat azonosítani, amelyek Magyarországról érkezett levelekre válaszoltak. Itt jegyzém meg annak érzékeltetésére, hogy ennek a hatalmas korpusznak egy apró, mondhatni jelentéktelen töredékét vizsgálom a továbbiakban, hogy az Isabella d'Este által küldött, a Copialettere-sorozatban fennmaradt levelek száma elérje a 15.000-16.000 darabot.¹¹

Jelenleg körülbelül 170 darab fennmaradt levélről van tudomásom, amelyek 1517 vége és 1520 tavasza között keletkeztek, és Hippolit magyarországi tartózkodásához köthetők. Közülük hetvennégyet Mantovába,¹² hatvanat Ferrarába küldtek.¹³ A további 36 levél jelentős részét különböző magyarországi címzettek kapták Celio Calcagnini¹⁴ jóvoltából. Az a szerencsés helyzet állt elő, hogy egy ekkora levélmennyiség már alkalmas az elemző vizsgálatra. A mantovai levelek címzettjei Isabella d'Este (1474–1539), Hippolit nővére, a mantovai őrgróf felesége,¹⁵ Gonzaga II. Ferenc,¹⁶ a mantovai őrgróf, Isabella férje, és Gonzaga II. Frigyes,¹⁷ Isabella fia, a későbbi őrgróf, majd Mantova első hercege voltak.¹⁸ Ferrarába Hippolit fivérének, Estei I. Alfonz hercegnek és titkárainak címezték a tudósításokat.

¹⁰ ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197.

¹¹ Isabella d'Este leveleinek levéltári elhelyezkedéséről: *Anna Maria Lorenzoni*: Contributo allo studio delle fonti isabelliane dell'Archivio di Stato di Mantova. Atti e memorie. Accademia Virgiliana di Mantova. Serie nuova 47. (1979) 97–137.

¹² Jelenlegi őrzési helyük: ASMn AG E. V. 3. b. 533., AG E. LXI. 1. b. 1895., E. LXI. 1. b. 1897.

¹³ Jelenlegi őrzési helyük: Archivio di Stato di Modena (a továbbiakban: ASMo) Archivio Segreto Estense (a továbbiakban: ASE) Cancelleria, Sezione estero (a továbbiakban: C. Est.) Carteggio ambasciatori Ungheria (a továbbiakban: Amb. Ungh.) b. 4.

¹⁴ Életéről bővebben: *Valerio Marchetti*: Celio Calcagnini. In: Dizionario Biografico degli Italiani 16. 1973. Magyarországi tartózkodására lásd bővebben: *Bitskey István – Tóth Orsolya*: Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban. Báthory Orsolya – Bajáki Rita (szerk.): Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26. Budapest, 2020. 19–45., *Caelius Calcagnini Ferrarensis*: Epistolarum criticarum et familiarum libri XVI. Et Rerum Varietate, Et Dictionis Elegancia, Cum Studiosae Iuventuti, tum etiam doctis viris adprime utiles. Hamburg, 1608.

¹⁵ Életéről bővebben pl.: *George Marek*: The Bed and the Throne. New York 1976.; *Lorenzo Bonoldi*: Isabella d'Este la Signora del Rinascimento. Rimini 2015.; *Isabella d'Este*: La primadonna del Rinascimento. Szerk. Daniele Bini Modena 2001.; *Julia Cartwright*: Isabella d'Este. London 1903.

¹⁶ Gonzaga II. Ferenc, mantovai őrgróf (1466–1519).

¹⁷ Gonzaga II. Frigyes, mantovai herceg (1500–1540).

¹⁸ A Gonzagákról bővebben pl.: *Giuseppe Coniglio*: I Gonzaga. Varese, 1967.; *Cesare Mozzarelli*: Mantova e i Gonzaga dal 1382 al 1707. Torino 1987.

Az olasz szakirodalomban hosszú 15. századként emlegetett időszak – a 14. század közepétől a 16. sz. elejéig – a diplomáciatörténet igen képlékeny szakasza. A diplomáciai kapcsolattartás szereplői: a megbízók és a szerzők társadalmi státusz, hatalom, politikai ambíciók, előjogok szempontjából nagyon különbözők voltak. Ezekben az évtizedekben a reneszánsz Itáliában a diplomácia gyakorlata átalakulóban volt. A politikai viszonyok komplexebbé válása és az itáliai államok közötti állandó rivalizálás szükségessé tette a tartósabb és rendszeresebb diplomáciai kapcsolatok kiépítését.¹⁹ Az itáliai háborúk évtizedeiben az olyan kis területű, szárazföldi államoknak, mint Ferrara vagy Mantova, a túlélését biztosította a jólétesültség. A középkorban a diplomáciai küldetések gyakran alkalmi jellegűek voltak, meghatározott célokkal és korlátozott időtartammal bírtak.²⁰ A követek szűk mandátummal rendelkeztek, és feladataik leginkább a konkrét tárgyalásokra vagy üzenetek átadására korlátozódtak.²¹ A vizsgált időszakban kezdett elterjedni az állandó (rezidens) követek intézménye, akik nem csupán ideiglenes megbízatással érkeztek, hanem hosszabb távon képviselték államukat egy idegen udvarban, mellettük párhuzamosan az ad hoc követségek és egyéb személyek is szolgáltak hírekkel.²² A követek feladatai nem korlátozódtak többé csupán a tárgyalásra: az információgyűjtés, az általuk képviselt állam érdekeinek védelme és a kapcsolatok ápolása is a feladataik közé tartozott. Az észak-itáliai államok – többek között Ferrara és Mantova is – diplomáciája fejedelmi jellegű volt, ami azt jelentette, hogy a követek (rezidensek és ideiglenesek egyaránt) kiválasztásában személyes kapcsolataik játszottak fontos szerepet, valamilyen formában ugyan kapcsolódtak a kancelláriához, de a feladataik ellenőrzése meglehetősen laza volt. Egyszerűen dokumentálták tevékenységüket, ugyanis a diplomáciai tevékenység normái ekkor még szinte teljes egészében hiányoztak, mindazonáltal nagy figyelmet fordítottak a keletkezett iratok megőrzésére.²³ A külföldi és a belföldi levelezések, az információgyűjtéstől a tényleges tárgyalásokig

¹⁹ *Nadia Covini – Bruno Figliuolo – Isabella Lazzarini – Francesco Senatore: Pratiche e norme di comportamento nella diplomazia italiana: i carteggi di Napoli, Firenze, Milano, Mantova e Ferrara tra fine XIV e fine XV secolo.* In: *De l'ambassadeur: les écrits relatifs à l'ambassadeur et à l'art de négocier du Moyen âge au début du XIXe siècle.* Szerk. Stefano Andretta – Stéphane Péquignot – Jean-Claude Waquet. Rome, École française de Rome, 2015. 113–163., 126.; *Isabella Lazzarini: News from Mantua: Diplomatic Networks and Political Conflict in the Age of the Italian Wars (1493–1499).* In: Maximilian I. (1459–1519). *Wahrnehmung – Übersetzungen – Gender.* Szerk. H. Noflatscher – M. A. Chisolm – B. Schnerb. 2011. 111–129., 112–113.

²⁰ *Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.: Pratiche e norme i. m. 139.*

²¹ *Uő: 114.*

²² *Sarah Cockram: Epistolary Masks: Self-Presentation and Dissimulation in the Letters of Isabella d'Este.* *Italian Studies* 64. (2009) 1. 20–37. 21–23.

²³ *Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.: Pratiche e norme i. m. 151., 157.*

szóló megbízatások közötti határok nem voltak egyértelműek, mind a különböző típusú ügyek gyakorlati lebonyolítása, mind az interakciókban részt vevők személye is gyakran esetlegesnek tűnik.²⁴

A 16. század fordulójára még nem kizárólagosan a rezidens modell jellemezte Mantova és Ferrara diplomáciáját, hanem az udvarok rugalmasan alkalmazkodtak az aktuális helyzethez.²⁵ Sokszor a családi kapcsolatrendszer helyettesítette a professzionális diplomáciai hálózatot. A pénzügyi források függvényében időről időre más szereplőket is bevontak a diplomáciai feladatokba, vagy egyéb csatornákon, például dinasztikus és házassági hálózatokon, valamint az egyházi méltóságok családtagokon keresztül alkalmaztak személyeket.²⁶

Megfigyelhető volt a rezidens és az ad hoc követek egyidejű jelenléte, a „állandó” nagyköveti hálózat kiépülésének hullámzó folyamata alkalmazkodást igényelt az udvarok részéről. Ezekben az esetekben a személyes vagy dinasztikus kapcsolatok kiegészítették vagy akár ki is válthatták a diplomáciai hálózatokat.²⁷ Mantova és Ferrara urai viszonylag korlátozott autonómiájuk és államuk geopolitikai helyzete miatt nagymértékben kényszerültek arra, hogy különböző információs hálózatokra támaszkodjanak. Azaz külföldi kapcsolataikat jelentős mértékben alakította a napi politika, az ad hoc információszerzés.

Az Estei Hippolit utolsó magyarországi tartózkodását felölelő források teljes körű feldolgozásának részeként jelen tanulmányomban a kifejezetten Mantovába, Isabella d’Estéhez küldött levelekre fókuszálok azt vizsgálván, hogy milyen visszhangot váltottak ki ezek a levelek. Milyen jelentőséggel bírtak az örgrófné kapcsolati hálójában? Be lehet-e illeszteni őket a korszak udvari levelezésének kontextusába?

Természetesen a modern magyar történeti kutatások számára nagyon fontos esemény-, politika- és művelődéstörténeti adatokkal szolgálnak ezek a tudósítások, de ezeken túl ebben a tanulmányban elsősorban a levelek alapján elemezhető információáramlás, a Magyarországról származó információk értéke érdekel.

A levelek címzettjét, Isabella d’Estét nem szükséges bemutatni. Életútját könyvtárnyi irodalom dolgozta fel, kivívta kortársai feltétlen csodálatát is. A levelezése, ez a páratlan forrásegyüttes szinte kimeríthetetlen kincsesbánya,

---

²⁴ *Isabella Lazzarini*: Corrispondenze diplomatiche nei principati italiani del Quattrocento. Produzione, conservazione, definizione. In: Carteggi fra basso medioevo ed età moderna. Pratiche di redazione, trasmissione e conservazione. Szerk.: Andrea Giorgi – Katia Occhi, Bologna 2018. 13–39., 15.

²⁵ *Uő*: 157.

²⁶ *Uő*: 154.

²⁷ *Uő*: 157.

számtalan tudományos igényű feldolgozás, forráskiadás tárgyául szolgált. Természetesen mint műgyűjtőt, mecénást, politikust, stílusikont is a leveleiből ismerjük a legjobban.²⁸

Levelezése kulcsfontosságú szerepet játszott hatalmának, befolyásának és dinasztikus törekvéseinek előmozdításában. Betekintést nyújt önreprezentációjának alakításába, valamint a politikai, kulturális és társadalmi életben megszerzett tekintélyébe.²⁹

A közelmúlt kutatásai igazolták, hogy Isabella egyrésztől nem lépett ki a női önkifejezés elfogadott keretei közül, aktívan részt vett a művészet és az irodalom pártfogásában. Levelei dokumentálják, hogy fontos szerepet töltött be életében a zene, az udvari ünnepek szervezése, a divat, a műgyűjtés és maga az írásos kapcsolattartás. Másrésztől személyes kvalitásainak és lehetőségeinek köszönhetően a hagyományos kereteket feszegetve, de azokat nem áthágva tett szert kiemelkedő politikai hatalomra. Időnként akár férfiasan is megnyilvánult a leveleiben, például férje távollétében (fogságában) az államügyeket és az igazságszolgáltatást érintő kérdésekben is határozott álláspontot képviselt. Ebből a szempontból is önreprezentációjának fontos eleme volt a levelezés, hiszen ez volt a művelt nő alapvető kommunikációs formája. Rangjának és származásának köszönhetően a levelein keresztül is igazolni és ösztönözni tudta tekintélyének elismerését. Kiterjedt kapcsolati hálót tartott fenn, és tudatosan felépített levelezése a saját informális hatalmát segítette. Információs hálózatainak működtetésében a levelek kiemelt szerepet töltöttek be, és általuk összekapcsolta a személyes, dinasztikus és politikai ügyeit. Isabella kiválóan kiismerte magát ezen a terepen, mind hagyományos, mind kreatív módon levelezett, miközben a lehetőségeket a saját szükségleteihez alakította. Emellett természetesen a Gonzagák és az Esték dinasztikus politikáját támogatta, és a legújabb kutatások igazolták, hogy Isabella és férje, Ferenc tudatosan együttműködtek a hatalom gyakorlásában, a megszerzett információkat közösen hasznosították, és tudatosan, összehangoltan kommunikáltak a külvilággal, akár jól elhelyezett álhíreket is terjesztve. Isabella levelei diplomáciai célokat is szolgáltak, különösen férje, Gonzaga II. Ferenc távollétei idején. Kommunikációs stratégiájuk kiválóan szemlélteti az önreprezentációt és a gyakorlati hatalommegosztást.³⁰

Összességében Isabella d'Este levelezése nem csupán a kommunikáció eszköze volt, hanem lehetőséget nyújtott hatalmának megszilárdítására, befolyásának terjesztésére és dinasztikus törekvéseinek előmozdítására.

²⁸ Cockram, S.: *Epistolary* i. m. 20.

²⁹ *Uő*: 21.

³⁰ *Uő*: 23–24.

Ebből a nézőpontból vizsgálva kézenfekvő a kérdés, hogy a magyar vonatkozású információknak milyen jelentőséget tulajdonítottak a mantovai udvarban. A magyarországi levelezés időnként *ad hoc* jellege – mind az esetlegességet, mind a személyi kapcsolatrendszer, a tisztázatlan diplomáciai szerepeket tekintve – egyértelműen illeszkedik a fent vázolt mintázatba. A levelek szerzője többségükben Ludovico da Bagno mantovai nemesúr volt, aki 1494-től állt Estei Hippolit szolgálatában, 1506-tól a titkára volt, számos egyházi javadalom tulajdonosa, és 1517-től a bíborossal együtt Magyarországon tartózkodott.³¹ Valamint Giovanni Tommaso/Giantomaso Manfredi és fivére, Giovanni Battista Manfredi szintén mantovai nemesek voltak, akik vezető szerepet játszottak Hippolit környezetében, hozzájuk szintén több levél köthető.³² Maga a bíboros sokkal kevesebb alkalommal ragadott tollat, és írt nővéreinek. Továbbá az információáramlás szempontjából fontos adatokkal szolgálnak a Ferrarából Mantovába küldött levelek, amelyek említik Hippolit magyarországi tartózkodását. Segítségükkel jobban fel lehet térképezni az egri püspöki udvar kommunikációs stratégiáját és az információk terjedésének sebességét, módozatait. Ferrarából a leghűségesebben Bernardino Prosperi tudósította Isabella d’Estét az újdonságokról. A ferrarai származású Prosperi évtizedeken át az Este család alattvalójaként, az 1490-es évektől egészen az 1530-as évekig tájékoztatta leveleiben Isabella d’Estét is a legkülönfélébb eseményekről.³³

Egy bizonyos fajta mecénás-kliens kapcsolat figyelhető meg Hippolit udvaroncai és a Gonzagák között. Mind Bagno, mind a Manfredik mantovai gyökerekkel rendelkeztek, Isabella d’Estének köszönhatték ferrarai pályafutásukat, ez megteremtette az alapot a kapcsolattartásra. Isabella d’Este – mint az Este hercegnők általában – nagyon tudatosan támaszkodott a ferrarai udvaroncokra kiterjedt kapcsolati hálójának fenntartásában. Innen nézve Isabella nagyon is szándékosan helyezte el mantovaiakat Ferrarában, és voltak megbízható ferrarai emberei is,³⁴ a minél szélesebb körű és intenzívebb információáramlás fenntartása, a jólétesültség volt a cél.

³¹ E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). *Történelmi Szemle* 32. (1990) 1-2. 101–127. 113.; E. Kovács Péter: Óstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad. (Adalékok a középkori Magyarország faunájához) *Történelmi Szemle* 47. (2005) 1-2. 89–98. 90.; Michele Catalano: Vita di Ludovico Ariosto ricostruita su nuovi documenti. I-II. Geneva 1930–1931. I. 192., 205., 223., 235.

³² E. Kovács P.: Egy középkori utazás i. m. 113.

³³ Catalano, M.: Vita i. m. I. 597.

³⁴ Kristóf Ilona: Vulcanus és a küklopszok: Adalékok Estei Hippolit (Ippolito I d’Este) művészetpártolásához. In: Molnár Dávid – Varga Zsolt (szerk.) *Tanulmányok Cseh Zita, Kovács Melinda és Szabó Jolán tiszteletére*. Eger 2023. 251–267.

Az Isabellának küldött levelekben a deklaráltan nőies témák domináltak

A levelek alap hangvételében Isabella mint *patrona*, a Magyarországra induló udvaroncok pártfogója jelent meg. Guido Silvestri (Postumo) orvos és költő, Ludovico Ariosto barátja, írt először Isabellának a közlő utazásról nem éppen hízelgő hangnemben, tulajdonképpen kérte az őrgrófné közbenjárását, hogy ne kelljen Hippolittal tartania Magyarországra.³⁵ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Copialettere-sorozat alapján legalább részben tudjuk rekonstruálni Isabella válaszait is. Ebből kiderül, hogy Postumo levelének dátumához képest alig 2 nappal később Isabella már válaszolt is, azonban szigorúan nem avatkozott bele fivére döntéseibe, a hozzá forduló udvaroncokat rendreutasította, és jó utat kívánt nekik.³⁶

A Magyarországról Isabellának címzett levelek java a helyi érdekességek, egzotikumok bemutatásáról és Bona Sforza Jagelló I. Zsigmonddal kötött házasságáról szólt.

A királyi menyező

Hippolit és kísérete 1518 január elején érkezett meg Egerbe a több mint 2 hónapnyi utazás után. Isabella első kézből értesült az 1518 áprilisában tartott lengyel királyi esküvőről. Mondhatni, az egri udvart 1518 első felében a krakkói kézfogó tartotta lázban. 1518. február 22-én Bagno abbéli reményét fejezte ki, hogy az esküvő után már haza is térhetnek.³⁷ Március 4-én már tudni vélte, hogy Zsigmond király húsvét után Moszkva ellen készült támadásra, így bíztak abban, hogy hamarosan indulnak és vissza is térnek.³⁸ Isabella a február 22-i levélre reagálva március 29-én meg is kérte Bagnót, hogy tudósítson az esküvői ünnepegekről.³⁹ Bagno további levelei alapján biztosak lehetünk abban, hogy nem kellett biztatni. Április 6-án kelt levelében megköszönte Isabella egyik korábbi válaszát, és arról számolt be, hogy másnap indulnak majd Lengyelországba egy több mint 400 fős lovassággal, a bevonulást április 10., vasárnapra tervezték, külön

³⁵ Postumo levelében egyszerűen csak „maledetta Ungariát” emlegetett. 1517. szeptember 7. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XVI/276r., Thomaso Cavalcatore Gonzaga II. Frigyes közbenjárását kérte, hogy ne kelljen Magyarországra jönnie. 1517. szeptember 29. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XVIII/456r.

³⁶ 1517. szeptember 9. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 34. 82v. n. 236.

³⁷ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

³⁸ Óváry L.: A Magyar i. m. 1097., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

³⁹ ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 45v, n. 142.

említette, hogy szokatlanul hideg volt, április elején még havazott.⁴⁰ Zsigmond király ugyanezekben a napokban értesítette a meghívott vendégeket a koronázás kitűzött időpontjáról, és küldött meghívókat többek között a magyar udvarba is.⁴¹ Április 15-én érkezett Krakó alá a menyasszony kísérete Prospero Colonna vezetésével, itt várta többek között Hippolit is, hogy üdvözlje őket. Az ünnepségsorozatról Decius részletes beszámolója mellett Celio Calcagnini, Hippolit udvari humanistája is hosszú levelet írt.⁴² Hippolit kíséretéből Bagno levele szolgál a legérdekesebb adalékokkal.⁴³ Arról tudósította Gonzaga II. Frigyes és Isabella d'Estét, hogy amikor a leendő lengyel királynéval találkozott Hippolit, egy kicsi, zárt kocsiba ült át, és hat olasz és hat magyar lovas kísérte, majd üdvözölte Brandeburgi Kázmér örgrófot is, aki a császár nevében kísérte az arát. Bagno ebben a levelében némileg eltérő számokat adott meg a kíséret létszámáról, mint a korábbiakban. Utólagosan már csak több mint 300 lovasról, 24 kocsiról és 12 ösvérről tett említést, és mindenki – ember, állat és a kocsik is – vörösbe voltak öltöztetve egységesen.⁴⁴ Decius viszont pontosan 367 lovasban adta meg Hippolit kíséretének a létszámát. Messze ez volt a legnépesebb küldöttség, amelyik az esküvőre érkezett. Miután Hippolit üdvözölte a menyasszonyt, a király és a lengyel egyháznagyok üdvözlésére sietett, és a király mellett a díszsátorban várta be a menyasszony érkezését.⁴⁵ A kölcsönös üdvözlő beszédek elhangzása után az egyesített menetben elől haladtak a lengyel urak és egyháznagyok, utánuk következett Hippolit familiája, majd a császári kíséret, az olaszok, és a különböző fejedelmeket követte a király és Bona Sforza lovon, akit két oldalról Hippolit és Brandeburgi Kázmér kísért szintén lovagolva, őket pedig hófehérbe öltöztetett lándzsás gyalogosok vették körül.⁴⁶ A tervek szerint április 18-án került sor a koronázásra, a násznép a hónap végéig élvezte a király bőkezű vendégszeretetét,

⁴⁰ Óváry L.: A Magyar i. m. 1098., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁴¹ *Acta Tomiciana. Epistolarum, Legationum, Responsorum Actionum et Rerum Gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Poloniae at Magni Ducis Lithuniae. (IV.)*, Szerk.: Stanislaus Gorski. Kórnik, Biblioteka Kórnicka, 1855. 26. skk.

⁴² 1518-ban írt levele Egerből Giovanni Manardinak, aki 1513–1518 között volt udvari orvos Budán. *Calcagnini C.*: Epistolarum i. m. IV. 116–119. Manardi tevékenységére: *Herczeg Árpád*: Manardus János (1462–1536) magyar udvari főorvos élete és művei. Budapest, 1929., *Pajorin Klára*: Magyar királyok orvosa: Giovanni Jacopo Manardo. Orvostudományi Hetilap 1972. (18.) 29–31., *Margherita Palumbo*: Giovanni Manardi. Dizionario Biografico degli Italiani 68. 2007. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_(Dizionario-Biografico)/) utolsó letöltés dátuma: 2025. január 28.

⁴³ 1518. május 23. Bagno levele Gonzaga II. Frigyesnek: ASMn AG E. V. 3. b. 533., Bagno levele Isabella d'Estének: Óváry L.: A Magyar i. m. 1099., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁴⁴ 1518. május 23. ASMn AG E. V. 3. b. 533. 1r.

⁴⁵ Acta Tomiciana i. m. 93. skk.

⁴⁶ Acta Tomiciana i. m. 106. Az esedékes Szent György-napi országgyűlésre már március elején kimentek a meghívók, ezért magyar részről a király, Bakóc, Perényi Imre nádor,

és senki sem tért haza üres kézzel.⁴⁷ Decius feljegyezte, hogy Hippolit és Prospero Colonna együtt hagyták el Krakkót, és indultak Magyarországra április 30-án, miután 29-én mindkettőjüket bőségesen megajándékozta Zsigmond király coboly-, párdúc- és hermelinprémekkel, aranyozott ezüst ivókupákkal.⁴⁸ Ehhez tette hozzá Bagno, hogy az értékes szőrméken és kupákon túl két remek lovat is kapott Hippolit és Colonna is.⁴⁹ A királyi nász örömeire nemcsak a legelőkelőbb vendégeket ajándékozták meg, de a kíséret alacsonyabb rangú tagjai is különféle elismerésekben részesültek, így például Hippolit egyik titkárát, Benedetto Fantinit Zsigmond király április 30-án nemesítette.⁵⁰ Az ünnepségek után három napot Egerben töltöttek május elején, mielőtt továbbindultak Budára.⁵¹ Bagno is már Budáról keltezett ugyanazon a napon (május 23.) két levelet is, ahová urával érkezett Prospero Colonna kíséretében, akit Hippolit bemutatott a királynak. Prospero Colonna további ajándékokkal megrakodva hagyta el az országot, és hajóra szállt Zenggben.⁵² A másnap – május 24-én – Manfredi tollából kelt levélben részben megerősíti Bagno értesüléseit, részben újabb információkkal szolgált.⁵³

Ezekből a közel azonos időben írt levelekből látszik tisztán az udvaroncok egymás közti rivalizálása. Udvariasan ugyan elismerik egymás teljesítményét, de igyekeznek olyan minél érdekesebb, egzotikusabb értesülésekkel szolgálni, amelyekről a másik nem írt.

A királyi esküvőről szóló beszámolókat remek esettanulmányként szolgálnak az információáramlás bemutatására. Bagno és Manfredi levelei körülbelül 3 hét alatt érhettek el Mantovába. Ez a menetidő napi 50-60 km megtételét jelenti, ami az összehasonlító vizsgálatok alapján egy nem kirívóan gyors lovasfutár

a pécsi és a váci püspök követek útján, Sárkány Ambrus pedig személyesen vett rész az ünneppsorozatban. Acta Tomisiana i. m. 120. skk.

⁴⁷ 1518. május 23. ASMn AG E. V. 3. b. 533. 1v.

⁴⁸ Acta Tomisiana i. m. 136–137.

⁴⁹ 1518. május 23. ASMn AG E. V. 3. b. 533. 2r.

⁵⁰ *O. R. Lucchesi*: Dissertazioni sopra la terra di Tredozio e suo comune. Dissertazione III. Popolazione comparativa, e Tredoziesi illustri. L'industriale della Romagna toscana foglio mensile di agricoltura, pastorizia, manifatture, e commercio (1856), Cappelli, Rocca S. Casciano, 947–960., 955–959.

⁵¹ ASMn AG E. V. 3. b. 533. 2r.

⁵² *Vita del cardinale Ippolito I. d'Este scritta da un anonimo, con annotazioni*. Szerk.: Giuseppe Antonelli, Milano, Paolo Ripamonti Carpano, 1843. 22. Giuseppe Antonelli feltételezte, hogy Hippolit életrajzát Giovanni Girolamo Monferrato de Calcagnini írta, aki az udvartartásának a tagja volt, és Magyarországon tartózkodott 1517 és 1519 között, amint egy 1540-ben kelt levelében említette, hogy járt korábban Magyarországon és a német területeken.

⁵³ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

tempójának felelt meg.⁵⁴ A Budáról május 23–24-én elküldött híradásoknak június közepére kellett megérkezniük Észak-Itáliába. Prosperi június 1-jén már tudósította Isabellát az esküvő megtörténtéről, de részleteket még nem tudott.⁵⁵ Majd csak június 19-i dátummal számolt be az ünnepegekről, informátorai a bíboros környezetében tartózkodó Afranio kamarás és Hieronymo Garzato voltak.⁵⁶ Tekintve, hogy a Ferrara–Mantova-távolság közel 90 km szárazföldön a fent említett adatoknak megfelelően, kb. 2 nap alatt értek el a levelek egyik városból a másikba. Mindezzel együtt az információs versenyt Isabella nyerte, aki csak június 26-án válaszolt Prosperinek. Megköszönte a beszámolót, de egyben emlékeztette hűséges emberét, hogy ő már június 18-án (!) elküldte a Bagno és Manfredi leveleiről készült másolatokat.⁵⁷ Azaz Isabella hamarabb értesült mindenről első kézből – június 18. előtt –, mint ahogy Ferrarából informálták volna, Prosperi levele csak megerősítésül szolgált. Az információk valóságtartalma ellenőrzésének módszere is tisztán látszik ebből a levélváltásból. A második, harmadkézből kapott információk szerepe nem elhanyagolható a megszerzett információk értékelése, felhasználása szempontjából. Prosperi levele megerősítette Bagno és Manfredi beszámolóit, és feltételezhetően a bíboros környezetéből egyszerre küldték a leveleket Ferrarába és Mantovába. Sőt, Isabella jólétesültsége bizonyításaként ezeket a fontos, érdekes, hasznos információkat tartalmazó leveleket másoltatta és – mint látható – terjesztette is. Több hasonló levélmellékletéről van tudomásunk, amelyek sajnos nem maradtak ránk. Mivel Isabella megkapta az őt érdeklő információkat, a levelek további intézkedést nem igényeltek, így ráért válaszolni. Bagnónak július 2-án,⁵⁸ Manfredinek csak július 23-án válaszolt a május végi levélre. Mindkettőjüknek megköszönte a beszámolót, és külön kiemelte a Manfredi leveléhez csatolt inventariumot, amely nem maradt fenn, így sajnos nem tudjuk, hogy mit vett leltárba.⁵⁹ A hírversenyben nemcsak Isabellának volt fontos, hogy jobban értesült legyen a ferrarai udvarnál, hanem az udvaroncok is versenyeztek, hogy ki tudja színesebb, fontosabb történetekkel,

⁵⁴ Az adatokat vö.: *Kristóf Ilona: Travelling to Italy in the Summer of 1501. Lessons Learned from a Book of Accounts*, in *Chapters from the history of Italian-Hungarian relations*. Szerk.: Kristóf Ilona, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, 2023. 107–130.

⁵⁵ 1518. június 1. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXIX/633.

⁵⁶ 1518. június 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXIX/639r.

⁵⁷ 1518. június 26. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 76v, n. 243. A Bagno leveléről készült egyik másolat maradt fenn a Mantovai Állami Levéltárban az ASMn AG E. V. 3. b. 533. dobozban.

⁵⁸ 1518. július 2-3. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35.84v., n. 269.

⁵⁹ 1518. július 23. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 84v-85r., n. 270. A szituációból következően az esküvőhöz kapcsolódhatott az inventárium: esetleg az ajándékok, díszruhák, vendégek felsorolását, leírását tartalmazhatta.

üzenetekkel megörvendeztetni úrnőjét, és ezzel együtt a saját megbecsültségét is növelni. Visszatérő motívum Bagno leveleiben, hogy arra panaszkodott, hogy Manfredi érdekesebb tudósításokkal tudott szolgálni.⁶⁰ Ugyanis magyarországi tartózkodásuk alatt Manfredi alkalmi követként többször megfordult Krakkóban, és első kézből számolt be Bona Sforza várandósságáról, udvarhölgyeiről, és nem utolsósorban prémeket vásárolt Isabella megbízásából,⁶¹ míg Bagno a bíboros titkáráként jobbra Hippolit közelében tartózkodott, és igyekezett a legfrissebb híreket továbbítani, de úgy érezte, hogy Manfredi tapasztalataival és utazásaival nem tud versenyre kelni.⁶² Tisztán látható, hogy Bona Sforza várandóssága volt a továbbiakban a rivalizálásuk alapja. Manfredi már 1518. augusztus 5-én arról írt Mantovába, hogy a lengyel királyné gyermeket vár.⁶³ Bagno ezzel szemben csak szeptember 27-én erősítette meg a hírt, és még egyszer visszatért a királyi esküvőre, mintegy a saját érdemeit hangsúlyozva.⁶⁴ Végül Bagno került helyzeti előnybe, ugyanis 1519. január végén Manfredi Ferrarában tartózkodott, így az Egerbe érkező hírt Jagelló Izabella hercegnő születéséről Bagno továbbította Mantovába márciusban.⁶⁵ Néhány hónappal később, július elején Manfredi arról számolt be, hogy a lengyel királyné újra gyermeket várt.⁶⁶ A hírt azonban testvére, Giovanni Battista Manfredi cáfolta meg az év végén egy lengyelországi küldetéséből Egerbe visszatérve.⁶⁷

⁶⁰ 1518. május 23. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1099., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶¹ 1518. június 15. Manfredi moszkvai hermelint próbál szerezni: *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1102., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶² A Manfredi fivérek Hippolit megbízásából gyakran voltak úton. Giandommaso Manfredi 1518. január 31. (ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246 XXX/675v.) és február 9. (ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 26 v-27r, n. 76.) között biztosan Ferrarában volt. 1518. április 6-tól Krakkóban volt az esküvőn. 1518. június 15. (*Óváry L.*: A Magyar i. m. 1102., ASMn AG E. V. 3. b. 533.) – augusztus 5. (*Óváry L.*: A Magyar i. m. 1107. ASMn AG E. V. 3. b. 533.) Krakkó; 1518. augusztus 19. után (*Óváry L.*: A Magyar i. m. 1108. ASMn AG E. V. 3. b. 533.) Krakkó; 1519. január 22. (ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36.19v., n.69.) Ferrara; 1519. április 19. (ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.69.) Ferrara; 1519. május 15. után (ASMn AG E. V. 3. b. 533., ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 191r.) Krakkó; 1519. okt. 3. előtt (ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 196r-197r.) Krakkó; 1519. karácsony (ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 196r-197r.) Krakkó?

Giovanni Battista Manfredi: 1518. május 1. (ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/706r.) Ferrara, Felonica; 1519. december 17. előtt (ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 199r-200r.) Krakkó.

⁶³ 1518. augusztus 5. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1107., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶⁴ 1518. szeptember 27. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1113., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶⁵ 1519. március 7. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1120., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁶⁶ 1519. július 1. ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 195r.

⁶⁷ 1519. december 17. ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 199r-200r.

Ajándékok

Az Isabellát érdeklő dinasztikus hírek mellett Hippolit udvaroncai a magyarországi érdekességeket találták fontosnak. A különleges, egzotikus állatok, jelenségek leírása a jólétesültség egy másik aspektusát jelentette. A kuriozitások gyűjtése az önreprezentáció egyik jellemző formája volt a 15-16. században. A gyűjtés és ezen belül a különleges állatok birtoklása a fejedelmi hatalom erőteljes szimbóluma volt, különösen az egzotikus ragadozók, nagyvadak bírtak kiemelt fontossággal mint a virágzó diplomáciai kapcsolatok és a kultúrák közötti érintkezések bizonyítékai.⁶⁸ A kortársak közül Giovanni Pontano *De magnificentia* c. művében, amelyet Ferrante nápolyi királynak ajánlott, úgy ítéli meg, hogy a nagyvadak (medvék, gepárdok, oroszlánok stb.) birtoklása a királyi tekintély reprezentációja, és az uralkodók közötti ajándékozás az állatot mintegy követi státuszba emeli, hiszen jelenlétével és értékével emlékezteti új gazdáját a küldő személyére.⁶⁹ Nem véletlen, hogy 1517 őszén Hippolit is hatalmas állatállományal indult Magyarországra. A számadáskönyvek és életrajzírója⁷⁰ szerint 250 kutyát, 40 vadászhalót, 4 különleges lovat, 20 különböző fajta ragadozómadarat,⁷¹ 2 gepárdot⁷² és az állatok tetemes felszerelését hozta magával.⁷³ Hippolitról közismert volt, hogy rajongott a vadászatokért.⁷⁴ De ez a népes állatsereglet nemcsak a bíboros szórakozását volt hivatva biztosítani, hanem az önreprezentációjának a része is volt. Az egzotikus állatokat gyakran használták ünnepi felvonulásokon az uralkodó hatalmát szimbolizálva. Nincs okunk azt feltételezni, hogy 1517 decemberében Hippolit nem használta ki az alkalmat, és ne a leglátványosabb külsőségek között vonult volna be Budára, majd január elején Egerbe is.⁷⁵ A

⁶⁸ Sarah Cockram: Interspecies understanding: exotic animals and their handlers at the Italian Renaissance court. *Renaissance Studies* Vol. 31. (2017) No.2. 277–296. 278.

⁶⁹ Cockram, S.: Interspecies i. m. 282.

⁷⁰ Vita del cardinale i. m. 33–35.

⁷¹ A számadáskönyv adatai szerint volt közöttük: *zirifalcho*: vándorsólyom (*Falco peregrinus*), *astore*: héja (*Accipiter gentilis*), *falcone*: sólyom, vándorsólyom, *lainero*: kabalasólyom (*Falco biarmicus*), *sparaviero*: karvaly (*Accipiter nisus*).

⁷² Volt az állatok között egyébként pulyka is: ASMo Cancelleria Ducale (a továbbiakban: CD) Amministrazione dei Principi (a továbbiakban: AP) 800, c. 72v.

⁷³ Vita del cardinale i. m. 21.

⁷⁴ *Enrica Guerra*: La caccia del cardinale: il caso di Ippolito I d'Este. In: *Le caccie reali nell'Europa dei principi*. Szerk.: Andrea Merlotti. Firenze 2017. 195–205. Tommaso Manfredi nem sokkal a Magyarországra történő elindulás előtt, 1517. szeptember 9-én Codigoróból számolt be Isabellának az aktuális vadászatokról: ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XVIII/448r.

⁷⁵ Az utazás szervezésével részletesen „Spexa per andare in Ongaria” Un tentativo di ricostruzione della comitiva di Ippolito I d'Este in Ungheria nel 1517 c., közeljövőben megjelenő tanulmányomban foglalkozom.

gepárdokat azontúl, hogy emelték a kíséret méltóságát, egyrészt vadászatra, másrészt ajándéku szánta.⁷⁶ A ferrarai hercegi udvar a 15. század végén sok egyéb mellett abból a szempontból is kivételesnek számított, hogy jóval nagyobb számban tartottak értékes macskaféléket a többi észak-itáliai udvarhoz képest.⁷⁷ Bagno 1518. május 23-án kelt leveléből tudjuk, hogy Hippolit értékes lószerszámokat, két lovat, két hatalmas kutyát, az egyik gepárdot és arannyal díszített kelméket vitt ajándékba a krakkói udvarba.⁷⁸ Nem ez volt az első alkalom, hogy Hippolit fejedelmi vadat ajándékozott. 1508 végén érkezett Nagyszombatba Ercole Pio, Hippolit új egri kormányzója is, és magával hozta ura ajándékait, többek között egy gepárdot, vadász kutyákat és sólymokat is.⁷⁹ Azonban 1510. április 25-én Ercole Pio már arról számolt be urának, hogy II. Ulászló is többször vadászott felettébb sikeresen a gepárral, és továbbajándékozta Krakkóba, a lengyel királynak a gondozójával, Rizzóval együtt.⁸⁰ Akár a továbbajándékozott gepárd miatt, vagy csak az uralkodói nász presztízse miatt döntött Hippolit a pompás vad ajándékba adása mellett, úgy tűnik, hogy Zsigmond krakkói udvarába nem 1518-ban került először vadász gepárd. Mivel a gepárdok gondozása, idomítása, tanítása speciális tudást igényelt, nemcsak az emberekhez, hanem a vadászathoz, a lóháton való utazáshoz is szoktatni kellett őket, ezért az egzotikus állatok gondozói kiemelt szerepet töltek be az udvarban, és nélkülük nem volt értelme a bőkezű ajándékoknak.⁸¹ Jó okkal feltételezhetjük, hogy 1518-ban az egyik gepárd és a gondozója maradt Krakkóban, ugyanis Hippolit 1517–1520

⁷⁶ A forrásokban jobbára *pardo*, ritkábban *leopardo/leonpardo* néven szerepelnek a nagy-macskák. Az azonosításuk azonban problémás, mert gyakran megkülönböztetés nélkül használták ugyanazt a nevet a tizenötödik és tizenhatodik században a nagy egzotikus állatok bármelyikének a megnevezésére. A *gattopardo* név pedig csak a 16. század második felében terjedt el. Mivel a leopárdokat (*Panthera pardus*) nem lehet „házasítani” és vadászatra idomítani, és jellemzően nagyobb zsákmányra vadásznak, ez azt jelenti, hogy veszélyt jelentenek az emberre. A gepárdok (*Acinonyx jubatus*) ezzel szemben inkább közepes termetű állatok, patásokat támadnak meg, amelyek testének tömege körülbelül fele a sajátjuknak. Emiatt a gepárdok általában nem támadnak meg felnőtt embereket, és idomíthatóbbnak bizonyultak. A képi ábrázolások alapján (a foltok, a pofájuk formája, testalkatuk) azonban egyértelműen azonosítható, hogy gepárdokkal vadásztak korabeli udvarokban. *Cockram, S.: Interspecies i. m. 288., Angelica Groom: Exotic Animals in the Art and Culture of the Medici Court in Florence. Rulers & Elites Comparative Studies in Governance. Volume 16. 2018. 119.*

⁷⁷ *Groom, A.: Exotic animals i. m. 37.*

⁷⁸ *ASMn AG E. V. 3. b. 533. 1v.*

⁷⁹ *ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/6,3; Vestigia 1755–1756., Domokos György: A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510. Budapest, 2019. 61.*

⁸⁰ *ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/6,16; Vestigia 1773., Domokos, Gy.: A jámbor i. m. 18–21., 161.*

⁸¹ *Cockram, S.: Interspecies i. m. 289.*

közötti kíséretét vizsgálva az indulást rögzítő kiadásokon túl nincs adatunk arról, hogy a párducok gondozói végig Egerben tartózkodtak volna, és vissza is tértek volna Ferrarába.⁸² Ellenben az 1520. évi visszaút számadásaiban megjelent Rizzo neve, aki valószínűleg azonos lehetett az 1510 óta Krakóban tartózkodó állatgondozóval.⁸³ Feltételezhetően ő tért vissza Krakóból, és a másik, Egerben maradt, gepárdnak viselte gondját.

A magyar és lengyel udvarba ajándékozott gepárdokon túl több példán keresztül is illusztrálhatjuk, hogy az ilyen ajándék királyi kiváltság volt, illetve valóban nagy létszámban éltek vadászgepárdok a ferrarai udvarban. 1510 augusztusában Bloisból számolt be a mantovai követ, Jacopo d’Atri, két „ferrarai” gepárd megérkeztéről a francia udvarba. Aztán pontosított, hogy a vadakat továbbküldik majd Angliába, VIII. Henrik királynak, hogy megnyerjék a jóindulatát. A levélből az is kiderül, hogy mivel a francia király rajongott a pompás nagymacskákért, a bíboros, Hippolit, a következő hónapokban egy újabb gepárdot ajándékozott XII. Lajosnak.⁸⁴ Sajnos nem sokat tudni róla, de a számadáskönyvi adatok alapján feltételezhető, hogy Hippolit a fivéréből függetlenül egy jelentős állatállományt birtokolt. 1517 őszén, a Magyarországi indulás előtti időszakban rendszeresen 6 gepárd és a hozzájuk tartozó személyzet kiadásai jelentek meg a számadáskönyvekben.⁸⁵ A fenti gepárdadományozások egyértelműen bemutatják, hogy Ferrarában kiváló szaporulattal bírtak a nagymacskák, és az Estei fivérek ki is használták az értékes állatokat, és kiválóan együttműködtek a családi célok diplomáciai megvalósításában. Jellemzően az 1482–1484-es háborúban Velence által megszállt területek visszaszerzése volt a prioritás, és ehhez vették igénybe a francia király szövetségét. Az itáliai háborúban végig a francia szövetség fenntartására és kibővítésére törekedtek, ki-ki a saját kapcsolati hálóját felhasználva és az anyagiakat nem sajnálva igyekezett előmozdítani közös ügyeiket, és a koronás fők lenyűgözésére törekedtek. Ebből a szempontból a Hippolittal közvetlenül kapcsolatba kerülő Jagelló II. Ulászló és Jagelló I. Zsigmond presztízsét volt hivatva kiemelni a nagylelkű ajándék.

A másik gepárd sorsát követve a középkori és reneszánsz udvari vadász kultúra irányába szükséges tenni egy rövid kitérőt. Az egzotikus nagymacskákkal való vadászat szokását Európa legtöbb jelentős udvarában, beleértve a fejedelmi udvarokat is (Milánó, Ferrara és Mantova), az uralkodó elit keletéről átvette, a gepárdokkal való vadászatot már a 14. század vége óta folytatták. A fejedelmek

⁸² A két gepárd gondozója, Gulielmo és familiárisa, Alfonso szerepel az utazók közt: ASMo CD AP 823. 11r.

⁸³ E. Kovács P.: Egy középkori utazás i. m. 114.

⁸⁴ Cockram, S.: Interspecies i. m. 289.

⁸⁵ ASMo CD AP 800. 56r.

mindegyike falakkal körülvett vadasparkokat alakított ki az ilyen reprezentatív vadászatok megrendezésére. Ezeket általában *paradeisos* (a Paradicsom) néven emlegették, amelyek nagy nyitott terepet, erdős területeket, őshonos és egzotikus vadakat és pazar épületeket foglaltak magukba, amelyek az állomány és gondozóik és nem utolsósorban a vendégek, a vadászok elhelyezésére szolgáltak. A nagy vadrezervátumokat és a zárt parkokat a „politikai hatalom” és a „szuverenitás” jelképeinek tekintették, mivel ezekben a terekben a vadon élő állatok és vadászok az uralkodónak a föld-, az erőforrások, az állatok és az emberek feletti uralmát szimbolizálták. Másrészt ez a gyakorlat azt sugallta, hogy az egzotikus vadászathoz elengedhetetlen a pompa és a luxus.⁸⁶

Ferrara urai egy nagy vadasparkot alakítottak ki a Belfiore nyaralópalota (*delizia*) körül a várostól északra fekvő birtokukon, ahol eleinte pávákat, struccokat és más vadállatokat tartottak. Ezen a területen a Barco néven ismert, fallal körülvárt parkot Estei I. Herkules herceg hozta létre 1471-ben, maga a vadászterület több mint ezer hektárt foglalt magába, északon a Póig, keleten a Francolino, nyugaton a Pontelagoscuro falvakig húzódott. A falakon belül a szemtanúk szerint szimmetria és rend, szabályosság uralkodott, a 15. század embere a földi paradicsomot ilyennek képzelte. Gyümölcsösök, rétek, ligetek váltogatták egymást, a kőhidakkal koronázott öntözőcsatornák között a fenntartásért felelős munkások kunyhói bújtak meg. Különböző exkluzív eseményeket szerveztek, úgymint lóversenyeket, és itt tartották a *chase de pardi* (vadászat idomított gepárdokkal) alkalmait is, amely jellegzetes vadászattá vált.⁸⁷

A magyarországi vadasparkok létezéséről már a 13. századból vannak adataink, mind királyi, mind magánbirtokban léteztek olyan elkerített területek, amelyek a vadászati célokat és a vadállatok tenyésztését szolgálták.⁸⁸ Egerben is létezett püspöki vadaspark. A Bakóc Tamás egri püspöksége alatt készült számadáskönyvek (1493–1496)⁸⁹ és Estei Hippolit fennmaradt számadáskönyvei (1500–1508) egyaránt beszámolnak a 3 fő személyzet fizetségéről, a kapuk és

⁸⁶ Groom, A.: Exotic animals i. m. 1112–1113.

⁸⁷ Marco Folini: Le residenze di corte e il sistema delle Delizie fra medioevo ed età moderna. In F. Ceccarelli – M. Folini (szerk.) *Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*. Firenze 2009, 79–135. 118–121.; *Thomas Tuohy: Herculean Ferrara. Ercole d'Este (1471–1505) and the invention of a ducal capital*. Cambridge 1996., 244–245.; 342–343.; Groom A.: Exotic animals i. m. 28.

⁸⁸ Bővebben: *Zolnay László: Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest 1971.; *Csiffáry Gergely: A régi Magyarország vadaskertjei és azok jelentősége*. In: Ekler Péter (szerk.): *Közgyűjteményi tudományos napok II–III. Eger–Kecskemét. A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciák előadásai*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008., 83–113.

⁸⁹ *Kandra Kabos: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről*. Eger, 1887. 31., 32., 42., 49, 76., 81.

zárak javításáról, illetve bizonyosan volt több mesterséges haltenyésztő medence is kialakítva a park területén.⁹⁰ A város későbbi ábrázolásai egyértelműen a várostól délre, az Eger-patak partján elterülő területre lokalizálták a püspöki vadasparkot – ma részben az Érsekkert található a helyén.⁹¹ Valójában az oszmán ostromok és a hódoltság után alapították újra az egri püspökök a vadasparkot, így a középkori kiterjedéséről, pontos funkciójáról nincsenek egyértelmű adataink. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy az 1518 januárjában érkező püspöki állatállományt a vadasparkban tudták elhelyezni a gepárdokkal együtt.

Vadászatok

A fentiek alapján az is kézenfekvő volt, hogy az udvaroncok Hippolit vadászka-landjait ecsetelték színes leírásaikban nemcsak Isabellának, hanem Frigyesnek is címezve. Az 1518 januárjában Egerbe érkező bíborost és kíséretét eleinte a számukra szokatlan időjárás és a vadászatok foglalták le. Bagno első levelében 1518. január 7-én Gonzaga II. Frigyesnek egy havas vadkanvadászatról számolt be, amelynek során 2 vadkant ejtettek el háló nélkül.⁹² Majd február 21–22-én számol be előbb Frigyesnek, majd Isabellának a közelmúlt történéseiről. Frigyesnek írt a férfiás témákról: Hippolit legutóbbi, majdnem balul elsült medvevadászatáról, ahol végül uruk lélekjelenléte mentette meg a jobbágyok életét, akik fel akarták tartóztatni a megsebesített medvét, de végül a püspök győzedelmeskedett az anyamedve felett. Ugyanebben a levélben számolt be egy nagyszerű énekesmadár-vadászatról és az ezt lehetővé tevő Eger környéki meleg vizes forrásokról. Illetve az ekkor még szórakoztatónak tartott férfiás karneválról, amikor is az ifjak egy gyűrűfutamhoz hasonló groteszk lovagi tornát szerveztek, amely során egymás kipárnázott testét és a fejükre erősített abroncsot, illetve koszorút botokra erősített késekkel próbálták megszúrkalni.⁹³ Mindezzel otthonuk vidám karneváli mulatságait próbálták megidézni, mert bálokról, színielőadásokról szó sem lehetett, hiszen egy bíboros kísérete kizárólagosan férfiakból, klerikusokból és a személyzetből állt, Eger környékén pedig az olasz módit ismerő hölgytársaságra nem lehetett számítani. Ezzel szemben a másnapi (febr. 22.) Isabellának szánt levelében egészen más témákat érintett. Az időjáráson és a tervezett esküvőn túl egy kifejezetten az őrgrófné kíváncsiságának megfelelő

⁹⁰ E. Kovács Péter: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508 – A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai* 4. Eger, 1992. 102., 204., 206., 209., 343., 359.

⁹¹ Csiffáry G.: *A régi i. m.* 90–91.

⁹² 1518. január 7. Óváry L.: *A Magyar i. m.* 1092., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

⁹³ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

témával rukkolt elő. Egy különös, számára ismeretlen állatról készített leírást és rajzot. A kisebb-nagyobb túlzásokat leszámítva biztosak lehetünk benne, hogy a Magyarországon és Lengyelországban élő bölényeket írta és rajzolta le.⁹⁴ Bagnó egyébként ezekben a levelekben panaszkolta, hogy unta magát Egerben, a vadászat nem neki való szórakozás volt. A későbbiekben már jobbára csak Hippolit számolt be az unokaöccsének a vadászatokról.

Egzotikumok, gyűjtőszendély

A rajz a bölényről telitalálatnak bizonyult, felkeltette az őrgrófné érdeklődését, aki maga is kedvelte az egzotikus állatokat. 1508-ban firenzei ügynökökön keresztül hozatott cibetmacskát Afrikából. Mivel a végbélmirigyük váladéka kozmetikai és gyógyszeralapanyag volt, a saját kozmetikai receptjeinek megvalósításához volt szüksége rájuk.⁹⁵ Emellett a különös, egzotikus, érdekesnek, értékesnek tartott tárgyakat gyűjtötte szendéllyel, tulajdonképpen a *studiolója* is a wunderkamerek egy bizonyos típusa szerint értelmezhető, hiszen ez a korszakra jellemző általános jelenség volt, ahogy ma is látható a mantovai *Palazzo Ducale*-ben a hercegi csodák gyűjteményének egy része. Az egzotikus állatok gyűjtése és megörökítése a 16. század második felétől vált mindent elsöprő divattá, a nagy földrajzi felfedezések következtében nemcsak Afrikából, hanem az újonnan felfedezett világokból is tömegesen érkeztek Európába egzotikus állat- és növényfajok, a birtoklásuk pedig presztízskérdéssé vált. A század elején a ritkaságokról készült rajzok még szintén komoly értékkel bírtak, tulajdonosuk kapcsolatrendszerét, jólérsétségét mutatták be a külvilágnak. 1516-ban Gonzaga Ferenc őrgrófnak számolt be római embere Raffaello legújabb munkájáról, ami a pápa különleges, Annone nevű fehér elefántjának a képmását jelentette. Az elefánt még 1514-ben érkezett Rómába a portugál király ajándékeként egy rinocéroszal együtt, amely feltehetően még a hajóút során elpusztult. A kép az elefántról elkészült, ugyan ma már nincs meg, annyit tudni róla, hogy a még ugyanebben az évben az elpusztult állat síremlékét díszítette.⁹⁶ A különleges élőlények megörökítésének az információ megosztásán, az egyéni presztízs reprezentálásán túl volt egy olyan vetülete is, amint a fenti példa is mutatja, hogy a kellő szakértelem híján

⁹⁴ ASMn AG E. V. 3. b. 533. Az állat azonosítása: *E. Kovács Péter: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). Történelmi Szemle XLVII (2005)1–2:89–98.*

⁹⁵ *Cockram, S.: Interspecies i. m. 283.*

⁹⁶ *Vincenzo Farinella – Francesco P. di Teodoro: Santi (Sanzio) Raffaello. In: Dizionario Biografico degli Italiani 90. 2017.*

ezeknek az egzotikus állatoknak, illetve növényeknek kicsi volt a túlélési esélye az európai udvarokban, a képi ábrázolás viszont bizonyító erejű volt. A század végére egyes udvari festők – pl. Jacopo Ligozzi Firenzében – megrendelőjük elvárása szerint már-már katalogizálva készítettek élethű képeket a vadasparkok lakóiról, a tulajdonosok gazdagságát bemutatva.⁹⁷ A mi esetünkben az 1518 telének vadászkalandjait megörökítő levél mellékleteként elhíresült leírásról és a Bagno által készített rajzról volt tudomása a kutatásnak. A bölény rajza valóban megérkezett Mantovába, de Isabella válaszáinak regisztrumkötetéből kiderül, hogy Bagno elkésett (ismét). Ugyanis Isabella 1518. február 9-én (12-13 nappal Bagno leveleinek kelte előtt) a január vége óta Ferrarában tartózkodó Manfredinek írta meg, hogy köszöni a bíboros ajándékát – egy dobozka aszalt szilvát – és a képet, amelyet küldött. Már E. Kovács Péter is felfigyelt arra, hogy két különböző levélben esik szó a bölény leírásáról, és a szöveg alapján valószínű, hogy Bakóc esztergomi vadasparkjában láthatták először.⁹⁸ Az elmúlt években feltárt anyagnak köszönhetően már biztosan tudható, hogy két rajz készült, és a körülmények is egyértelműbbek. Nos, amikor Hippolit és kísérete megérkezett Budára 1517 decemberében, egy esztergomi kitérővel mentek csak Egerbe. 1517. december 17-én Hippolit Esztergomból írt a fivérének.⁹⁹ Valószínűleg ekkor láthatták ezt a furcsa állatot, de Manfredi hamarabb vihette el a róla készült rajzot Ferrarába és majd Mantovába, mint az Bagnónak is eszébe jutott volna. Bagno a következő, március 4-i levelében Gonzaga II. Frigyesnek számol be ura és a lengyel király terveiről, küldött a fiatalembernek egy kést is, valamint egy külön üzenetet Isabellának, amely szerint nem volt ideje másik rajzot készíteni a különös fenevadról.¹⁰⁰ Sejthette, hogy elkésett? Március 29-én válaszolt Isabella Bagno február 22-én kelt levelére. Megköszönte az állatról a leírást, és egyértelművé tette, hogy már van képe róla, de valójában hasznos lesz, ha több is lesz belőle, és hogy mérsékelje Bagno csalódottságát, felkérte egy részletes esküvői beszámolóra.¹⁰¹ Amint láthatjuk, bölényügyben Bagno elvesztette az információs versenyt Manfredivel szemben, nem meglepő tehát, hogy az esküvői tudósításokba oly nagy vehemenciával fogott, ki kellett köszörsülni a csorbát. A biztonság kedvéért május végén az esküvői beszámoló részeként azért még egyszer visszatért a bölényekre. Kihangsúlyozta, hogy Lengyelországban is élnek nagy számban

⁹⁷ Groom, A.: *Exotic animals* i. m. 256.

⁹⁸ E. Kovács Péter: *Őstulok* i. m. 95–97. A két kérdéses levél 1518. február 22-én és március 4-én kelt.

⁹⁹ ASMo Casa e Stato (a továbbiakban: CS) 137. 1688-XVI/27.

¹⁰⁰ Óváry L.: *A Magyar* i. m. 1097., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁰¹ ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 45v, n. 142.

és különböző méretekben.¹⁰² Mintegy azt akarta sugallni, hogy nem is annyira különlegesek és ritkák, azaz valójában nincs jelentősége, hogy későn küldte a rajzot. A hercegi testvérek közötti levélváltásokból későbből is vannak adataink arról, hogy különleges állatokról készült rajzok utaztak Ferrara, Eger és Mantova között. 1519. április 6-án írt Hippolit a fivérének, Alfonznak Ferrarába. Levelében megköszönte a küldött madárportrét. A rajzon szereplő madarat Alfonz látta személyesen a francia király udvarában, egy olyan szigetről került a francia udvarba, amelyet a közelmúltban fedezett fel a portugál király.¹⁰³ Ezzel együtt Hippolit is viszonzni akarta bátyja figyelmességét, és megígérte, hogy küld neki rajzokat az egri udvarában élő két tevéről, amelyeket Bona királynétól kapott ajándékba.¹⁰⁴ Egyébként egy jó kiállítású fehér és barna tevéről volt szó, amelyeknek az értéke és egzotikuma természetesen fel sem ért a nagyragadozókéval, a cibetmacskákéval vagy a soha nem látott, újonnan felfedezett állatokéval, de Hippolit nem engedhette meg magának, hogy valami említésre méltóval ne rukkoljon elő. Pár nappal később, 1519. április 18-án Isabella az akkor Ferrarában tartózkodó Manfredinek küldött leveléhez mellékelte egy rajzot, amely egy kaméleont ábrázolt. Az örgrófné nem kis büszkeséggel említette, hogy a francia udvarból kapta az eredeti képet, és hogy a különlegességét kidomborítsa, megjegyezte, hogy rajta kívül csak a császárnak küldtek belőle, ő pedig a másolatát Egerbe a fivérének szánja.¹⁰⁵ A levél igencsak sürgős volt, alig egy nap alatt meg is érkezett, mert Manfredi másnap már válaszolt is Isabellának. Nyugtázta a küldemény megérkezését, és ígéretet tett a másnapi továbbításra.¹⁰⁶ Ez a néhány, Magyarországot is érintő levélváltás is kitűnően példázza a 16. század elejének információéhségét, és ezek kontextusában értékelhetők a Magyarországról küldött információk. Érdemes azt is megfigyelni, ahogy Isabella a különböző státuszú levelezőpartnerekkel kommunikált, a regiszterek megfelelő változatosságát használva. Kifejezetten érzékelhető, amint Bagnót és Manfredit versenyezteti a bölény rajzának ügyében. A különleges állatok rajzai felhívják a figyelmet a levelekben megjelenő ajándékozás konvencióira is. Az önreprezentációjának szerves részét képezte a

¹⁰² 1518. május 23. Óváry L.: A Magyar i. m. 1099., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁰³ A portugálok 1512-ben érték el a Fűszer-szigeteket (Maluku-szigetek Indonéziában). A kortárs utazók itt láttak először paradicsommadarakat és rengeteg, változatos színű papagájt. Elsődleges forrás 1524 körül: *Antonio Pigafetta: Relazione del primo viaggio intorno al mondo*. 2021, Independently Published. Tomé Pires portugál diplomata és utazó leírása (1512–1515): *The Suma Oriental of Tomé Pires*, Ford: Armando Cortesão, (Hakluyt Society, 1944. Illetve Duarte Barbosa portugál utazó beszámolója (1516 körül): *The Book of Duarte Barbosa*, Ford: M. Longworth Dames, Hakluyt Society, 1918.

¹⁰⁴ ASMn CS 137. 1688-XVI/31.

¹⁰⁵ ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 49r., n. 160.

¹⁰⁶ ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX. 183r.

jólértesültség imázsa, és méltóságából adódóan el is várta az ajándékok jelentette gesztusokat, amelyek egyben a lekötelezettség és a szívesség jeleiként is működtek.¹⁰⁷ Nemcsak a rajzokról szólt, hanem a fivére által küldött aszalt szilvát, a Jagelló Zsigmond nevében neki ajándékba küldött 22 szál szalámit is külön kiemelte leveleiben.¹⁰⁸ Mint *patrona* jelenik meg az ajándékok küldésében is. 1518. október 14-én írta Cistarellinek, hogy ajándékot készített Hippolitnak. Nyilván a bácsi országgyűlésre és a fenyegető török veszélyre reagálván olyan párnaszerű, a 16. század elején használatos sapkákat (*scuffiotti*) készült küldeni fivérének,¹⁰⁹ amelyeket akár katonai sisak alatt,¹¹⁰ akár értékesebb, arannyal hímzett változatban reprezentatív kalapok alatt viseltek a férfiak, hogy a hosszú hajviselet ne akadályozza őket.¹¹¹ Ezzel együtt ez a fejfedő természetesen nemcsak praktikus funkciót töltött be, hanem a társadalmi státusz és divat kifejezője is volt.

Hippolit annak ellenére elég visszafogottan kommunikált Mantovával, hogy úgy tűnik, lényegesen jobban érezte magát Egerben, mint az udvartartása. 1517 november-decemberében jelezte rokonainak Mantovába, hogy megérkezett Magyarországra,¹¹² ezenkívül nővéérének írt ritkás levelei inkább udvarias formuláknak tűnnek, amelyekben hazatérési terveit taglalta.¹¹³ Az idő haladtával az is lemérhető a leveleken, hogy az évekre Egerben ragadt bíborosi kíséret egyre csalódottabb, reményvesztettebb lett a hazatérést illetően. Ami 1517–18 telén még megörökítésre méltó különleges élmény volt, egy évvel később már a panaszok állandó forrását jelentette.

A bíboros személyesen viszont sógorának és unokaöccsének kitartóan és kizárólagosan férfias és privát témákról írt: lovak, lószerszámok, kések beszerzéséről,

¹⁰⁷ Cockram, S.: Epistolary i.m. 23.

¹⁰⁸ 1518. június 26. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 76v, n. 243.

¹⁰⁹ 1518. október 14. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 6v., n. 21.

¹¹⁰ A scuffiotto egyértelmű ábrázolása a National Galleryben Francesco Granacci egy fegyveres férfit ábrázoló festményén látható. <https://www.nationalgallery.org.uk/research/research-resources/exhibition-catalogues/building-the-picture/place-making/granacci-portrait-of-a-man-in-armor> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

¹¹¹ Girolamo Romanino kortárs (1515–1517) portréján látható, hogy a reprezentatív viselet része is volt. <https://www.rct.uk/collection/406370/portrait-of-a-man> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.) Vagy Giuliano de' Medici, Nemours hercege kortárs portréján immár kifejezetten hajhálóra emlékeztető scuffioto látható: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/437373> (Letöltés dátuma: 2025. május 31.)

¹¹² 1517. november 30. Győr: Óváry L.: A Magyar i. m. 1088., ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1517. december 13. Buda: Óváry L.: A Magyar i. m. 1089., ASMn AG E. V. 3. b. 533. Fivérének, Alfonznak írt útközben is: 1517. október 26. Felonica: ASMo CS 137. 1688-XVI/25., 1517. november 8. Hall: ASMo CS 137. 1688-XVI/26.

¹¹³ 1519. április 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197., 1519. június 20., 1519. június 22. ASMn AG E. V. 3. b. 533., ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 192, 1r.

vadászatokról.¹¹⁴ Az állatok beszerzésére visszatérve egy gondolat erejéig: nemcsak Hippolit, hanem sógora is rajongott a lovakért. A ferrarai és a mantovai istálló is kivívta a kortársak elismerését. A különböző – magyar, lengyel, török – lovak beszerzése állandó témája volt a magyarországi levelezésnek, és a számadáskönyvekben is jelentős tételt alkottak az istálló kiadásai,¹¹⁵ nem csak 1517 és 1520 között. Azonban Hippolit Bagnóékkal ellentétben lelkesülten számolt be a vadászatokról még 1519-ben is. Az előző évhez képest már nem az udvaroncok versenyeztek a karneváli groteszk játékok és a téli vadászatok leírásában, hanem maga a bíboros írt unokaöccsének töretlen lelkesedéssel. Hippolit szerint az az évi karneválon is jól szórakoztak: a fiatalok és öregek harcát adták elő, és remekül sikerültek a medvevadászatok: *le più belle caccie del mondo Christiano*.¹¹⁶ Politikáról viszont nagyon tudatosan szót sem ejtett. Teljesen érthetően magyarországi ügyeibe nem avatta be személyesen a rokonokat, az európai jelentőségű 1519. évi császárválasztást megelőző kampányban pedig kizárólagosan Ferrarával kommunikált.¹¹⁷ Szinte kizárólagosan az ügynökein keresztül juttatta el az információkat akár a fivérének, akár a sógorának vagy az unokaöccsének.

Belpolitika

A korábban tárgyalt témákhoz képest csak elenyésző mértékben jelentek meg a Hippolithoz kötődő magyar belpolitikai események az udvaroncok leveleiben. Jellemzően inkább illusztrációnak szánták a rövidebb összefoglalókat az 1518. évi országgyűlésről, a török kérdéstről, részletezték Hippolit erőfeszítéseit a tapolcai apátság *commendájának* visszaszerzése érdekében. Ezek a tudósítások jóval felületesebbek, kevésbé részletesek, általuk a bíboros személyének fontosságát hangsúlyozták. Az újabb és újabb magyarországi események csak hátráltatták őket a hazatérésben. 1518 tavaszának optimizmusa hamarosan szertefoszlott. Bagno 1518. szeptember 27-én már egészen biztos volt benne, hogy januárnál hamarabb nem, de leginkább csak a következő tavasszal térhetnek vissza.

¹¹⁴ 1518. február 28. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1518. május 30. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1518. augusztus 5. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1106. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1518. december 29. ASMn AG E. V. 3. b. 533., 1519. október 12. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1124., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹¹⁵ Például 1503. augusztus 9-én 8 lovat indítottak útnak Ferrarába. *E. Kovács P.*: Estei Hippolit i. m. 196., 1507 kora nyarán 17 lovat vittek Ferrarába. *Uő*: 254. Az egri istállóban 1508-ban 16 igáslovat és 12 hátaslovat tartottak nyilván. *Uő*: 341.

¹¹⁶ 1519. április 4. *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1121., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹¹⁷ Hippolit magyarországi tevékenységének a feltárása az új források alapján egy külön tanulmányt igényel.

Hippolit ekkor már úton volt a bácsi országgyűlésre, és várható volt, hogy a visszaújtjukat ismét elodázzák.¹¹⁸ A Hippolit mindennapjait érintő beszámolók közül kétségtelenül Manfredi 1519. június végi levele a legérdekesebb. Ebben a levélben beavatta az olvasót ura budai napirendjébe is. Hippolit csak május végén-június elején érkezett meg Budára, miután a közelgő császárválasztásban korteskedő francia követek elhagyták az országot. Részt vett a nádorválasztáson, és maradt a fővárosban, hogy a tapolcai apátság *commendáját* megerősítse. Minden nap részt vett a királyi tanácsban, délután egy vagy két órára ment, és általában háromig, négyig maradt, de nem ritkán akár öt óráig is elhúzódott a munka. Manfredi érezhető indulattal korholta urát a levélben, hogy nem volt egy szabad órája sem, és ideje lenne már visszatérni Itáliába a vidám élethez (*vita allegra*). Némileg értetlenül állt Hippolit politikai aktivitása előtt, mert egyszerűen árulóknak (*traditori*) tartotta a magyar urakat: az elmúlt két év belpolitikai tapasztalatait foglalta össze ilyen sommásan.¹¹⁹ Néhány napon belül Isabella megkapta a választ fivére szokatlan magyarországi aktivitásának okára. Július 1-jén szintén Budáról Manfredi jelentette, hogy a király a bárók jelenlétében megerősítette Hippolitot a tapolcai apátság *commendájában*. Erre a hírre újból a bizakodás vett erőt az egész kíséretben és Hippoliton is, hogy immár hamarosan hazatérhetnek.¹²⁰

Császárválasztás 1519-ben

A vizsgált időszakban feltűnik, hogy 1519. március eleje és június közepe között szokatlanul nagy volt a csend, sem Bagno, sem Manfredi, sem maga a bíboros nem jelentkezett újabb hírekkel Mantovában. A hosszú hallgatás oka az aktuálisan zajló politikai eseményekben keresendő.¹²¹

Ugyanis I. Miksa császár 1519. január 12-én hunyt el. A császári trónért két esélyes jelölt vetélkedett: Habsburg Károly spanyol király és I. Ferenc francia

¹¹⁸ Óváry L.: A Magyar i. m. 1113., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹¹⁹ 1519. június 22. Manfredi Isabellának írt levele: ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 193r.

¹²⁰ ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 195r.

¹²¹ A ferrarai udvarral történő kapcsolattartás alapján az alábbi vázlatnál sokkal pontosabban lehet rekonstruálni az eseményeket, de ez az elemzés szétfeszítené a jelenlegi kereteket, és az Isabellának küldött levelek, információk szempontjából új szempontokat már nem vet fel. Ezeknek a leveleknek a feldolgozását a későbbiekben külön tanulmányban kívánom megjelentetni. A témával részben foglalkozott korábban: E. Kovács Péter: Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: Oborni Teréz – Krász Lilla (szerk.): Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Budapest, 2008. 171–187.

király.¹²² Mivel az Esték stabilan a francia király szövetségeseinek számítottak, a Gonzagák formálisan a mindenkori német-római császár hűbéresei voltak, és alapvetően jó viszonyra törekedtek a Habsburgokkal,¹²³ a császárválasztás idejére Ferrara és Mantova érdekei keresztezték egymást. Hippoliton kívül a magyar udvarból senkinek nem voltak érdemi francia kapcsolatai, egyértelmű volt, hogy I. Ferenc az egri püspök támogatását fogja kérni. A helyzetet bonyolította, hogy II. Lajos cseh királyként német-római birodalmi választófejedelem is volt, anyja révén viszont a francia király rokona is, az 1515. évi Habsburg–Jagelló házassági szerződés alapján pedig Károly sógora is. Számítani lehetett arra, hogy hamarosan jelentkezni fog mindkét jelölt a magyar udvarban II. Lajos szavazatát kérve. Ugyanis február végén feltűnt Egerben Giuliano Caprili,¹²⁴ akinek követutasításai Alfonz hercegtől és I. Ferentől származtak, ők egyformán arra utasították, hogy tegyen meg mindent Ferenc megválasztása érdekében.¹²⁵ Hippolit azonban reálpolitikus volt, tisztában volt I. Ferenc esélyeivel a budai udvarban. Még a követségek megérkezése előtt felmérte a helyzetet, és óvatosan támogatók felől érdeklődött mind Budán, mind Krakkóban.¹²⁶ Taktikusan távolmaradt az udvartól, amikor áprilisban előbb Károly, majd I. Ferenc követei megérkeztek Budára. A Ferrarába küldött levelekből tudható, hogy a francia küldöttség számára átadta budai házát, a bíboros emberei közül Bagno tartózkodott Budán, és volt a követ, Poncet de la Tour segítségére, Caprili viszont ingázott Eger és Buda között a hírekkel. Hippolit látványosan nem kötelezte el magát egyik jelölt támogatása mellett sem, formálisan ugyan minden segítséget megadott az áprilisban Budára érkező, majd májusban Krakkóból Egeren át Budára utazó francia követségeknek, de valós erőfeszítéseket nem tett I. Ferenc megválasztása érdekében, noha a Ferrarába küldött jelentésekben természetesen nem ezt hangsúlyozták.

Ezek alapján kijelenthető, hogy ebben az időszakban az udvaroncok személyes ambícióját felülírta az uruk utasítása. Feltűnő, hogy 1519. március eleje és május közepe között egyetlen levél sem érkezett Mantovába Magyarországról. Pedig amint láttuk, téma lett volna bőven. Bagno utolsó levelét 1519. március

¹²² I. Ferenc (1494–1547) francia király (1515–1547).

¹²³ A mantovai örgróf birodalmi kötődéséről részletesebben: *Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.*: *Pratiche e norme* i. m. 113–14. Gonzaga II. Frigyes 1515 és 1517 között tulajdonképpen I. Ferenc túsza volt Mantova túlzott Habsburg-pártiságát ellensúlyozandó. 1521. április 7-én V. Károlytól nyerte el a birodalmi investitúrát Frigyes, és lett az első mantovai herceg.

¹²⁴ Caprili tapasztalt udvaroncnak számított, 1508-ban és 1509-ben már járt Magyarországon. ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/4,1, ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/5.3. Caprili 1519-ben írt leveleit már egri kanonokként írja alá.

¹²⁵ ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4. 1519. május 24. *E. Kovács Péter*: Magyar-francia 182.

¹²⁶ ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4.1519. április 20., *E. Kovács Péter*: Magyar-francia i. m. 182.

8-án küldte Mantovába,¹²⁷ március 9-től indultak meg Caprili rejtjeles jelentései Ferrarába.¹²⁸ Bagno végigkísérte a franciák budai tárgyalásait, a leveleiben tapasztalható közléskényszer alapján nehezen hihető, hogy önszántából nem vetette papírra a tapasztalatait. Manfredi pedig valamikor áprilisban tért vissza ferrarai küldetéséből, az ő esetében is nehezen hihető, hogy ne akarta volna az általa megtudott információkat megosztani egy arra érdemes személlyel, hacsak meg nem tiltották neki. A kényszerű hallgatás felvetését támasztja alá, hogy Gonzaga II. Ferenc örgróf 1519. március 29-én halt meg, de az udvaroncok Isabellának kondoleáló és Frigyesnek gratuláló levelei csak június közepén keletkeztek,¹²⁹ ami a korabeli hírközlés sajátosságait figyelembe véve is egy érthetetlen késedelem, hacsak nem feltételezhető szándékosság a késlekedésben.

A levelezési gyakorlat 1519. június közepétől állt vissza a korábbi rendbe, Isabella is csak a fivéréből, Alfonztól kapott információkat a császárválasztásról.¹³⁰

Feltűnő viszont, hogy a Magyarországról érkező belpolitikai hírekre egyáltalán nem reagált Isabella, holott tisztában volt vele, hogy az informátorai lelkesedését fokozni tudja a pozitív visszajelzéseivel. Valószínűsíthetően figyelemmel követte az eseményeket, de mivel közvetlen érdeke nem fűződött a témához, jobban el volt foglalva a mantovai örgrófság helyzetével, nem avatkozott be öccse viselt dolgaiba.

Az információáramlás

Utolsó szempontként érdemes megemlíteni, hogy kiterjedt levelezési hálózatán keresztül Isabellának volt lehetősége informálódni és a híreket ellenőrizni. A fennmaradt levélmennyiség már alkalmas arra, hogy a kapcsolattartás és az információáramlás módozatairól is tegyünk megállapításokat. Leghűségesebb embereinek egyike Bernardino Prospero volt, aki évtizedeken át tudósította Isabellát szinte napi rendszerességgel a ferrarai eseményekről, időről időre beszámolt a Ferrarába érkező magyarországi hírekről is, amelyek megerősítették a közvetlenül Mantovába érkező levelek tartalmát, vagy legalább szűkszavúan, de a bíboros egészségi állapotáról számoltak be. Másrészről Sigismondo Cistarelli

¹²⁷ Óváry L.: A Magyar i. m. 1120., ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹²⁸ ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b.4/6,22.

¹²⁹ Manfredi levele Gonzaga II. Frigyesnek: 1515. június 15. ASMn AG E. V. 3. b. 533., Manfredi levele Isabellának: ASMn AG E. LXI. 1. b. 1895. XIII. 191r., Bagno levele Gonzaga II. Frigyesnek: 1519. június 19. ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹³⁰ Alfonz levele Isabellának 1519. április 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197.

volt az örgrófné egyik kapcsolata fivére udvartartásához.¹³¹ Noha Ludovico Ariosto, a költő, még úgy tudta, hogy Cistarelli is az utazó kíséret tagja lesz,¹³² a források alapján más feladata volt. Cistarelli Ferrarában maradt.¹³³ Amint Egerből Ferrarába a Manfredi testvérek jártak rendszeresen,¹³⁴ úgy 1518 során Ferrarából Egerbe Sigismondo Cistarelli teljesített utakat.¹³⁵ Mielőtt feltételeznénk, hogy valami rendszert alakítottak ki, és az ellentétes irányban mozgó megbízottak útjait összehangolták volna, egyértelműen ennek az ellenkezője tapasztalható. A hatékonyság, illetve a költségoptimalizálás fel sem merült elvárásként. Feltételezhető, hogy 1518 tavaszán Cistarelli és Giovanni Battista Manfredi közel egy időben érkeztek meg Ferrarába Magyarországról.¹³⁶ Valószínűleg Manfredi kapott egy speciális megbízatást Hippolittól, mert Cistarelli azt írta Isabellának már Ferrarába visszaérve, hogy Manfredi a felonici bencés *monostor commendája* kapcsán intézte Hippolit ügyeit.¹³⁷ Rajtuk kívül, mondhatni rendszeresen, évente egyszer teljesített küldetést Hieronymo dal Forno. Az ő megbízatása teljesen független volt Hippolit magyarországi tartózkodásától. Az évente esedékes borszállítmányt kísérte Egerből Ferrarába. 1518. augusztus 15-én Ferrarából írt Isabellának küldetése teljesítéséről, illetve biztosította az örgrófnét fivére remek egészségi állapotáról.¹³⁸ 1519. november 11-én pedig Gonzaga II. Frigyesnek, az új örgrófnak küldött magyar módra készített fehérbort a friss szállítmányból.¹³⁹ 1519-re a ferrarai és az egri udvar közötti kapcsolattartás a korábbihoz képest is kaotikusan alakult. A Manfredi fivéreken kívül (velük együtt?) más nevesített alkalmi követek is jártak Ferrarában. 1519. január 10-én Opizo hercegi titkár

¹³¹ A négy Cistarelli fivér: Alberto, Alessandro, Alfonso, Sigismondo kivétel nélkül Hippolit ferrarai udvarában szolgált. Általánosságban Hippolit megbízottjaiként (*commisario*) különféle gazdasági és diplomáciai feladatokat láttak el. Közülük Sigismondo és Alfonso került kapcsolatba a magyar ügyekkel.

¹³² *Catalano, M.*: Vita i. m. I. 330., 339., 344.

¹³³ 1518-ban a ferrarai számadások szerint a ferrarai udvartartás tagja volt, és ott kapott fizetést is. ASMó CD Bolleta de salariati (a továbbiakban: BS) 28. 18v-19r.

¹³⁴ Itineráriumukat lásd fentebb.

¹³⁵ 1518. február 20-tól tervezték Cistarelli első útját: ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 31r, n.88., 1518. február 27. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 33v, n. 98., 1518. március 4. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XXX/686r., 1518. március 8. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 37v, n. 114., 1518. március 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/693r.

¹³⁶ Valószínűleg 1518. március 29. után indult Magyarországra: ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 45r, n. 141.

¹³⁷ 1518. május 1-jén már újra Ferrarában volt: ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/706r., 1518. május 6. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 64r, n. 199. Cistarelli 1518. szeptember 28-án indult újra Magyarországra: ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XXX/732r.

¹³⁸ 1518. augusztus 15. ASMn AG E. XXXI. 2. b.1246. XXX/725r.

¹³⁹ 1519. november 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/209r.

értesítette Isabellát, hogy megérkezett Francesco Zerbinati¹⁴⁰ Magyarországról, aki vissza is fog térni,¹⁴¹ másnap Prosperi is megírta a hírt Isabellának, ezzel együtt ő már a török kérdésről és Frangepán Kristóf szökéséről is röviden informálta. Az informátora nyilván Zerbinati lehetett.¹⁴² Január végén már Manfredi is Ferrarában volt, Zerbinatival együtt.¹⁴³ A helyzetet pedig tovább bonyolította, hogy eddig ugyan csak a bíboros emberei jártak a két központ között, de Miksa császár halála után a Hippolit és fivére, Alfonz közötti együttműködés felerősödött. Egészen eddig a herceg nem különösebben érdeklődött fivére magyarországi ügyei iránt, viszont a császárválasztás kapcsán megjelentek Alfonz megbízottai is Egerben.¹⁴⁴ Majd 1519 márciusában érkezett Alfonso Ariosto Egerből, aki 19-én írt Isabellának, levelében nem túl hízogó képet festve Magyarországról.¹⁴⁵ Másnap, 20-án Prosperi is megerősítette a hírt, és elküldte az egyik Magyarországról érkezett levél másolatát.¹⁴⁶ Azt nem tudni, hogy a csatolt levél mit tartalmazott, Alfonso Ariosto viszont a későbbiekben még feltűnt Caprili rejtjelezett leveleiben a császárválasztás kapcsán.¹⁴⁷ Az ügyek fontosságára való tekintettel Alfonz herceg – a családfő – foglalta össze a fontosabb eseményeket nővérüknek.¹⁴⁸ A testvérek közötti kapcsolattartásban megfigyelhető az atti-

¹⁴⁰ Zerbinati bonyolította le az 1517. évi indulás alkalmával az állatállomány és a felszerelés vízi útját Portuguaróig. 1517. október 10. Velence: ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/21,1, 1517. október 12. Portogruaro: ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/21,3.

¹⁴¹ 1519. január 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VI/50r.

¹⁴² 1519. január 10. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/53v., 1519. január 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/53v.

¹⁴³ Isabella levele Bagnónak Manfrediről 1519. január 22. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.69., Isabella levele Zerbinatónak 1519. január 22. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.70.

¹⁴⁴ Giuliano Caprili tapasztalt udvaroncnak számított, 1508- és 1509-ben már járt Magyarországon. ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/4,1, ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/5,3. Caprili 1519-ben Alfonz diplomatájaként azzal a megbízatással érkezett Magyarországra, hogy támogassa a francia király követeit és II. Lajos szavazatát a császárválasztáson biztosítsa a francia király számára. Ebben az évben írt leveleit már egri kanonokként írja alá. A későbbiekben, Hippolit halála után, szintén Alfonz megbízottjaként próbálta behajtani a néhai bíboros, egri püspök magyarországi kintlévőségeit. *Kristóf Ilona*: Giovanni Battista Bonzagno pályája. Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae. Sectio historiae. Nova Series 45. 2018. 155-165.

¹⁴⁵ 1519. március 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/157r. Magyarországról a véleménye: *la sporcha hongaria*.

¹⁴⁶ 1519. március 20. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/92r.

¹⁴⁷ 1519. május ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,6a, ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,6c, 1519. június 12. ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,8a, *Óváry L.*: A Magyar i. m. 1123., ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 4/23,8c – valószínűsíthetően Ariosto Ferrarából a Német-római Birodalomba ment egy újabb megbízatással.

¹⁴⁸ A császárválasztás fejleményein túl Isabella ekkor értesült arról is, hogy fivére átadta a milánói érsekség adminisztratíváját Alfonz fiának, Hippolit hercegnek (a későbbi

tűd, hogy mivel Gonzaga II. Ferenc örgróf a vizsgált időszakban egyre rosszabb egészségi állapotban volt, és 1519. március 29-én el is hunyt, Hippolit és Alfonz nem tekintették partnernek sem az unokaöccsüket, Gonzaga II. Frigyet, sem Isabellát, ha diplomáciai ügyekről volt szó – noha Isabella maga kérte Hippolitot 1518 elején, hogy fivére minél gyakrabban írjon neki, lehetőleg rejtjelezve.¹⁴⁹ A fennmaradt adatok alapján Isabellának jobbára be kellett érnie az udvaroncok leveleivel, noha kormányzati képességeit bizonyította már korábban is – férje velencei fogsága idején 1509 és 1512 között –, és a fia helyett is ellátta a régensi feladatokat az 1520-as évek elején.¹⁵⁰

Amint a bevezetőben is hangsúlyoztam, a 16. század elején még nem beszélhetünk professzionális diplomáciai kapcsolattartásról. A levélváltások, viszontválaszok, a püspöki megbízottak személye alapján dokumentálható kapcsolattartás azonban csak egy részét tette ki a valós információcserének. Még a valamilyen – számunkra többnyire ismeretlen – konkrét megbízatással közlekedő püspöki bizalmasok útjai esetében sem lehet rendszerességet, tervezést vagy hatékonyságra való törekvést felfedezni, az alkalmi megbízottak, egyszerű futárok megbízatásairól pedig csak kevés és áttételes adatunk van. Egyrésről az udvartartás alacsonyabb rangú tagjai is megjelenhettek futárszerepben, másrésről a korabeli kihívásokkal teli, nehézkes utazási körülmények miatt az utazók is alkalmi hírnökként jöhettek számításba, és kézbesíthettek leveleket, küldeményeket. Például a hosszúra nyúló magyarországi tartózkodás miatt az egri kíséret egy része biztosan visszatért időközben Ferrarába. Ugyanis az udvaroncok egy része 1519-ben már a ferrarai fizetési listákban tűnt fel újra,¹⁵¹ és az 1520. évi visszatérő kíséret létszáma is jóval szerényebb az 1517. évihez képest.¹⁵² Ezek az Egerből visszatérő udvaroncok is bizonyonnyal vittek leveleket, kisebb-nagyobb megbízatásokat teljesíthettek. Hasonlóképpen Hippolit nem sokkal a hazaindulása előtt, 1520. január 4-én értesítette fivérét Alberto Superbi

---

Ippolito II d'Este bíborosnak). 1519. április 1. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1197., 1519. április 4. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 44v., n. 145.

¹⁴⁹ 1518. január 9. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 35. 16r-17r, n.43.

¹⁵⁰ Marek, G.: *The Bed* i. m. 250. skk.

¹⁵¹ Például Adrian Willaert, az ismert zeneszerző 1515-től állt Hippolit szolgálatában egészen ura haláláig. 1520. október 1-jén lépett Alfonz herceg szolgálatába. Az ASMo CD AP 801. számadáskönyv egyik bejegyzése alapján a bíboros a vele utazó familiárisainak ajándékba csináltatott egy-egy magyaros öltözetet (*vestimenti a l'ongaresca*), így Willaertnek is. Számadáskönyvi bejegyzések szerint 1519. augusztus 1-jén tért vissza Ferrarába. ASMo CD AP 815. 27v-28r. Életéről bővebben: Lewis Lockwood: *Adrian Willaert and Cardinal Ippolito I d'Este: New Light on Willaert's Early Career in Italy, 1515-21*. *Early Music History*, 1985, Vol. 5 (1985), pp. 85–112.

¹⁵² E. Kovács P.: *Egy középkori utazás* i. m.

megérkeztéről, aki Alfonz levelét hozta magával.¹⁵³ Hippolit 1520. január 26-án kelt levele¹⁵⁴ illusztrálja a kapcsolattartás gyakori esetlegességét: Alfonz november 8-án kelt levelét Ferrarából Giovanni Muzzarelli,¹⁵⁵ Bakóc Tamás orvosa hozta el Esztergomig, onnan már Hippolit emberével érkezett meg Egerbe. A válaszában pedig Hippolit mentegetőzött, hogy idő hiányában nem tud hosszan válaszolni, mert rövidesen indul a velencei követ, aki elviszi a levelet legalább Itáliába. Ez a levél több módszertani kérdésre hívja fel a figyelmet. Egyrészt az információáramlásban ténylegesen bárki részt vehetett, amint látható, olyan személyek is, akik egyáltalán nem kötődtek sem a feladóhoz, sem a címzethez. Prosperi többször úgy számolt be Isabellának a magyarországi ügyekről, hogy nem tudunk hozzá konkrét érkező személyt köti, az adatvesztésen túl biztos, hogy futárok vagy más kívülálló személyek hozhattak leveleket Magyarországról. A híradások sűrűsége alapján akár heti-kétheti rendszerességgel is érkezettek friss hírek.¹⁵⁶

Másrészről a levelek menetideje is nehezen mérhető, becsülhető. A rendelkezésre álló adatok – Isabella és Prosperi levelezése – alapján általában 2 nap alatt járták meg a levelek a Ferrara és Mantova közötti távolságot,¹⁵⁷ de sürgős esetben ennél kevesebb idő alatt is lehetséges volt kézbesíteni egy-egy levelet.¹⁵⁸ Prosperi utalásaiból feltételezhető, hogy a rendszeres kapcsolattartás a két udvar

¹⁵³ 1520. január 4. ASMo CS 137. 1688-XVI/44. Alberto Superbi régi, kipróbált embere volt Hippolitnak, és magyarországi tapasztalata is volt bőven. ASMo CD AP 705 (1495. Esztergomban járt), ASMo ASE C. Est. Amb. Ungh. b. 3/28,1 (1501. Eger) 1505-ben Taddeo Lardi püspöki kormányzó megbízásából kísért egy nagyobb lószállítmányt Magyarországra. 1518 eleje óta szintén Magyarországon tartózkodott.

¹⁵⁴ ASMo CS 137. 1688-XVI/47.

¹⁵⁵ Muzzarelli szintén megbízható embere volt az Estéknek, 1500 előtt mint Beatrix királyné, majd mint Bakóc Tamás orvosa Magyarországon tartózkodott, és rendszeres kapcsolatban állt Hippolittal és az egeri udvartartásával is. 1501. december 31. ASMo ASE *Correspondenza dei Principi Esteri* (a továbbiakban: CPE) b. 1623, 2, fasc. 1, no. 8. – 1527. július 29. ASMo ASE CPE b. 1622, 1, fasc. 7, no. 7. Esztergomi kanonok, a Krisztus teste-kápolna igazgatója (1519–1528) volt. C. *Tóth Norbert: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája*. 1100–1543. Budapest, 2019. 117., 171.

¹⁵⁶ 1519. augusztus 30. a török kérdésről ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/98r., 1519. szeptember 10-én beszámolt a Lucrezia Borgia halálhírét vivő hírnök visszaérkeztéről. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/118r. 1519. szeptember 22. újabb értesülések a török-tatár–lengyel–magyar helyzetről. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. VIII/120r. 1520 tél végén, Hippolit hazaútja alatt, úgy tűnik, hogy ugyan gyakrabban jártak futárok Ferrarába, hogy értesítsék a családot Hippolit haladásáról, de az otthoniak aggodalmait az érkező hírek sem tudták eloszlatni. 1520. február 11. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/260r., 1520. február 13. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/262r., 1520. február 23. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/266r., 1520. március 22. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. XIII/268r.

¹⁵⁷ 1517. szeptember 7. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1246. XVI/276r., 1517. szeptember 9. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 34. 82v. n. 236.

¹⁵⁸ 1519. április 18. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 49r., n. 160., 1519. április 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX. 183r.

között már kezdetlegesen ugyan, de szervezeten működhetett. A futárok akár naponta útnak indultak. A fentebb említett Alfonso Ariosto Ferrarába érkezésével értesülhetünk a részletekről. Prospero azért küldte a levelét egy nappal később, mint Alfonso Ariosto,¹⁵⁹ mert lekészte a futár indulását. A késlekedés oka az volt, hogy Prospero lemásoltatta Hippolit levelét, és nem készült el időre a másolat.¹⁶⁰ Amint fentebb is bemutattam, Isabella is rendszeresen készíttetett másolatokat a fontosnak, érdekesnek tartott levelekről, és ő maga is gyakran kapott mellékletben kópiákat. Valószínűleg Hippolit számára is ismert volt ez a gyakorlat, ezért biztos lehetett abban, hogy Mantovában minden leveléről értesülni fognak, és egy részüket másolatban is biztosan megkapják.

Az Eger–Buda és Ferrara–Mantova közötti távolság megtétele esetében jóval több bizonytalansággal számolhatunk. A levélírók pontosan tisztában voltak a nehézségekkel és a rizikófaktorokkal, ezért általában hivatkoztak a megválaszolt levél dátumára. Ennek alapján egy átlagos lovasfutár teljesítményével egybecsengően körülbelül 3 hét alatt tette meg egy levél a leggyorsabban a fenti, nagyjából 900 km-es távolságot. Azaz egy-egy információ és a ráadott reakció leggyorsabban is másfél hónap alatt fordult meg. Előfordultak olyan esetek is, amikor több hónap alatt érkeztek meg a magyarországi újdonságok Ferrarába.¹⁶¹ Az időjárás és az egyéb külső, hátráltató körülményeken túl valószínűleg a lassabb menetidő oka az lehetett, ha nem a két udvartartás közötti közvetlen megbízatást teljesítő futárra bízta a leveleket. Amennyiben alkalmi utazók vagy más megbízatásokkal úton lévők (például a borszállítmányok kísérői) kézbesítették a leveleket, óhatatlanul lassabban érkeztek meg. Különösen, hogy Egerből gyakran csak Budára vagy Esztergomba vitték a leveleket,¹⁶² ahol adott esetben meg is kellett várni, amíg valaki elindult Itália felé a rábízott, összegyűjtött levelekkel. Nyilván a küldöncök közötti levélátadás, a levelek összegyűjtése, a várakozás kiszámíthatatlanul megnövelte a menetidőt, és annak a kockázatát is, hogy egyes levelek nem érnek célba.¹⁶³

¹⁵⁹ 1519. március 19. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/157r.

¹⁶⁰ 1519. március 20. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. IX/92r.

¹⁶¹ Isabella 1519. január 22-én kapta meg Bagno 1518. szeptember 27-én és december 23-án kelt leveleit. ASMn AG F. II. 9. b. 2997. liber 36. 19v., n.69.

¹⁶² A fent említett Muzzarelli és a velencei követ példáján túl bevett szokás volt, hogy Budán vagy Esztergomban gyűjtötték az Itáliába menő leveleket. Pl. 1503. szeptember 28. *E. Kovács P.*: Estei Hippolit i. m. 197. 1507. február 13-án viszont Ferrarából egyenesen Egerbe érkeztek a levelek, köztük egy pápai breve, amelyet Lardi kormányzó továbbított Esztergomba. *Uő*: 250.

¹⁶³ 1519. május 15. Manfredi panaszkodott Frigyes örgrófnak a levelek bizonytalan kézbesítéséről: ASMn AG E. V. 3. b. 533.

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a magyar forrásviszonyokat véve alapul rendkívül adatgazdag ez az Isabella d'Este teljes levelezéséhez képest elenyésző mennyiségű levélegyüttes. Azontúl, hogy számos köz-, kultúr- és diplomáciatörténeti adattal gazdagítja tudásunkat, kiválóan alkalmas a korabeli információáramlás modellezésére. Ezzel együtt a teljes korpusz töredékét kitevő levélmennyiség az Isabellára és a korra jellemző levelezési szokásokat is illusztrálja. A levelek egyrészt a formális tiszteletadás közvetítői a kliensek és a pártfogóik között, másrészt az élő beszélgetések imitációiként is felfoghatók, hiszen lehetőségünk van a válaszok tanulmányozására is. Isabella leveleiben egyszerre mutatta magát szerénynek, és használta ki a pozíciójából adódó rajongás előnyeit. A levelekben találta meg a lehetőséget, hogy a nőknek szánt szerepet ne rúgja fel, viszont a mégoly nőiesnek tartott témákon keresztül is szisztematikusan alakítsa önreprezentációját. A levelezést hatalma gyakorlásának szolgálatába állította, nemcsak hírszerzésre használta a leveleket, hanem gyakran szórakozásként, „utazáspótlékként” tekintett rájuk.¹⁶⁴

Továbbá már válaszolni is lehet a kérdésre, hogy mivégre ragadtak tollat Hippolit udvaroncái, és miért Mantovába írtak szorgalmasan. A válasz egyszerű: mert az információ túlságosan fontos volt (mint mindig), és egyszerűen lehetett értékesíteni, az írás volt a lételemük. Bagno és Manfredi motivációi és ambíciói mögött megfigyelhető a mecénás-kliens viszony. Személyes indíttatásukat nézve egymás riválisai voltak az információs piacon, leveleikben egymásra tromfoltnak, versenyeztek, hogy ki tud frissebb, érdekesebb információval szolgálni. Ha semmi említésre méltó nem történt a bíboros környezetében, akkor is jelentkeztek, a kapcsolat fenntartása és bennfentesség látszatának megőrzése volt fontos.¹⁶⁵ Bagno többször jelzi leveleiben, hogy Manfredi bizonyonnyal érdekesebb tudósításokat küld,¹⁶⁶ mint ő, utalva arra, hogy Manfredi uruk megbízásából többször megfordult Krakkóban, sőt Ferrarába is visszatért két alkalommal.

Ez volt az a tudás és a lojalitás, amelyet reméltek, hogy egyszer majd előnyökre tudnak váltani. Erre egyébként a vártnál hamarabb alkalmuk is lett. Hippolit halála után (1520. szeptember 3.) nem sokkal, már szeptember 18-án Bagno levélben kérte Isabella d'Estét, akit *mia secunda patronának* szólított, hogy szóljon egy jó szót az érdekében a hercegnél, hogy szolgálatába vegye.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Cockram, S.: Epistolary i. m. 23.

¹⁶⁵ Bagno Isabellának 1519. augusztus 8. ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁶⁶ ASMn AG E. V. 3. b. 533.

¹⁶⁷ 1520. szeptember 18. ASMn AG E. LXI. 1. b. 1896. 378r.

Bagno és Manfredi levelei nem tekinthetők egyszerűen a saját ambíciójuk szolgálatába állított fecsegésnek, üres időtöltésnek. Egyrésztől pontosan tisztában voltak azzal, hogy a címzett számára milyen információk fontosak, Isabella d'Este válaszai alá is támasztják ezt a feltevést. Másrésztől teljes mértékben lojálisak voltak urukhoz. Az itáliai politikai, diplomáciai csatározásokban megedződött Hippolitnak nem esett neheze a magyar udvarban sem kamatoztatnia képességeit, sem a császárválasztás, sem nádorválasztás vagy az országgyűlés kapcsán. Autonóm politikai szereplő volt, és ellenőrzése alatt tartotta a Magyarországról kimenő információkat. Reményeim szerint sikerült bebizonyítani, hogy Mantovában csak arról tudtak, amiről Hippolit akarta, hogy tudjanak.

Ezzel együtt a levelekből egyértelmű az is, hogy Hippolit magyarországi tartózkodása idején Eger egy másodlagos hatalmi centrumként funkcionált, nemcsak a bíboros önálló politikai fellépése miatt, hanem mivel a krakkói udvarral történő kapcsolattartás kizárólagosan Egeren keresztül zajlott, semmiféle direkt kapcsolatnak nincs nyoma Krakkó és Ferrara, illetve Mantova között.¹⁶⁸ Csak Hippolit halála után, az 1520-as években indulnak meg a közvetlen levélváltások, megrendelések Ferrara, Mantova és Krakkó között.

A kiinduló megállapításokhoz visszakanyarodva megerősíthető, hogy még egy ilyen speciális, mondhatni, marginális vizsgálat is alátámasztotta, hogy milyen fontos szerepet töltött be a levélírás és -fogadás a késő középkori Itália társadalmi életében. Ezek nem jelentettek automatikusan diplomáciai leveleket: az egyéni boldogulás és a közérdek gyakran kapott szerepet ugyanabban a tudósításban. De a diplomáciát mint jelenséget vizsgálva jelentős részükben, tartalmukban legalább részben a hatalom érdekeit szolgálták, gyakran, bár nem mindig, nyilvános jellegű dokumentumokról volt szó.¹⁶⁹ A 16. század eleji információcsere szervezési kérdéseinek, logisztikájának esettanulmányai mellett remélhetőleg sikerült bizonyítanom, hogy Isabella d'Este önreprezentációjában helye volt a Magyarországról érkezett híreknek.

---

¹⁶⁸ 1520. szeptember 24-én, alig három héttel Hippolit halála után Giantomaso Manfredi Frigyes őrgrófnak ajánlotta szolgálatait, ugyanis a korábban rendelt prémek nem nyerték el Isabella tetszését, de ő szívesen beszerezne újakat Lengyelországból, akár Litvániából is. ASMn AG E. XXXI. 2. b. 1247. liber 37. 74v, n. 818.

¹⁶⁹ *Lazzarini I.*: Corrispondenze i. m. 13.

Felhasznált irodalom

- Acta Tomiciana. Epistolarum, Legationum, Responsorum Actionum et Rerum Gestarum Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Polonie at Magni Ducis Lithunie. (IV.), Szerk.: Stanislaus Gorski. Kórnik, Biblioteka Kórnicka, 1855.
- Angelica Groom*: Exotic Animals in the Art and Culture of the Medici Court in Florence. Rulers & Elites Comparative Studies in Governance. Volume 16. 2018. 119. <https://doi.org/10.1163/9789004371132>
- Anna Maria Lorenzoni*: Contributo allo studio delle fonti isabelliane dell'Archivio di Stato di Mantova. Atti e memorie. Accademia Virgiliana di Mantova. Serie nuova 47. (1979) 97–137.
- Archivio di Stato di Mantova (a továbbiakban: ASMn)
- Archivio di Stato di Modena (a továbbiakban: ASMo)
- Archivio Gonzaga (a továbbiakban: AG)
- Archivio Segreto Estense (a továbbiakban: ASE)
- ASMo ASE Correspondenza dei Principi Esteri (a továbbiakban: CPE)
- Bitskey István – Tóth Orsolya*: Celio Calcagnini Eucharistia-sermója Egerben 1518-ban. Báthory Orsolya – Bajáki Rita (szerk.): Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 26. Budapest, 2020. 19–45.
- C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája. 1100–1543. Budapest, 2019.
- Caelius Calcagnini Ferrarensis*: Epistolarum criticarum et familiarum libri XVI. Et Rerum Varietate, Et Dictionis Elegancia, Cum Studiosae Iuventuti, tum etiam doctis viris adprime utiles. Hamburg, 1608.
- Cancelleria, Sezione estero (a továbbiakban: C. Est.)
- Carteggio ambasciatori Ungheria (a továbbiakban: Amb. Ungh.) b. 4.
- Cesare Mozzarelli*: Mantova e i Gonzaga dal 1382 al 1707. Torino 1987.
- Coniglio*: I Gonzaga. Varese, 1967.
- Covini, N. – Figliuolo, B. – Lazzarini, I. – Senatore, F.*: Pratiche e norme i. m. 113–14.
- Csiffáry Gergely*: A régi Magyarország vadaskertjei és azok jelentősége. In: Ekler Péter (szerk.): Közgyűjteményi tudományos napok II–III. Eger–Kecskemét. A 2004. március 25-i és 2004. november 24-i konferenciák előadásai Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008., 83–113.
- Domokos György*: A Jámbor Herkules. Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510. Budapest, 2019. 61.
- E. Kovács Péter*: Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). Történelmi Szemle 32. (1990) 1-2. 101–127. 113.

- E. Kovács Péter*: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508 – A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 4. Eger, 1992.
- E. Kovács Péter*: Magyar-francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: Oborni Teréz – Krász Lilla (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 2008. 171–187.
- E. Kovács Péter*: Őstulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). *Történelmi Szemle* XLVII (2005)1–2:89–98.
- Enrica Guerra*: La caccia del cardinale: il caso di Ippolito I d'Este. In: *Le caccie reali nell'Europa dei principi*. Szerk.: Andrea Merlotti. Firenze 2017. 195–205.
- George Marek: *The Bed and the Throne*. New York 1976.
- Isabella d'Este: *La primadonna del Rinascimento*. Szerk. Daniele Bini Modena 2001.
- Isabella Lazzarini*: Corrispondenze diplomatiche nei principati italiani del Quattrocento Produzione, conservazione, definizione. In: *Carteggi fra basso medioevo ed età moderna. Pratiche di redazione, trasmissione e conservazione*. Szerk.: Andrea Giorgi – Katia Occhi, Bologna 2018. 13–39., 15.
- Isabella Lazzarini*: News from Mantua: Diplomatic Networks and Political Conflict in the Age of the Italian Wars (1493–1499). In: Maximilian I. (1459–1519). *Wahrnehmung – Übersetzungen – Gender*. Szerk. H. Noflatscher – M.A. Chisolm – B. Schnerb. 2011. 111–129.
- Julia Cartwright*: *Isabella d'Este*. London 1903.
- Kandra Kabos*: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493-6 évekről. Eger, 1887.
- Kristóf Ilona*: Egy nádorválasztás margójára (Estei Hippolit 1517-1520 közötti politikai szereplésének kérdései), in: Ed. Kiss László: *Acta Academiae Agriensis*, vol. XLIII., Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015, 175–185.
- Kristóf Ilona*: Giovanni Battista Bonzagno pályája. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy nominatae. Sectio historiae. Nova Series* 45. 2018. 155–165.
- Kristóf Ilona*: Travelling to Italy in the Summer of 1501. Lessons Learned from a Book of Accounts, in *Chapters from the history of Italian-Hungarian relations*. Szerk.: Kristóf Ilona, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, 2023. 107–130. <https://doi.org/10.46403/Chaptersfromthehistory.2023.107>
- Kristóf Ilona*: Vulcanus és a küklopszok: Adalékok Estei Hippolit (Ippolito I d'Este) művészetpártolásához. In: Molnár Dávid – Varga Zsolt (szerk.) *Tanulmányok Cseh Zita, Kovács Melinda és Szabó Jolán tiszteletére*. Eger 2023. 251–267.
- Kuffart Hajnalka*: Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása. Bölcsészdoktori (PhD-) értekezés 2018.

- Lewis Lockwood*: Adrian Willaert and Cardinal Ippolito I d'Este: New Light on Willaert's Early Career in Italy, 1515-21. *Early Music History*, 1985, Vol. 5 (1985), pp. 85–112. <https://doi.org/10.1017/S026112790000067X>
- Lorenzo Bonoldi*: Isabella d'Este la Signora del Rinascimento. Rimini 2015.
- Marco Folin*: Le residenze di corte e il sistema delle Delizie fra medioevo ed età moderna. In F. Ceccarelli – M. Folin (szerk.) *Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*. Firenze 2009, 79–135. 118–121.
- Margherita Palumbo*: Giovanni Manardi. *Dizionario Biografico degli Italiani* 68. 2007. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-manardi_(Dizionario-Biografico)/) utolsó letöltés dátuma: 2025. január 28.
- Michele Catalano*: Vita di Ludovico Ariosto ricostruita su nuovi documenti. I–II. Geneva 1930–1931. I. 192.
- Nadia Covini – Bruno Figliuolo – Isabella Lazzarini – Francesco Senatore*: Pratiche e norme di comportamento nella diplomazia italiana: i carteggi di Napoli, Firenze, Milano, Mantova e Ferrara tra fine XIV e fine XV secolo. In: *De l'ambassadeur: les écrits relatifs à l'ambassadeur et à l'art de négociier du Moyen âge au début du XIXe siècle*. Szerk. Stefano Andretta – Stéphane Péquignot – Jean-Claude Waquet. Rome, École française de Rome, 2015. 113–163. <https://doi.org/10.4000/books.efr.2901>
- Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. Budapest 1890.
- Pajorin Klára*: Magyar királyok orvosa: Giovanni Jacopo Manardo. *Orvostudományi Hetilap* 1972. (18.) 29–31.
- Sarah Cockram*: Epistolary Masks: Self-Presentation and Dissimulation in the Letters of Isabella d'Este. *Italian Studies* 64. (2009) 1. 20–37. 21–23. <https://doi.org/10.1179/174861809X405773>
- Sarah Cockram*: Interspecies understanding: exotic animals and their handlers at the Italian Renaissance court. *Renaissance Studies* Vol. 31. (2017) No.2. 277–296. 278. <https://doi.org/10.1111/rest.12292>
- Thomas Tuohy*: *Herculean Ferrara. Ercole d'Este (1471–1505) and the invention of a ducal capital*. Cambridge 1996.
- Valerio Marchetti*: Celio Calcagnini. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 16. 1973.
- Vincenzo Farinella – Francesco P. di Teodoro*: Santi (Sanzio) Raffaello. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 90. 2017.
- Zolnay László*: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest 1971.

MÁTÉ ÁGNES

AZ OLASZOSSÁG VÁDJA ÉS MIZOGÍNIA: BÁTHORY GRISELDIS SZEREPÖRÖKSÉGE A MAGYAR–LENGYEL–OLASZ KAPCSOLATOK TÜKRÉBEN¹

MTA Könyvtár és Információs Központ

Összefoglalás

A dolgozat Báthory Griseldis lengyel királyi hercegnővé lett erdélyi nemesasszony élettörténete kapcsán a korábbi olasz eredetű magyar királynék, Aragóniai Beatrix és Jagelló Izabella alakjai köré csoportosítható negatív sztereotípiákról ad áttekintést. A dolgozat kései megjelenése okán egy korábbi kutatási fázis elméleteit is tartalmazza, de a Báthory Griseldisre vonatkozó állítások tekintetében a szerzőnek a 2025 novemberében megjelent, Báthory Griseldis (1569–1590), A majdnem lengyel királyné című monográfiája tekintendő mérvadónak.

Abstract

The essay gives an overview of gender and national stereotypes present in the public image of Griseldis Báthory (1569-1590), niece of Polish King István Báthory and wife to gran chancellor of Poland, Jan Zamoyski. Due to its late publication, some of the statements of this essay are overruled by the monograph of the same author, published in the autumn of 2025. The monograph, bearing the title *Báthory Griseldis (1569-1590), A majdnem lengyel királyné* contains a nine-pages-long summary in English, discussing the most important discoveries of the volume. The author suggests the foreign reader to consult that English summary until the publication of the monograph in foreign languages.

Kulcsszavak nemi és nemzeti sztereotípiák, szerepelvárások, Aragóniai Beatrix, Jagelló Izabella, Giorgio Biandrata

Keywords: Gender stereotypes, national stereotypes, societal expectations, Beatrix of Aragon, Isabella Jagiellon, Giorgio Biandrata

¹ A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A modern pszichológia egyre többet foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen módon befolyásolja saját férfi és női szerepfelfogásunkat és életünk meghatározó döntéseit, hogy milyen családi és társadalmi mintákat láttunk szüleinktől, nagyszüleinktől, és hogy milyen elvárásokat közvetít felénk az iskola mint a társadalmisítás közege. Az utóbbi évek könyvsikere Orvos-Tóth Noémi klinikai szakpszichológus *Örökölt sors* című munkája, amely e tanulmány címének is az egyik ihlető forrása. A huszadik században lezajlott, a korábbiaknál sokkal gyorsabb társadalmi változások, a két világháború következtében a női munkavállalás, az általános választójog bevezetése Európában, majd a szexuális forradalom és a feminizmus több hulláma ráirányították a figyelmet a női szerepelvárások létezésére, illetve kritika tárgyává tették azokat. A modernitás forrásellátottságában ezek vizsgálata jóval könnyebb feladat, hiszen nagy számban állnak rendelkezésre a nőktől maguktól származó, autobiografikus dokumentumok is. A régiségben e szerepelvárások feltárására mozaikszerűbben összerakható források állnak rendelkezésünkre, és ezek jellemzően nem maguktól az egykori asszonyoktól származnak. Ezenfelül a magyar kutatásban még nem talált támogatásra olyan egységes szemléletű kutatási program sem, amely akár csak a magyar királynék és kiemelkedő jelentőségű arisztokrata asszonyok életéhez kötődő, tervszerű forrásfeltárást elvégezte volna.

Az Egerben 2022 őszén megtartott nőtörténelmi konferencián, amelynek anyagát a jelen kötet tartalmazza, mégis azt a következtetést tudtuk levonni a kollégákkal, hogy a dolgokat érdemes apró lépésekkel kezdenünk, néhány kutató munkájával egy-egy nőalak élettörténetét feltárni és eredményeinket a hasonlóságok és különbségek kimutatása érdekében összevetni. A munkát én is kicsiben kezdtem tehát. Amikor több elutasított pályázat után bebizonyosodott, hogy Jagelló Izabella királyné életének részletes feltárására sem emberi, sem anyagi erőforrásaink nem lesznek biztosítottak, és Oborni Terézzel megszerveztük a 2019-es Izabella-élmékkonferenciát, majd anyagát a következő évben kiadtuk,² egy jóval kisebb léptékű projektre tértem át.

Báthory (Krisztina) Griseldis (1569–1590) azért tűnt számomra jó tesztalany-nak, mert személye a viszonylag frissen kialakult Erdélyi Fejedelemséget és a Jagellók alatt megerősödött Lengyel Királyságot volt hivatva összekötni, amelyekben érdekesen keveredett az itáliai eredetű, kezdetben elsősorban kulturális, majd kifejezetten felekezeti mozgalmak hatása a saját tradíciók védelmével. Meglátásom szerint a Griseldis felé támasztott legfontosabb szerepelvárás az lett volna, hogy a királyi hercegnő rangjára emelkedve lengyel királyné választott

² Máté, Ágnes – Oborni, Teréz (eds.) 2020: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Studies. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

nagybátyja, Báthory István (ur. 1575–1586) dinasztikus terveinek eszköze legyen. Az elképzelés szerint Griseldisen keresztül az erdélyi Báthory-ház „beoltotta volna” a majdan megválasztandó lengyel királyokat saját vérével, vagyis az ő és Jan Zamoyski kancellár gyermekei pótolták volna azt az örököshiányt, amelyet Báthory István lengyel király feleségének, Jagelló Anna királynénak már a házasságkötésükkor is terméketlen kora előidézett. A tervhez Báthory vehette a példát a Szapolyai-családtól is: jó hatvan évvel korábban, 1512-ben I. Zsigmond lengyel király, aki azelőtt éveket töltött bátyja, II. Ulászló magyarországi udvarában, Szapolyai Borbálát vette feleségül. Abból a házasságból két leány született, akik közül a felnőttkort elért idősebbet, Hedviget a brandenburgi örgrófhhoz adták feleségül 1535-ben. A magyar királyok közül utoljára éppen II. Ulászlónak volt leánygyermek, de Anna királyi hercegnőt a Habsburg–Jagelló házassági szerződés keretében tulajdonképpen gyermekkorától majdani családja körében, az innsbrucki királynéi udvarban nevelték, tehát valószínűleg nem érthették kifejezetten „magyar” nevelési hatások. Őt megelőzően pedig csaknem két évszázaddal korábban, az Árpád-kor végén éltek olyan magyar királyi hercegnők, akiket külföldre férjhez lehetett adni. Ilyen értelemben tehát Báthory Krisztina-Griseldis királyi hercegnői státusa olyasmi volt, amire nagyjából hetven évvel korábban volt utoljára példa a magyar történelemben.

Báthory Griseldis azonban nem sokkal királyi nagybátyja után, gyermektelenül hunyt el, így a rá osztott szerepet nem volt módja eljátszani. A Báthory–Zamoyski dinasztia alapítására irányuló eredeti terv elvi kivitelezhetőségét azonban mutatja, hogy Zamoyski kancellárnak a negyedik feleségétől született egyetlen fia, Tomasz (1594–1638), mégis csak egy későbbi lengyel király, Michał Korybut Wiśniowiecki (1640–1673) nagyapja lett. Ha Tomaszt történetesen Griseldis szüli Jan Zamoyskinak, akkor egy Báthory leány lett volna egy lengyel király dédnagymamája. A terv jó volt, de mint már annyiszor a Magyar Királyság „vegyesházi” uralkodóinak időszakában, az aktorok idő előtt elhunytak.

Biandrata

Az utóbbi években sokat gondolkodtam a Báthory Griseldis személyét körülvevő kulturális közegeken, a különböző nyelvek, szerepelvárások és felekezeti preferenciák egymásra hatásán, illetve összeütközésén. A kiindulópontom mindig Szamosközy István elhíresült kiszólása volt, amelyben igen éles hangon bírálta azt a tényt, hogy Báthory Kristóf leányának megváltoztatták a keresztnévét.

„Griseldis Bátori Kristóf leánya. Az Bátori Kristóf leányát, kit azután az lengyel cancellariusnak házasa István király, először Christinanak keresztelték volt és az

volt sok ideig neve. De ez szép nevet nem szeretvén, azután Blandrata formálásból Griseldisnek neveztetett volt, mely az magyar nevek között igen szokatlan és hallatlan. Így ilyen embernek mint Bátori Kristóf és az felesége, egy olasztúl így meghatták ecczersmind csufoltatni magokat mind gyermekekkel egyetembe. Mert az Christina százszor szebb név, mely az Christustól neveztetett, hogy nem mint az Griseldis, mely szóban azt sem tudja honnét jű s hova megyen az eredeti. Talám az Chrysa névtűl vötték, ki az komédiában egy kurvának neve, avagy az Briseis névtűl formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homérusnál.”³

A fenti idézetből kiindulva egy angol nyelvű tanulmányomban elemeztem,⁴ hogy Griseldis házasságkötésekor hogyan került konfliktusba katolikus nagybátyja és férje, István lengyel király és Jan Zamoyski elvárásaival, akik magától értetődőnek vették (sőt a pápai legátusnak is ígéretet tettek rá!), hogy a protestáns leány katolikus hitre tér majd új hazájában. Griseldist hitbéli kitartásában valószínűleg az édesanyja, Bocskai Erzsébet, illetve a nagymamája, Sulyok Krisztina példája erősítette meg, s végül is csak nevet változtatott, de lelki meggyőződését nem tudták befolyásolni új környezetében. Abban a dolgozatban tehát azt vizsgáltam, hogy a Krisztinából Griseldisszé változott leány milyen kihívásokkal találta szemben magát, amikor egy nagyívű dinasztikus terv része lett. Az alábbiakban pedig jóval a Griseldis születése előtti magyar királynék életére tekintek vissza, és azt vázolom fel, hogy Szamosközy epés megjegyzése, amelynek mérges kifejezeten az olasz orvos, Giorgio Biandrata ellen irányult, milyen létező előítéletekből táplálkozhatott.

A Giorgio Biandrata életéről tudható adatokat legutóbb Balázs Mihály foglalta össze.⁵ Abból az esszéből kiderül, hogy az erdélyi emlékezetben Biandrata alakjához számos negatív dolog tapadt, amelyek közül három „fő bűn” emelhető ki. Az egyik Biandratának a Dávid Ferenc halálra ítéelésében játszott kétes szerepe, a másik az ifjú fejedelem, János Zsigmond őszinte kötődése az orvos személyéhez filozófiai gondolkodásuk és nőtlen életformájuk hasonlósága okán, a harmadik pedig a fejedelem édesanyjának és nagyanyjának, Jagelló Izabella és Bona Sforza királynéknak tett szolgálatait „erkölcstelen életformájuk” fenntartásában. Biandrata egy ma példányból nem ismert nőgyógyászati szakmunka szerzőjeként vált annak idején Bona királyné udvari orvosává, és a híradások szerint később

³ Szamosközy István történeti maradványai: 1566–1603, IV. Vegyes feljegyzések. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala Pest, 1876–1880. 9.

⁴ *Máté Ágnes*: Griseldis Báthory, the Disobedient Bride or the Unsuccessful Taming of a Heretic Shrew. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (LXV). 2021. 191–215.

⁵ *Balázs Mihály*: Giorgio Biandrata (1516–1588) – A Physician between Politics and Theology in Early Modern East Central Europe. In: *Máté Ágnes – Oborni Teréz* (eds.): *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. *Studies*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020. 277–303.

Izabella királyné életét is megkönnyítette kettő vagy négy abortusz elvégzésével,⁶ amelyek közül az utolsó 1559-ben az akkor negyvenéves királyné életébe is került.

Ahogy egy korábbi tanulmányomban már összefoglaltam,⁷ Bona Sforza és Jagelló Izabella vígözvegységének híre teret kapott a minden pletykát összegyűjtő Forgách Ferenc feljegyzéseiben is.⁸ A történetíró Forgách Izabella királyné minden jellemhibáját olasz anyja örökségének tekintette, különösen hangsúlyozva a kielégíthetetlen szexuális étvágyat, amely a háromszor nősült és mégis gyermektelen maradt Zsigmond Ágost lengyel királyt, Izabella öccsét is jellemezte. Ezekben a beszámolóknak az olasz származásnak mint olyannak merőben negatív a megítélése. Semmiképpen sem jelenthetett tehát jót az erdélyi közegben, hogy – Szamosközy állítása szerint legalábbis – Báthory Kristóf erdélyi vajda őrá hallgatott, amikor a leányának új nevet adott. Mint fent idézett tanulmányomban bemutattam, a névváltoztatásra valójában leghamarabb akkor kerülhetett sor, amikor Krisztina-Griseldis elindították Lengyelországba a kiválasztottjához, de addigra Kristóf vajda már a sírban pihent.⁹

A „kurva-királynék” szerepöröksége

Szamosközynek az az állítása tehát, hogy Biandratának köze volt Báthory Krisztina névváltoztatáshoz, olasz nemzetiségük révén mintegy kulturális örökségként ráharamoltatta a Jagelló Izabella és Bona Sforza alakja körül sűrűsödő fekete legendát is. Ha a Griseldis nevet egy olasz valami „kurvárul vötte”, akkor a névvel

⁶ Furcsa módon a királyné abortuszainak száma növekszik a szakirodalomban. Veress Endre még csak két abortuszról írt, de Horn Ildikó lexikonszócikkében már négyet említ: 'Jagelló Izabella' szócikk.

⁷ *Máté Ágnes*: Szent Istvántól Báthory Istvánig: Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal. Irodalomtörténeti Közlemények (121)1. 3–22. 2017. 19–20.

⁸ Mayer Fidél – Toldy Ferenc (szerk.): Ghymeszi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. (Monumenta Hungariae Historica: Scriptorum, 16.) Magyar Tudományos Akadémia, Pest. 1866. 179. „[Bona regina] Liberi porro omnes secundum maternam institutionem imbuti et degeneres prorsus paternarum omnium imitationum, nulla virtute matrem superarunt; nam inter ceteras eximias artes, uti mater atque filia maritos, ita filius uxores pro satietate nunquam habuerunt.” Uo., 187. “Isabella primogenita Sigismundi regis Poloniae ex Bona regina secunda uxore nata est ... sed ab patre nihil praeter vitam, a matre mores, consuetudinem, naturam acceperat. Post triennium quam duxerat Johannes mortuus est. Praeter alios cum Ligenza polono tenerrime convixit.”

⁹ A 2022-ben elhangzott előadás óta 2025 őszén napvilágot látott monográfiámban forrásokra hivatkozva bizonyítottam, hogy a leány névváltoztatása valóban szülei életében következett be, legkorábban 1575-ben már Griseldisként (is) említették a kislányt. A névváltoztatás idejéről és okairól immár a 2025-ös monográfia állításait kell mérvadónak tekinteni. *Máté Ágnes 2025: Báthory Griseldis (1569–1590), A majdnem lengyel királyné.* Kronosz Kiadó, Pécs., 114–130.

és az olaszos kultúrával a kurvaság vádja is öröklődni látszik. Úgy tűnik ugyanis, ahogyan azt az Izabella királyné esküvőjére készült köszöntő szövegek elemzése során már kiemeltem,¹⁰ hogy a királynék örökségként hordozták nemcsak saját születési családjuk (azaz főként férfi felmenőik) dicsőségét, de az előttük járó magyar királynék bűneit is.¹¹ Verancsics Antalnak az esküvői alkalomra készült, kifejezetten a magyar alattvalók szempontjait érvényesítő köszöntő versében Izabellának címzett, nyílt emlékeztetőt (s talán némi fenyegetést) is olvashatunk a korábbi két, elég szerencsétlenül járt magyar királyné, Habsburg Mária és Aragóniai Beatrix sorsára vonatkozóan.¹² Szegről-végről persze mindkét előző magyar királyné rokona is volt Izabellának, hiszen az európai uralkodódinasztiák sokszoros szálakkal kötődtek egymáshoz. Izabella édesanyja, Bona királyné Sforza származása révén unokahúga volt Habsburg Mária mostohaanyjának, Bianca Maria Sforza császárnénak. Aragóniai Beatrix királyné pedig a testvére volt Izabella dédnagyapjának, II. Aragóniai Alfonz nápolyi királynak, vagyis anyai ágon Beatrix királyné Izabella dédnagynénikéje volt.

Szintén a Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére készült epithalamiumok elemzésében tértem ki arra, hogy Aragóniai Beatrix magyarországi népszerűtlensége és „bűneinek” felsorolása Ludovico Tubero munkája révén az európai köztudatba is eljutott.¹³ A Beatrixnak Tuberótól felrótt tulajdonságok a sterilitás, a kielégíthetetlenség és a hatalomvágy voltak. Mint ismeretes, Hunyadi

¹⁰ *Máté Ágnes: A Literary Image of Renaissance Queenship: the Marriage of Isabella Jagiellon.* In: Máté, Ágnes – Oborni, Teréz (eds.): *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559).* Studies. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2020. 43–59. 54–58.

¹¹ A királynék külföldisége okán rájuk osztott bűnbakszerepről jó három évtizede írt már Bak M. János 1997: *Queens as Scapegoats in Medieval Hungary.* In: A. J. Duggan (ed.): *Queens and Queenship in Medieval Europe: Proceedings of a Conference Held at King College London, April 1995.* Boydell Press, Woodbridge, Suffolk – Rochester, 223–243.

¹² „Tibi debita regna / non aliena petis, gentilem sume coronam, / et Maria regnes felicior et Beatrice”. Palotás 2014: 39, skk. 202–204.

¹³ Valentič, Mirko (ed.): *Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentarii de temporibus suis.* Hrvatski institut za povijest, Zagreb. 2001. 21. „Principes qui Vuladislauum in Hungaria regnare optabant, quamquam Beatricem ne in regno quidem priuatam agere e republica existimarent, nedum reginam esse uolebant – tantum odii siue reginae ipsius, siue regis Matthiae culpa in illam conceptum erat (nam et illa, praeterquam quod sterilis esset, parum benefica habita est, et Hungarorum optimates quemadmodum in Matthiam, ita et in uxorem eius erant animati) – tamen, ac si hac reginae sponsione clandestina eius praeda euoluta patefieret, quo cumulatam argentum, ut sunt Hungari ueluti plerique mortales pecuniae auidi, extraherent, quicquid postulauit, se facturos promiserunt, Italica sane arte, ut Hungari impudenter praedicabant, aduersus Italiam usi. Hungari enim Italicae genti fraudem maxime obicere solent, tametsi antiquis Romanorum moribus nihil minus quam perfidiae obiectio conueniat, quippe apud quos fides semper fuit sanctissime culta, omnibusque mortalium bonis antelata.”

Mátyás királlyal való házasságának utolsó éveiben Beatrix komolyan hitt benne, hogy *iure conjugis* elérheti, hogy férje halála után ő örökölje a magyar trónt.¹⁴ A példát Luxemburgi Zsigmond és Anjou Mária esetéből merítette, hiszen bár Mária volt a törvényes uralkodó, ő átruházta uralkodói jogait a férjére. Egyes művészettörténeti vélemények szerint Beatrixnak ezt az érvét fordították ellene, amikor 1488-ban a Thuróczy-krónika „Maria, rex Hungariae” ábrázolásába az aktuális királyné portróját rejtették el. Beatrix erre egy még régebbi királyné alakját öltötte magára, amikor Jacopo Filippo Foresti *De claris mulieribus* című munkájában olyan módon változtattatta meg ellentétes előjelűre a Gizella királynéről, Szent István feleségéről a magyar krónikás hagyományban bevett képet, hogy az saját majdani sorsát formázza: a királyné férje halála után is országában marad, és szinte anyai jósággal uralkodik a népen. Aragóniai Beatrix esetében tehát tudatos szerepválasztásról van szó: propagandájában két korábbi királyné alakját is magára öltötte annak érdekében, hogy saját trónigényét igazolja. A terve ugyan nem vált be, de Beatrix nem adta fel pozícióit harc nélkül.

Praefectio és nőuralom

Ha még egy lépéssel visszább megyünk, és felidézzük, hogy a nőuralomnak legalább az elvi lehetősége hogyan került be egyáltalán a magyar jogrendbe, akkor ismét itáliai gyökerekre lelünk. Az Árpád-kor végén V. István leányát, Magyarországi Máriát a nápolyi trón örököséhez adták feleségül. Mária magyarországi trónigényéről nem mondott le, hanem azt előbb fiára, majd unokájára örököltette át. Így lett I. Anjou Károly hosszas trónharcok után az Anjou-ház magyar ágának letéteményese. Ő volt az, aki egy magyarországi főúri család igényének eleget téve bevezette a *praefectio*, azaz a leány leszármazottnak jogi értelemben fiú örökössé emelését, amikor 1332-ben Gersei Margitot fiúsította. Ez az eljárás Károly saját családjában is hasznosnak bizonyult, hiszen fiának, I. Nagy Lajos királynak csak leánygyermekai születtek, akik közül kettő érte meg a felnőttkort. Mária apjának a magyar, míg Hedvig a lengyel uralkodói címét örökölhette meg a fiúsítás révén. Tényleges uralmat végül egyikük sem gyakorolt, hiszen mindkettőjüket hamar férjhez adták, hogy a férfiak *iure conjugis* irányítsák a Magyar, illetve a Lengyel Királyságot. Sem Mária, sem Hedvig nem élt ahhoz elég ideig, hogy öröklött jogukat akár csak megpróbálják érvényesíteni: a magyar király-királyné várandósan vadászbalesetben hunyt el, Hedvig lengyel

¹⁴ *Máté Ágnes*: Fabula és história határán. Vándormotívumok és anekdoták magyar történelmi alakokra vonatkozó itáliai elbeszélő forrásokban. Lazi Kiadó, Szeged. 2018. 48–51.

király-királyné pedig első gyermeke születése után gyermekágyi lázban halt meg. Lengyelországban a pogányságból éppen csak kikeresztelkedett Jagello litván fejedelem Hedvig révén lett annak a dinasztiának a megalapítója, amelynek a helyét százhetven évvel később Báthory István saját dinasztiával tervezte átvenni. A kör tehát bizonyos értelemben bezárult: egy magyar királynő jogára alapozott trónra egy lengyel királynak megválasztott magyar nemes ült.

Engedetlenség

Annak tehát, hogy a *per definitionem* külföldi, kiemelten művelt és jog szerint némi saját hatalommal is bíró királynéknak mégis csak bele kellett simulniuk új környezetükbe, és ha ennek valamilyen módon nem tudtak eleget tenni, akkor azt a közösség egyidejűleg vagy utólag megbosszulta rajtuk, nagy hagyománya volt már a 16. század második felére. A korábbinál sokkal formálisabb udvari szokásrend, amelyet Beatrix bevezetett Budára érkezésekor, az, hogy az írástudatlan vénasszony, akit kineveztek a női udvar felügyelőjének, nem tudott mit kezdeni Habsburg Mária számára teljesen idegen, spanyolos-franciás szokásaival, vagy hogy Izabella udvarhölgyeit túl szabadosnak találták Magyarországon, mind csak tünetei voltak annak, hogy hazánkban a királynéi udvar intézménye nagyjából Anjou Mária idejétől fogva a folyamatos megszakítottság állapotában volt, ezért mindig idegen testként jelentkezett a királyi udvaron belül. A Magyar Királyságban mindig számos kifogást lehetett felhozni az idegen királynék ellen, de még az „utolsó nemzeti királyné”, Jagello Izabella idejében sem merült fel a reformációból eredő eltérő felekezetek kérdése mint probléma.

Báthory Krisztina-Griseldis furcsa királyi hercegnői rangra emelkedésének talán a leginkább problematikus eleme lett azonban, hogy őt már anyai ági felmenői protestánsnak nevelték, míg fiútestvérét az apja katolikusnak. Már idézett angol nyelvű tanulmányomban kifejtettem, hogy Báthory Kristóf leányának névváltoztatása a férfi rokonai által tervezett katolikus hitre térésének a szimbóluma lett volna. Olyan nevet kellett felvennie, amely Itáliából származott, és Giovanni Boccaccio, illetve különösen Francesco Petrarca írói megformálásának nyomán az engedelmesség szimbólumává vált. Az olaszos, engedelmes névvel az itáliai Pápai Állam felé Griseldisnek kellett volna kifejeznie, hogy Báthory István mekkora erőfeszítéseket tesz az ellenreformáció ügyéért Lengyelországban. Báthory Griseldis legnagyobb hibája életében végül is az lett, hogy a szerepelvárásnak csak *névtel* tett eleget: az új keresztnév nem hozta magával a katolikus egyházba való bekeresztelkedés aktusát. Elképzelhetőnek tartom, hogy a Padovában iskolaázott Szamosközy epés megjegyzése Biandrata olasz(os)ságába a Baldassare

Castiglione *Udvari emberéből* megismert színlelés kultúráját is belevonta, és Griseldisnek ezt a „félmegettérését” az olaszos színleléssel is kapcsolatba hozta, és ezen az alapon kritikával illette.

Ennek a tanulmánynak a leadása után, 2023 nyarán indulok el egy lengyelországi kutatóútra, hogy a Varsói Főlevéltár Zamoyski Archiwum állományában eredetiben tanulmányozzam Báthory Griseldis és férje fennmaradt iratait. Az előzetes vizsgálatokból úgy tűnik számomra, hogy kulturális értelemben Griseldisnek nem lehetett kifogása Itália ellen, és az olaszokkal kapcsolatban is gyakorolta a korban szokásos udvariassági elvárásokat, még ha felekezeti szempontból sosem lett is a pápaság híve. Veress Endre hagyatékában említ egy köszönőlevelet, amelyet Griseldis egy római hölgynek, Virgilio Crescenzi feleségének írt, hálából a Báthory András révén neki küldött ajándékért. Vagyis amikor katolikus unokatestvére a pápához ment látogatóba, rangjánál fogva nyilván Griseldis is azok között volt, akikre Rómából gondolni kellett, és a diplomáciai jó viszony fenntartása érdekében őt a rómaiak barátságáról biztosítani. A nemzetközi viszonyokban Griseldis sem tehetette meg, hogy akár felekezeti megfontolásától indítva rongoska katolikus király nagybátyja és rokonsága renoméját. Saját lelkiismereti kérdéseit tehát el kellett választania a rangjából következő pozíció támasztotta elvárásoktól, és e két szféra elkülönítése valószínűleg mindkét fél számára megfelelő kompromisszum lehetett. További vizsgálatokat igényel, hogy ennek a vélhető kompromisszumnak maradtak-e részletes írásos bizonyítékai.

Összefoglalás

Ebben a dolgozatban Szamosközy István híres „olaszosság”-vádjából kiindulva, amelyet Báthory Kristóf (leánya) ellen hozott fel, azt tekintetem át, hogy milyen elemek keveredtek a nagybátyja lengyel királlyá választása következtében lengyel királyi hercegnő rangjára emelkedett Báthory Griseldis felé támasztott elvárásokban. Egyrészt ez az olaszosság Giorgio Biandrata udvari orvos személyén keresztül, pusztán „nemzeti alapon” felidézhetette a korábbi olasz származású magyar királynék alakját, akik a Magyar Királyság és Erdély (közel)múltjában szerepet játszottak. Másrészt Biandrata személyének felhozásával Szamosközy szerintem valójában kettős vádat fogalmazott meg: ötvözte az eretnokség kifejezetten vallási és az erkölcstelenség mint pusztán morális kategória negatív vonásait. A korábbi királynék, reformáció még nem lévén, „csupán” a morális elégtelenség példáival szolgáltak, ők voltak többek között a szexuális szabadság, a hazai normától eltérő szokások vagy a hatalomvágy megtestesítői.

Többségük esetében ráadott szerepelvárásokkal találkozunk, míg Aragóniai Beatrix propagandájában a tudatos szerepválasztás elemei is felfedezhetők.

A vallási szabadgondolkodás melegágyává – részben épp Biandrata révén – vált Erdélyben született Báthory Krisztina-Griseldis pedig már az eretnokség vádját is magára vehette, mivel családjában a nemek szerint osztották meg a gyermekek felekezeti hovatartozását, s ő anyai felmenői protestáns hitében nevelkedett. A vallási állhatatosság, amelyet egyébként női erényként is számontartottak, az ő esetében hibává változott, mert nagybátyja politikai érdeke szempontjából nem a megfelelő felekezet iránt tanúsított hűséget. Az iránta megfogalmazott legerősebb szerepelvárás a fiatalasszony felvett nevében fejlődött ki, amely szintén az itáliai humanista kultúrából eredt. A névváltoztatás azonban Griseldis esetében nem járt együtt lelki átalakulással, pusztán félig volt igaz, s ezért talán Szamosközy szavai a leány és családja felé a 16. századi olasz színleléskultúra vádját, illetve annak kritikáját is kifejezik.

Felhasznált irodalom

- Bak M. János* 1997: Queens as Scapegoats in Medieval Hungary. In: A. J. Duggan (ed.): Queens and Queenship in Medieval Europe: Proceedings of a Conference Held at King College London, April 1995. Boydell Press, Woodbridge, Suffolk – Rochester, 223–243.
- Balázs Mihály* 2020: Giorgio Biandrata (1516–1588) – A Physician between Politics and Theology in Early Modern East Central Europe. In: Máté Ágnes – Oborni Teréz (eds.): Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559). Studies. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 277–303.
- 'Jagelló Izabella' szócikk. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor, IV. halételek–Jordán. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 392–393.
- Mayer Fidél – Toldy Ferenc (szerk.) 1866: Ghymeszi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. (Monumenta Hungariae Historica: Scriptorum, 16.) Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Máté Ágnes* 2017: Szent Istvántól Báthory Istvánig: Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal. Irodalomtörténeti Közlemények (121)1. 3–22.
- Máté Ágnes* 2018: Fabula és história határán. Vándormotívumok- és anekdoták magyar történelmi alakokra vonatkozó itáliai elbeszélő forrásokban. Lazi Kiadó, Szeged.

Máté Ágnes 2020: A Literary Image of Renaissance Queenship: the Marriage of Isabella Jagiellon. In: *Máté, Ágnes – Oborni, Teréz* (eds.): *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Studies. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 43–59.

Máté Ágnes 2021: *Griseldis Báthory, the Disobedient Bride or the Unsuccessful Taming of a Heretic Shrew*. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (LXV). 191–215. <https://doi.org/10.12775/OiRwP.2021.08>

Máté, Ágnes – Oborni, Teréz (eds.) 2020: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Studies. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Máté Ágnes 2025: *Báthory Griseldis (1569–1590), A majdnem lengyel királyné*. Kronosz Kiadó, Pécs.

Palotás György 2014: *Verancsics Mihály nászdala Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére (1539)*. *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények 2012–2013* (2014). 25–43.

Szamosközy István történeti maradványai: 1566–1603, IV. Vegyes feljegyzések. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala Pest, 1876–1880.

Valentič, Mirko (ed.) 2001: *Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentarii de temporibus suis*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Máté Ágnes: MTA Könyvtár és Információs Központ, könyvtáros, Bolyai János kutatási ösztöndíjas
mate.agnes.klara@gmail.com

BALOGH JUDIT**NŐK A KORA ÚJKORI EGODOKUMENTUMOKBAN.
AZ EGODOKUMENTUMOK KORA ÚJKORI
FELHASZNÁLHATÓSÁGÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI***Eszterházy Károly Katolikus Egyetem***Összefoglalás**

A tanulmány egy konkrét időszakban és egy konkrét területen keletkezett egodokumentumok nőtörténeti használhatóságát vizsgálja. A kutatás helyszíne a 17. századi Erdélyi Fejedelemség, ahol a 17. századra megszorodtak a személyes források. Még így is hatalmas a különbség a férfiak által készített egodokumentumok javára. Kérdés, hogy lemondjunk-e a férfiak által hátrahagyott egodokumentumok nőtörténeti szempontú vizsgálatáról. A férfiak naplójának és leveleinek, emlékiratainak vagy éppen a végrendeleteinek a nőtörténeti szempontú vizsgálata azért is hasznos, mert a lejegyzők személyiségét, nőkről alkotott képét is árnyalhatjuk ezek vizsgálatával. A tanulmány elején a férfiak által készített egodokumentumok nőtörténeti szempontú felhasználhatóságát mutatom be, míg a továbbiakban a női egodokumentumok lehetséges vizsgálati módszereit és várható eredményeit konkrét példák alapján.

Abstract

The study examines the usefulness of ego documents from a specific period and a specific area in the history of women. The research location is the 17th-century Principality of Transylvania, where personal sources proliferated in the 17th century. Even so, there is still a huge difference in favor of ego documents written by men. The question is whether we should abandon the examination of ego documents left behind by men from a women's history perspective. The examination of men's diaries, letters, memoirs, and even wills from a women's history perspective is useful because it allows us to nuance the personalities of the writers and their images of women. At the beginning of the study, I present the usefulness of ego documents created by men from a women's history perspective, while

in the rest of the study I present possible methods of examining women's ego documents and the expected results based on specific examples.

Kulcsszavak: nőtörténet, egodokumentum, 17. század, Erdélyi Fejedelemség, vizsgálati módszerek

Keywords: women's history, ego document, 17th century, Principality of Transylvania, research methods

Az egodokumentumok történeti felhasználhatóságáról jelentős mennyiségű hazai és nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésünkre.¹ Emellett egodokumentumok alapján történő elemzések is szép számmal születtek az utóbbi évek folyamán.² A személyes források a legnagyobb számban azonban elsősorban a modern korban keletkeztek, így természetes, hogy az elemzések is elsősorban ebből a korszakból állnak rendelkezésünkre.³

¹ Fritz Redlich: „Autobiographies as Sources for Social History.” A Research Program, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 62 (1975). 387.; Mekis D. János és Z. Varga Zoltán: Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai, Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.; Philippe Lejeune: „A napló mint »antifikció«.” In Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai, szerk. Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, 13–24. Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008. 16.; Pritz Pál, szerk. Napló és történelem, Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2018.; Gyáni Gábor: „Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.” In Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései, szerk. Vonyó József. Pécs – Budapest: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2017.; David Carr, *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

² Vörös Károly, *Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója*. I. kötet, in *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 26–55. Miskolc: Borsodi Levéltár, 1977.; Somogyi Éva, „A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei.” *Történelmi Szemle* LVI, 1. szám (2014): 119–132.; Gyáni Gábor, „A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai.” In *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945.*, szerk. Gyarmati György és Pihurik Judit, 37–60. Budapest – Pécs: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2015.; Papp Kinga, *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, 2015.; Pritz Pál, szerk. *Napló és történelem*, Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2018.; Kincses Katalin Mária, szerk. *A levél mint történeti forrás*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2022.

³ Gyáni Gábor. *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása*, Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltári Évkönyv. XII. kötet, 25–33. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltár, 1997.; Újraközölve, Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest: Napvilág, 2000.; Gyáni Gábor, „A nőiség mint narratív identitás.” In *Szám- (és betű)vetés – Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*, szerk. Óri Péter, 11–22. Budapest: KSH Népeştudományi Kutatóintézet, 2014.

A jelen tanulmány egy konkrét időszakban és egy konkrét területen keletkezett egodokumentumok nőtörténeti használhatóságát vizsgálja. A kutatásunk helyszíne a 17. századi Erdélyi Fejedelemség. A 16. századra erről a területről még nem vagy csak ritkán maradtak fenn olyan egodokumentumok, mint a naplók, levelezések vagy végrendeletek, amelyek viszonylag részletesen, legalábbis a többi forrástípushoz képest jobban bemutatják a korszakban a nőket, a mindennapjaikat, tevékenységeiket és kapcsolatrendszerüket, valamint a mobilitásukat, kellő önreflexiós egodokumentum birtokában magukról és az őket körülvevő világról alkotott képüket is.

A 17. századra örvendően megszorodó személyes források többsége, a mennyiségi növekedés ellenére, természetesen férfiak által készített forrás. Így van ez az egodokumentumok esetében is. Az egodokumentumokra irányuló kora újkori nőtörténeti kutatásnak tehát érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon lemondjunk-e a férfiak által hátrahagyott egodokumentumok nőtörténeti szempontú vizsgálatáról. Azaz vizsgálhatjuk-e a nőket, a róluk alkotott képeket férfiak leveleiben, naplóiban és emlékirataiban, vagy kizárólag a női levelekre és naplókra, emlékiratokra stb. koncentráljunk? A férfiak naplóinak és leveleinek, emlékiratainak vagy éppen a végrendeleteinek a nőtörténeti szempontú vizsgálata azért is hasznos, mert a lejegyzők személyiségét, nőkről alkotott képét is árnyalhatjuk ezek vizsgálatával. Az általam és a tanítványaim által elkezdett vizsgálatokat tehát kiterjesztettük arra a nagy számú, férfiak által írt naplóra, levelezésre és emlékiratra, valamint végrendeletre is, amelyek férfiktól származnak. Nagyon érdekes például, hogy a nézetei többségét tekintve európai látókörű emlékiratíró, Bethlen Miklós,⁴ a nőket tekintve kifejezetten konzervatív volt, olyan valaki, aki a normaszegőnek számító, aktívabb nőkkel szemben nemcsak tartózkodó volt, de elítélő is tudott lenni. A Béldi család női tagjaival szemben Bethlen Miklós kifejezetten tartózkodó volt. Amikor házasodni készült, a kiszemelt hölgyek között Béldi Zsuzsannát is felsorolta. A frigy azonban számos ok miatt végül nem valósult meg. Ezek között az okok között birtokokkal kapcsolatos megfontolások minden bizonnyal inkább szerepet játszottak, mint az, amit Bethlen végül megemlít, de az emlékiratíró gondolkodásmódját mégis tükrözi, hogy a frigy elmaradásának okaként azt említette meg, hogy Béldi Zsuzsannát nem az anyja nevelte.⁵ Ugyanilyen, tradicionális férfi-női szerepfelfogás jellemezte végül a párválasztását, amikor Kún

⁴ Jankovics József, „Apa és fiú. Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához.” *Iskolakultúra*, 11–12. szám (1994.): 120–123.

⁵ „Béldi kisasszony Vargyason Daniel Ferencné keze alatt vagy, nem az atyja és anyja neveli; erre nézve én Bodolának feléje se menék,” In: Bethlen Miklós, „Bethlen Miklós önéletírása.” In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. Illés Endre, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, 5–310. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 624.

István lányát, Ilonát választotta. A lány csendes és feltűnően gyenge volt, hiszen egy súlyos betegség után gyógyult fel éppen, de ez a passzív, gyenge, csendes nőként jellemzett fiatal lány tökéletesen megfelelt Bethlen feleségről alkotott elképzelésének.⁶ Béldi Zsuzsanna anyját, Béldi Pálné Vitéz Zsuzsannát, a korszak egyik híres normaszegőjét szinte szent borzalommal emlegette Bethlen.⁷ A szigorú jellemzés azért is érdekes, mert a kortársak közül például Cserei Mihály sokkal megengedőbb, sőt megértőbb volt Béldinével.⁸

A napló- és emlékiratíró férfiak közül különösen érdekes czegei Vass György első házasságának a története. Az ifjú Vass György a párválasztásában szembe ment a hagyományokkal és a környezetével is, amikor a szerelmi házasságot választotta a rokonai tanácsával szemben. Ezt a döntését a naplójában is rögzítette, és mindazoknak el is mondta, akik a szokásos, elboronált, „*kommendált*” házasságot javasolták neki. Itt ebben a kérdésben ugyan egy férfi finom normaszegését látjuk, de egyben azt is, hogy a szerelmi házasság viszonylag szokatlan útját választotta a tradíció kötő erejével szemben: „*Én felelek, hogy én bizony nem szeretem, nem is teszem, hogy én olyat vegyek a kit nagyságtok szeressen, én nem; én bizony nem cselekszem, hanem csak azt veszem az kit szeretek, mert ha én osztán kergek morgok véle, csak kaczagja nagyságtok; jobb énnekem más vallásával jól élnem, mint magam vallásával kergenem morganom. Arra azt felelé, hogy lássam ha az atyafiak ellen cselekszem.*”⁹

Az Apafi-korban Háromszék főkapitányaként működő hídvégi Nemes János három évtizeden keresztül vezette a naplóját.¹⁰ A naplót a történettudomány

6 „A leány gyászban volt Basa Péter bátyja miatt, és csak nemrégén gyógyulván meg hagymázból, haja is igen elhullott volt, úgy hogy fel sem csinálhatták kisasszony módra, de nékem mégis tetszék, aminthogy bizony alkalmas, szép, mind termetű, mind ábrázatú asszony is lőn azután belőle testére nézve, lelkére pedig kiváltképpen való jó asszony lőn”. In: Bethlen Miklós, „Bethlen Miklós önéletírása.” In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. Illés Endre, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, 5–310. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 626.

7 „ki is sok istentelen kegyetlenségével és a fejedelemségről boszorkányoktól való tudakozásával volt nagy oka ura veszedelmének”. In: Bethlen, „Bethlen Miklós önéletírása.” 711.

8 „Béldi Pálnéban voltak ugyan egyéb fogyatkozások, de különben tiszta Jámbor életű asszony volt;”. In: Cserei Mihály, *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*, Pest: Kazinczy Gábor, 1852. 72.

9 Vass György, *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 35.: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. Czegei Vass György naplói. 11.* Szerk. Nagy Gyula. 35. kötet. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1896.

10 Hídvégi Nemes János, Apafi Mihály háromszéki főkapitánya 1651 és 1686 között vezette a naplóját, viszonylag rendszeresen. A forrás a közéleti feladataira koncentrál, de a magánéleti események is megjelennek benne. Az önreflexió kevés benne, de így is nagyon fontos forrás még a magánélete és a nőtörténet szempontjából is. Balogh Judit, *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651-1686. évekről*, Barót: Tortoma Könyvkiadó, 2023.

régóta ismeri, az adatai, információi fontos adalékok a kor politika- és hadtörténetéhez is. Noha Nemes János nem írt önreflexív módon, és elsősorban az eseményeket rögzítette, időnként mégis kivételt tesz, és az ilyen részekben sokszor megjelennek a nők. Két felesége közül az elsővel kapcsolatosan írt az érzelmeiről is, a második, bár utódokban nagyon gazdag házasság elrendezett házasság volt egy özvegyasszonnyal.¹¹

Az előbb említett naplók, emlékiratok vagy a rendkívül nagy számú levelezés nőképeinek szisztematikus elemzése éppen úgy fontos feladat, mint a szövegekben megjelenő nőalakokra vonatkozó információk, a nők kapcsolatrendszerére, mobilitására vagy közéleti, családi viselkedésére, jelenlétére, a férfi-nő viselkedés normáira és azok átlépésére történő utalások feltárása. E tekintetben a férfiak által hátrahagyott egodokumentumok alapvetően kiaknázatlanok, és számos új, izgalmas eredménnyel kecsegtetnek. A női szerepkonstrukciókra vonatkozó kutatások fontos adalékaul szolgálnak a temetési prédikációk. Ezek közül összevettem azokat, amelyek személyes visszaemlékezéseket tartalmaztak, ilyen módon személyes forrásként is értelmezhetőek, azokkal, amelyeket kizárólag reprezentáció és teológiai okulás céljából írtak. A 17. század folyamán, amikor Erdélyben a református egyház volt a fejedelmek által támogatott és ezáltal államegyházi feladatokat is ellátni kívánó egyház, a temetési prédikációk remek lehetőséget adtak az egyháziak számára a szerepminták megalkotásához. Ez történt 1622-ben, Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetésekor is, ami mind külsőségeiben, mind méreteit és időtartamát tekintve rendkívüli eseménynek tekinthető.

A középkori szerepminták teológiai használhatatlansága miatt újra kellett építeni a protestáns női éthoszt. Korabeli szentek híján kellően erős mintára volt szükség. Ezt a mintát az ekkor még a szerveződés állapotában élő és csak ritkán államegyházi státuszban működő protestáns felekezetek önmaguktól nehezen tudták volna felépíteni. A női szerepek megjelenítéséhez nem választhattak hétköznapi embert. A svájci reformációt államvallássá tenni kívánó Bethlen Gábor az első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetési ceremóniáját használta fel arra, hogy széles közönség számára tegye megismerhető példává a fejedelmesszony életét mint a református nő prototípusát.

Első kiadása: Hidvégi id. Nemes János, „Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről”, szerk. Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, (1902.): 231–263, 375–411, 528–574. életrajzi bevezetéssel. A napló eredetije a Nemes család hidvégi levéltárában lehetett, de a levéltár 1849-ben elpusztult. Az eredeti naplóból Nemes Ferenc készített egy másolatot 1793-ban, ez került az Erdélyi Múzeum kéziratárába.

11 Nemes János első felesége 1652-től Pápai Anna, halála után, 1676. február 18-án brenhidai Huszár Borbálát vette feleségül, aki Torma György özvegye volt. Balogh, *Nemes János naplója...*, 187.

A nő mint minta

Bethlen Gábor első felesége a nagykárolyi Károlyi családból származott. Bethlen Gáborral 1605-ben kötöttek házasságot. A frigy létrejöttében Bocskai István fejedelem is szerepet játszhatott. A házaspár levelezése azt mutatja, hogy kölcsönös tisztelet és szeretet jellemezte kapcsolatukat. A gyermekeik felnőttkoruk előtt meghaltak, ezért Zsuzsanna elsődleges tevékenységévé a fejedelmi udvartartás irányítása és a férje politikájának aktív támogatása vált. Ez a két feladat külön-külön is jelentős terheket rótt rá, a fejedelemasszony azonban kitartással és energikusan végezte mindkettőt. Bethlen Gábor török emigrációja idején folyamatos tárgyalásokat folytatott a férje nevében és érdekében.¹² A leírtak alapján inkább aktívnak tűnő Károlyi Zsuzsanna a történeti emlékezetben azonban passzív, gyenge nőként jelenik meg. Ez a kép a levelezéséből megismerhető asszony alakjához képest sematikusnak tűnik, egy olyan képnek, amely tökéletesen megfelel a református nőkkel szemben támasztott elvárásoknak.

A kora újkori uralkodói és főnemesi temetések a maguk sajátos liturgiájával és külsőségeivel meglehetősen hosszúak és díszesek voltak. Károlyi Zsuzsanna temetése azonban még ezek közül is kitűnt jól felépített színpadiasságával. Egyértelműen az volt a szándék, hogy a lehető legtöbb emberhez jusson el az esemény üzenete. A megemlékezést május 14-e és július 3-a között több helyen is tartották. A végletekig kidolgozott részletek, az országon „*végighurcolt*” koporsó mind azt szolgálták, hogy Károlyi Zsuzsanna alakjában létrejöhessen a kora újkori magyar református női éthosz. Ennek azonban az volt az ára, hogy egy erős, aktív nő helyébe egy erősen sematikus kép került, amely a protestáns szentség elemeit mutatta fel.

Az összes prédikáció, beszéd és versezet a fejedelemasszonnyal kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy Károlyi Zsuzsanna legfontosabb jellemzője az Isten iránti szeretet és engedelmisség, valamint a házastársi szeretet, odaadás és engedelmisség volt. A harmadik helyen következne az anyai szerep, amely a reformáció idején egyértelműen felértékelődött. Ezt azonban Károlyi Zsuzsanna nem tudta betölteni, hiszen két kisfia, Mihály és Gábor még csecsemőkorukban meghaltak.¹³ Az anyaszerepet ugyanakkor mindenképpen szükséges volt kiemelni, ezért nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a haldokló asszony leghőbb vágya az volt, hogy férjével és két kisfiukkal kíván együtt lenni a mennyben. Másrészt és elsősorban a „*nemzet anyja*”, a „*Genetrix Patriae*” képet rajzolták

¹² Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887. 337.

¹³ Valószínű, hogy két leány is született a házasságból, akiket azonban itt nem említenek meg a prédikációk.

meg róla számos patetikus jelzős szerkezettel: „*Ki romlásra hanyatlott hazánknak oltalmazó édes Anyya vala*”, máshol: „*Nemzetének nem annyira Fejedelem Asszonya, mint Édes Anyya volt*”, Geleji Katona azt is mondja róla, hogy „*minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt*”.¹⁴ Emellett a középkor óta állandó elem is megjelent, a szegények és árvák, valamint az egyház bőkezű patrónájaként mutatták be, sőt kifejezetten a Praesidium afflictorum, a lesújtottak védelmezője szerepét adták neki.

Az a két ember, aki személyes visszaemlékezéseket fűzött a beszédébe, Martin Opitz német humanista és Geleji Katona István, aki ekkor Károlyi Zsuzsanna udvari lelkésze volt. Ő egyrészt azt emelték ki, hogy úrnőjük a kegyességben még a lelkészeket is felülmúlta. Érdekes és szinte egyedi ugyanakkor Opitznak az a jellemzése, hogy a fejedelemasszony nagyon okos volt, és ha többet tanult volna, akkor bibliismeretben mindenkit felülmúlt volna. A nők észbeli képességeinek ilyen dicsérete nem volt jellemző a korra, és bizonytalannal nem véletlen, hogy nem egy magyar, hanem egy német humanista szájából hangzott el. Azt azonban maga Geleji, a fejedelemasszonnyal legtöbb időt töltő prédikátor mondta ki, hogy Károlyi Zsuzsannában „*harcias bátorság*” volt. Ez az apró „*elszólás*” pontosan megmutatja azt az ellentmondást és feszültséget, amely az életét ismerve igencsak aktív, határozott, sőt talán kivételesen okos nő valódi arca és a gyászbeszédekben felmutatott kép között feszült. Olyan nagy volt az ellentmondás a valóság és a megfestett „*ideál*” között, hogy a hozzá közeli és rendkívül művelt prédikátoroknak már valóságos virtuozításra volt szükségük, ha a sémák mellett megpróbálták hűek maradni úrnőjük emlékéhez is.¹⁵ Talán ez a kis példa is jól szemlélteti azt, hogy többek között azért is fontos az egodokumentumok vizsgálata, mert talán némileg félre tudjuk lebbenteni a korszakok toposzainak függönyét, és ráláthatunk a kutatott korszak valóságos nőalakjaira.

A női egodokumentumok

Az arányaiban jóval kevesebb, nők által készített egodokumentumok száma a 17. század folyamán mégis megnőtt annyira, hogy elemezhesük ezeket. Ha napló,

¹⁴ Mikó Gyula, „*Mivel én is csak ember voltam*”, *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*, Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2007. 183.

¹⁵ Mikó Gyula, Károlyi Zsuzsanna temetési prédikációinak elemzője rámutatott, hogy a fejedelemasszony kegyességének három pillérét Geleji Katona István, udvari papja fogalmazta meg, ezek a vallásos élet, a családban megélt kegyesség (feleség, anyai szerep), valamint a haza iránti hűség. A prédikátorok szónoki fordulatai és a női szerepekre vonatkozó elképzeléseinek forrása minden bizonnyal a heidelbergi egyetemen hallott előadások és disputák értékrendje volt, ahol szinte minden erdélyi diák megfordult.

emlékirat vagy ezekhez hasonló nem is nagyon lelhető fel Erdélyben ebben a korszakban, levelezések és végrendeletek annál nagyobb számban maradtak fenn. Ezek között a levelezések között vannak olyanok, amelyek már régóta ismertek a történészek előtt. Ilyen a fejedelemasszonyok közül Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna,¹⁶ I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna,¹⁷ és I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna levelezése¹⁸ is. Ezeket a levelezéseket, noha számos munka felhasználta már őket a fejedelemasszonyok életrajzának elkészítésekor,¹⁹ több szempontból nem elemezték. A kiadott női levelek között meg kell említenünk továbbá a Bornemissza család női tagjainak a levelezéseit, amelyeknek jó része szintén ismert a Teleki Mihály levelezésében,²⁰ más leveleik azonban még csak elvétve jelentek meg nyomtatásban.²¹ A 17. századból jelentős mennyiségű kiadatlan női levél maradt ránk a családi levéltárakban. Ilyen a Béli család családi levéltárában található számos női levél. Közöttük Béli Pál nőtestvéreinek, Béli Juditnak, Béli Annának és Béli Katának a levelezése, Béli Pál feleségének, Vitéz Zsuzsannának a levelezése és Béli Pál és Vitéz Zsuzsanna lányának, Béli Zsuzsannának a levelezése. Ez utóbbi, Béli Zsuzsanna általam feltárt levelei a Béli-levéltárban²² maradtak fenn. Figyelemre méltó anyag a székely nemesasszony, Kálnokiné szárhegyi Lázár Erzsébet levelezése, amelyről Papp Kinga²³ és Tüdős S. Kinga is írt.²⁴ A vizsgálandó levelezések között van Teleki Mihály kővári kapitány, Apafi Mihály fejedelem legfontosabb tanácsosa

¹⁶ Milecz János, „Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelemnő levelei férje Bethlen Gáborhoz.” *Győri Történeti és Régészeti Füzetek*, 3. szám (1865.): 193–212.; Géresi Kálmán, szerk. *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. Oklevelek és levelezések 1600–1700*. Budapest: A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, 1887.; Szabó Károly, „Károlyi Zsuzsanna kilenc levele 1620–1621.” *Történelmi Tár* (Magyar Történelmi Társulat), 1879.: 201–219.

¹⁷ Szilágyi Sándor, szerk. *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*. Budapest: Ráth Mór, 1875.

¹⁸ Bornemissza Anna számos levele megtalálható a Teleki Mihály levelezése köteteiben, Deák Farkas 13 levelét közölte: Deák Farkas, *Magyar Hölgyek Levelei*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1879.

¹⁹ Péter Katalin, *Lorántffy Zsuzsanna*. In *Lorántffy Zsuzsanna album*, szerk. Tamás Edit. Sárospatak: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, 2000. 7–69.

²⁰ Gergely Samu, szerk. *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. 1–8. kötet, Budapest, 1905–1926.

²¹ Deák, *Magyar Hölgyek Levelei...*

²² RNL-Kmlg. Fond. 324. Fond Familial Beldi din Ozun.

²³ Papp, *Tollforgató Kálnokiak...*; Papp Kinga, „„én pedig vagyok igaz társad míg él» Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése.” In *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, Pakó László és Weisz Attila, 67–80. Kolozsvár, 2013.

²⁴ Tüdős S. Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában [szárhegyi gróf Lázár Erzsébet]*. 1. kötet, in *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, 93–107. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.

feleségének, Veér Juditnak a levelezése is. Az ő férjéhez írott leveleinek egy része is megjelent már Teleki Mihály levelezései között, a többségük azonban még kiadatlan. A felsorolt és még nem elemzett levelek száma az 1000-hez közelít, azaz a mennyiségük alapján is remélhetjük, hogy alkalmas lesz ez a korpusz a több szempontú elemzésre. A vizsgálat alá vont levelezések időkorlátai az 1630-as évek és a 17. század vége.

A női vagyonokkal való rendelkezés szabadságára, a családi viszonyokra jó rálátást nyújtanak a női végrendeletek, valamint a vagyonleltárak is. Különösen izgalmas Wesselényi Pálné Béldi Zsuzsanna vagyonleltára, amelyet abból az alkalomból készítettet el, hogy a házassági konfliktusuk egyik állomásaként a válófélben levő férj megígérte a feleség általa elfoglalt személyes vagyonának a visszaszolgáltatását.²⁵

A nőtörténeti vizsgálatokhoz fontos támpontokat kaphatunk a válóperek női vallomásaiból is.²⁶

Vizsgálati szempontok I.

A legnagyobb korpuszt képező levelek vizsgálatához célszerű a szisztematikus elemzést megelőzően a levelek funkcionális besorolását, tipizálását megtennünk. Ami már az elemzés első fázisában is látható, hogy a nők által írott levelek egy jelentős része úgynevezett segélykérő levél vagy ügyintéző levél. A nők legtöbb levele az általunk vizsgált anyagban akkor született, amikor özvegyen maradtak, vagy ha a férjeik fogságban vagy hadjáratban voltak, és az ilyen „*gyámoltalan*” vagy „*árva*”²⁷ helyzetükben egy befolyásos rokon támogatását kérték a családi ügyeik intézésében. Az Apafi-korban ilyen eset különösen is sok volt, II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának kudarcra után ugyanis nagy számú erdélyi nemes került a krími tatárok fogságába, vagy halt meg a hadjáratokban. A levelek címezteiként megnevezett férfiak közül a legtöbbször Teleki Mihály és Mikes Kelemen neve szerepelt. Bornemissza Kata, a fejedelemasszony testvére többször is megözvegyült, ilyen esetekben folyamatosan Teleki Mihályt kereste minden problémájával, még olyan esetben is, ha valamilyen betegséggel

²⁵ Török István, „Wesselényi Pálné, Béldi Zsuzsanna ingóságai.” *Történelmi Tár*, 1899.: 355–362.

²⁶ Ennek nagyszerű példája: Szabadi István, „»Végnélkül valók az egyetlen házastársak szövevényei« Wesselényi Anna és Bethlen László válásai.” *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2*, 2017.: 313–322.

²⁷ Fazakas Gergely Tamás, „Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században.” *Studia Litteraria* 51., 3–4. szám (2012.): 198–231.

kapcsolatosan keresett orvost. A legtöbbször azonban a jogi nehézségekben kerestek gyámolítót.

A nők levelezésének második, legjelentősebb csoportja a családi levelezés volt, ami a családtagokon belüli kapcsolattartást, híradást szolgálta. A házasságban élő asszonyok családi levelezésének legtöbbször a férjeiknek íródott. Ilyen volt Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György,²⁸ Veér Judit és Teleki Mihály,²⁹ Béldi Pál és Vitéz Zsuzsanna,³⁰ Lázár Erzsébet és Kálnoki Sámuel levelezése.³¹ A rendelkezésünkre álló női levelek egy kisebb hányada rokonoknak, családtagoknak íródott, szülő-gyermek vagy testvér-testvér viszonyban. Legritkábban olyan levelek találhatók ezek között, amikor a címzett nem potens rokon vagy ismerős, nem is házastárs vagy gyermek, és szorosabb rokoni kapcsolódásról nem is tudunk. A női levelezőtársaknak írt ilyen levelek a baráti levelek. Ez szinte egyáltalán nem jellemző az eddig feltárt erdélyi levelekben, ami a női önállóság fokát is mutatja a korban. A vizsgálatok során fontos továbbá a levelezésben részt vevő partnerek formális viszonyának (kapcsolattípusának) tisztázása is. A címzettek többsége az előbbieket szerint a család, a női levelező potens ismerőse, a legtöbbször természetesen maga is a rokonság tagja. Lehet ugyanakkor a levélíró ágense vagy tisztviselője, ez a kapcsolat leginkább a Lorántffy Zsuzsanna által Klobusiczky Andrásnak, a Rákóczi birtokok prefektusának³² írt levelek esetében megfigyelhető. Emellett a házastársak, a testvérek, szülők, gyermekek vagy más szintű rokonok azonosítását is el kell végeznünk.

Vizsgálati szempontok II.: a levél címzettjeinek listája – nők a hálózatokban

Érdemes számba vennünk a levelekben feltűnő férfiakat és nőket, a címzetteket és a levelekben megemlítetteket is. Ez a kör némileg képet ad arról, hogy a 17. századi Erdélyben leveleket író nemesasszonyok milyen hálózatok részei voltak. A levelek vizsgálata e tekintetben még akkor is hozhat eredményt, ha bizonyosak lehetünk benne, hogy a jelenleg ismert levélmennyiség csak a töredéke az egésznek. A jelenleg rendelkezésünkre álló levelek azt is megmutatják, hogy vannak olyan női levelezők, akik szigorúan a női szerepeik adta lehetőségeken belül

²⁸ Szilágyi, *A két Rákóczy...* Bár ez a levelezés nagyon sokszor a közügyek megtárgyalását is tartalmazza a házas felek között, a házastársi levelezések fordulatai is megtalálhatóak bennük, azaz magánlevelezésként értelmezhetőek.

²⁹ A levelezés részben a Teleki Mihály levelezése nyolc kötetében jelent meg, részben jelenleg is gyűjtjük a kiadatlan leveleket.

³⁰ RNL-Kmlg. Fond. 324. Fond. Familial Beldi din Ozun. III.

³¹ Papp, *Tollforgató Kálnokiak...*

³² MNL OL E 190 Archivum familiae Rákóczi d. 19. No. 5741.

tartottak kapcsolatot levelezésen keresztül. Ilyen volt például Bornemissza Kata, aki a levelei zömében magát „*árva*”-ként, gyámoltalan özvegyként tüntette fel, és Teleki Mihályt kérte meg arra, hogy az ügyeiben eljárjon. Ugyanide sorolhatjuk a jelenlegi ismereteink szerint Veér Juditot, Teleki Mihály feleségét is, aki a levelei fordulataiban, azok tartalmát tekintve és a címzettek körét tekintve is megfelelt azoknak az elvárásoknak, amelyeket a korszak a női levelezők számára keretként megszabott. Azt jelenti ez, hogy mindketten szigorúan benne maradtak a családjuk hálózatában, és önállóan nem is léptek ki belőle, nem kezdeményeztek írásos kommunikációt a családi hálózaton kívüli személlyel.

A levelekben címzettként és az említések szintjén is több a férfi, emellett azonban fontos a nőket külön is megvizsgálunk. Ezáltal elvégezhető a női hálózatok megrajzolásának kísérlete, illetve válaszolhatunk a kérdésre, hogy vajon mennyire léteznek önálló, női hálózatok.

Külön vizsgálatot igényel a levelek keltezése is. Ezeknek az információknak a révén sokkal többet megtudhatunk a 17. századi női mobilitásról, mint eddig. Azt már több férfiak által írt naplóból vagy emlékiratból tudjuk, hogy a női mobilitás például a székely társadalmon belül rendkívül jelentős, legalábbis sokkal intenzívebb, mint azt korábban gondoltuk. Nemes János a naplójában elsősorban a környezete mozgásait írja le, elég részletesen, hiszen elsősorban a saját és rokoni köre ide-oda utazásairól ad hírt, sokszor meg sem nevezve a helyváltoztatások célját. Az mindenestre egyértelműen kiderül a naplóbejegyzésekből, hogy a székelyföldi nemesasszonyok gyakran keresték fel egymást, és az utazásaik alkalmával sokszor utaztak a férjeik nélkül. A bejegyzések tanúsága Nemes János esetében egyértelműen azt mutatja, hogy házasság előtt álló, „*hajadon*” leányok ritkábban vagy inkább nem utaztak egyedül, de mind házasságban élő, mind pedig özvegy asszonyok gyakran tették ezt. Nemes említ olyan eseteket, amikor a felesége és annak női köre (főleg sógornőkre utal ilyenkor) gyógyfürdőbe mentek együtt vagy éppen a szász városokba vásárokra. Ilyen esetekben Nemes többször megjegyzi, hogy egy idő elteltével maga is csatlakozott az asszonyokhoz,³³ de olyan bejegyzéssel is találkozunk, amikor csak az asszonyok utazásáról számol be.³⁴ Egyik bejegyzése azt a következtetést is megengedi, hogy Nemes felesége anélkül utazott el a gyógyfürdőbe, hogy arra előzetesen engedélyt kért volna a férjétől: „*Mentem a Hargita havas oldalában*

³³ Balogh, *Nemes János naplója...*, 176. Itt megint úgy tűnik, hogy Nemes felesége a férje nélkül ment a vásárba, és csak később találkoztak ott. Ugyanezt találjuk egy másik bejegyzésben is: „magam mentem Brassóba a sokadalomba. 19. Mentem Hidvégire feleségemmel együtt.” 223.

³⁴ Balogh, *Nemes János naplója...*; „Hálni mentem Fiátfalvára; az nap jött feleségem is oda a csíki hargitai feredőről, mely is Isten kegyelmességéből igen használt néki.”

*lévő savanyú vízre feredni; ott találtam feleségemet, Bethlen Jánosné asszonyt, Daczó János uramat feleségestől több becsületes emberekkel együtt.*³⁵ Az özvegyek még a házas asszonyoknál is gyakrabban utaztak a rokonság különböző udvarházaihoz, a gyermekeikhez, unokáikhoz.³⁶ A felesége mobilitásáról számolt be Cserei Mihály is, sőt egy olyan asszonyt mutatott be az Erdély történetéről szóló, a napló és emlékirat műfaját keverő történeti munkában, aki különösen is aktív és erős nőként a Rákóczi-szabadságharc hadjáratai között, gyermekszülések között igyekezett a betegeskedő férjét gyógyíttatni, neki orvost szerezni. A női mobilitás a 17. századi Erdélyben tehát kifejezetten jelentős volt, és úgy tűnik, hogy az asszonyok többször mozogtak a férjeik nélkül, mint velük együtt. A példáim többsége ugyan székelyföldi, de a nem székely czegei Vass György naplója is ezt a mintázatot mutatja. Ezzel szemben viszont Veér Judit levelei inkább egy otthon ülő nemesasszonyt mutatnak, legalábbis olyan valakit, aki ritkábban utazott a kortársainál, akkor is a családi rezidenciák között. A levelek keltezése ugyanis kizárólag a családi udvarházakat mutatja, és a levelek tartalma is egy otthon élő, a gyermekeit nevelő anya és gazdasszony képét mutatja.³⁷ Ilyen volt köröspataki Kálnoki Istvánné Béldi Anna is, aki szintén gazdasszony és anya volt elsősorban, és ritkán mozdult ki otthonról.³⁸ A levelei elsősorban a rokonságnak szóltak.³⁹

A kutatásnak külön szelete a női mobilitás vizsgálata mellett az utazási irányok vizsgálata, a főbb célok és a levelekben fellelhető női szokások feltárása. Ezeknek egy része már az előbbieken is megjelent, azonban az összes levél vizsgálatával egy viszonylag teljes spektrumot tervezünk lajstromba venni.

³⁵ Uo.

³⁶ Balogh, *Nemes János naplója...*; „Jött asszonyanyám s Daczó Jánosné asszony hozzám vacsorára. Februarius. 2. Jött Szikszainé asszonyanyám 351 hozzám Hidvégire vacsorára.” 90., „Az nap jött feleségem is asszonyomanyámmal és Bánffy Zsigmondné nénemasszonyval együtt.” 111.

³⁷ A leveleit 12 helységben keltezte, a legtöbbit Kőváron, összesen 19 levelet, Huszton 10 levelet, Sorostélyon és Aranyos-Medgyesen 9–9 levelet, Paszmoson 8-at, Uzdi-Szentpéteren 7-et, Boroskrakkón 5-öt, Szatmáron és Szamos-Újváron 2–2 levelet írt, Sárközről, Czegéről és Péterházáról 1-1 levelet küldött.

³⁸ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Béldi. 324. III. No. 129. 34.

³⁹ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Apor. 317. No. 2. 80.

Vizsgálati szempontok III.: női identitáskonstrukciók, női szerepfelfogások a levelekben

A levelek vizsgálata során világossá vált, hogy a levélírók aszerint alakították a saját szerepeiket, hogy kik voltak a levelek címzettjei, azaz sokszor a címzettek szerint változtak az önreprezentációk, szerepkonstrukciók.

Az úgynevezett segélykérő vagy „intéző” levelek, mivel zömmel potens, hatalommal bíró férfiakhoz írtak, a levélírókat gyámoltalan, „árva”, segítségre szoruló, gyenge nőként jelenítik meg. Bornemisza Kata, Apafi fejedelem feleségének testvére leveleiben ilyen módon jelenik ez meg: „... igen kedvesen vettem Kegyelmedtől; hogy Kegyelmed énrúlam, szegény árva atyjafiárúl, el nem felejtkezett, ha Isten éltet, meg igyekszem szolgálni Kegyelmednek... Kérem Kegyelmedet, édes Öcsém uram, hogy ennekutána is írjon énnekem, szegény árvának; az miben tudom, meg igyekezem szolgálni Kegyelmednek.”⁴⁰ Ugyanez év augusztusában egy másik levélben szinte szó szerint ugyanezt találjuk, az árvai mivolt még erőteljesebb megjelenítésével: „Megadák az Kegyelmed levelét, melyet igen kedvesen vettem Kegyelmedtől, édes öcsém uram, hogy énrúlam, árva atyjafiárúl el nem felejtkezett Kegyelmed; ha Isten éltet, árvai állapotom szerint meg igyekezem szolgálni Kegyelmednek, édes Öcsém uram.”⁴¹ Egy pár nap múlva írott levélben egy viszonylag egyszerű ügyben is Teleki mint férfi ügyintézőt igényelte az özvegyen maradt Bornemissza Kata: „Édes Öcsém uram, kérem Kegyelmedet szeretettel, hogy az szegény Istenben elnyugodt uram adott volt az sátorcsinálónak egy sátort, hogy csinálja meg, az melyet meg is csinált, csakhogy én eddig reá nem küldhettem, mivel sok dolgaim voltak, az mely miatt el nem küldhettem érte. Azért kérem Kegyelmedet, hogy vegye kezihez az sátort, az még én érte küldök. Még húsz forintot kér érte, noha én nem tartoznám vele, mivel az Istenben elnyugodt uram csak harmincz forintban alkudt volt meg. Akkor mindjárt megadtam az tizenöt forintot, még annyi volna hátra, de én nem veszekedem vele, hanem meg kell neki adni. Édes Öcsém uram, az húsz forintot Kegyelmed fizesse meg értem, én megadom Kegyelmednek. Bárcsak az Bethlen Ferenczné asszonyom házához vitetné Kegyelmed, mivel beszéltem ő kegyelmével felőle.”⁴² Az ügyintéző levelek tipikus példája Bornemissza Kata egy másik levele, amely azt mutatja, hogy özvegyként a vele szemben támasztott minden követelés esetében egy férfi, jelen esetben természetesen Teleki Mihály közbenjárását kérte: „Petki uram kéreti az gyalmot, de bizony itt Sz.-Miklóson vagyon, nem Panitban, mert ha Panitban

⁴⁰ Gergely Samu, szerk. *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. 1–8. kötet. Budapest, 1905–1926. I. 2–3. 1656. július 9-én írott levél Teleki Mihálynak.

⁴¹ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 7.

⁴² Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 8–9.

volna, csak egy czédulájára is oda adatnám ő kegyelmének. Én nekem is kelletik, az keresztelésre kell halasztatnom. Annak utánna az micsodás hitván gyalmom vagyon, innét is oda adatom ő kegyelmének. Az keresztiséget még magam is nem tudom bizonyosan, mikor leszen. Ez jövő vasárnaphoz vagy két hétre, vagy egy hétre meg leszen. Kemény Boldizsár uramtól várok, Kegyelmednek bizonyosabban tudok írni felőle, ha Kemény Boldizsár uramtól levelem jó. Az mi az tisztartó dolgát illeti, édes Öcsém uram, írja meg Kegyelmed neki, legyen várakozásban addig, az míg Isten meggyógyít, mivel Zöldi Pétertől is mód nélkül nem vehetem ki az jószágot, hanem ha Isten meggyógyít s megalkhatom ő kegyelmével, Zöldi urammal is véget érvén, kezében bocsátom az jószágot. Az lovász állapotja felől írtam Zöldi Péternek, hogy gondja legyen reá, kárt ne valljak miatta.⁴³ Egy másik, nagyon hasonló és az előzőekkel megegyező levélrészlet támasztja alá az „árvai” állapotú, özvegy asszonyok lehetséges szerepfelfogását, aki valóban minden ügyintézéshez egy férfi segítségére szorult: „Ugyan kérem Kegyelmedet, édes Öcsém uram, hogy most Radul Lászlóval beszéljen nyavalyás szolgálaim felől, hogy ha életben vannak-e? hogy ha nem tudná most megmondani, szólna Kegyelmed neki, hogy mivel tudom, ismét vissza megyen Radul László uram, ne feledkeznek el akkor rúlok, hanem mikor immár ki jűnek, hogy megmondják, kinek mennyi az sancza, akkor tudósíthatna ű kegyelme felőlek.”⁴⁴ A gyámoltalan állapot egy másik formáját mutatta Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna levelezése a férje fogságba vetése idején. Vitéz Zsuzsanna az élete számos periódusában volt kénytelen ügyeket intézni, ezért még ha férfiakkal levelezett, akkor is cselekvőképes emberként írt nekik. Az viszont a levelezésekből kiderül, hogy ő is, mint Bornemissza Kata, a rokoni szálakat tudta megmozgatni a segítségkérés idején. Vitéz Zsuzsanna ugyanis nem írt ilyen levelet Teleki Mihálynak, írt viszont Mikes Kelemennek, aki ugyan csak távoli rokona volt, de aki baráti kapcsolatot ápolt Teleki Mihállal.⁴⁵ Vitéz Zsuzsanna az ügyintéző vagy segítséget kérő leveleket női rokonainak is címezte, többek között sógornőjének, Kálnoki Istvánné Béldi Annának: „Mikes uramat is ide hívtam volt, fogadá ő kegyelme, hogy szívessen törekedik, tudósít mindenekrűl, még eddig nem tudósított ő kegyelme, nem tudom mire vélni. Kegyelmedet kérem édes asszonyom, szóljon Mikes uramnak, igyekezzék igazságosán szolgálni szeginy uram szabadulásában, mert ha ő kegyelme akar, tud szolgálni.”⁴⁶ A Vitéz Zsuzsanna által írt levelek hangvétele és a neki az erdélyi nemesség számos tagja által írt levél hangvétele is a Bornemissza Katánál önállóbb nőt mutat, olyan valakit, aki nem is kíván élni azzal a lehetőséggel, hogy magát gyengének láttassa, és ezáltal kérjen gyámolítást. A leveleiből

⁴³ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 11–12.

⁴⁴ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 67–68.

⁴⁵ Szabó Károly, Barabás Samu, és Szádeczky Lajos. *Székely oklevéltár.* 1872–1934. VI.

⁴⁶ Szabó, Barabás, és Szádeczky. *Székely oklevéltár...* VI. 363.

az árva kifejezés is feltűnően hiányzik, noha később, amikor majd ő maga is fogságba vették, a maga által írt imádságokban használni fogja.⁴⁷

Vizsgálati szempontok IV: női levelekben megjelenő verbális önreprezentáció, szerepek és azok betöltésének nehézségei

A női levelek fontos részét képezik a házastársaknak írott levelek, és rendkívül izgalmas a házastársi levelekben megjelenő verbális önreprezentációk árnyalatait feltárni. A feleségként írt levelekből nagyon jól kimutatható, hogy melyik levélíró hogyan érezte magát a feleség szerepében, és hogyan élte meg azt, legalábbis hogyan kívánta ezt a szerepfelfogását reprezentálni a férje számára.

A házastársi érzelmek női oldalának reprezentációja a feleségek által írt levelekben természetesen erősen magán viseli a kor konvencióit, ám az eddig vizsgált levelek mégis erősen eltérő levelezői érzelmek megjelenítését mutatják. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a 17–18. században született házastársi levelezésekben inkább elvétve találhatók az érzelmekre tett utalások.⁴⁸

Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György levelezésének a korábbinál alaposabb elemzése azért hozhat új eredményeket, mert az eddigi Lorántffy-életrajzokban egy kifejezetten szeretetteljes feleség képe rajzolódik ki. A fejedelemasszony által a férjének írt levelekben azonban teljes női érzelemmentesség látható, és szinte túlzásba vitt szemérmesség. Természetesen be kell kalkulálnunk a műfaj nőkkel szembeni követelményeit és Lorántffy Zsuzsanna személyiségének jellemzőit is. Az azonban világosan látható, hogy a fejedelem nemcsak jóval többször adta jelét a felesége iránti érzelmeinek, de folyamatosan hangot adott annak is, hogy a fejedelemasszony nem ír elég gyakran a hogylétéről. Ez a fajta viszony természetesen is mondható a korban, mégis érdekes, hogy Rákóczi György leveleiben sokszor megjelenik az „*édesem*” szófordulat, és magát „*szelmes urad*”-ként nevezi meg.⁴⁹ A feleség elköszönő formulája a legtöbbször a „*Kegyelmednek igaz sziből szolgáló atyjafia*”,⁵⁰ azaz a szolgálat, alárendelkezés gesztusait mutatja. Ez természetesen teljesen belefér a kor normáiba, sőt mintaszerűen teljesíti is azokat. Ha azonban a levelek tartalmát nézzük, akkor látható, hogy Lorántffy Zsuzsanna nemcsak önálló, de sok esetben a férjével szemben

⁴⁷ Fazakas Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságos-könyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése*. XXV. kötet, in *Könyv és könyvtár. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve*, szerk. Kun András és Szeszákne Takács Eleonóra.

⁴⁸ Papp, *Tollforgató Kálnokiak*... 78.

⁴⁹ Szilágyi, *A két Rákóczy*...

⁵⁰ Szilágyi, *A két Rákóczy*... 10.

állást foglaló feleség volt, azaz a mondanivaló sokszor szemben áll a használt formulákkal. Az alárendelkezés, szolgáló asszonyi attitűd van jelen Teleki Mihály felesége, Veér Judit leveleiben is. Ugyanakkor Veér Judit szóhasználata addig hasonlított a férjének írt leveleiben Lorántffy Zsuzsannáéhoz, amíg az udvarlás szakaszában voltak. A házasságkötést követően már Veér Judit is „Édes szerelmes Uram”⁵¹-ként nevezte meg Teleki Mihályt, sőt ennél is többet árul el az „Édes szerelmes szép Uram”⁵² kifejezés. A levelek itt is mutatják a feleség érzelmeit, csakúgy, mint Béldi Pál háromszéki főkirálybíró, főgenerális feleségének, Vitéz Zsuzsannának a sorai, aki minden levelében szinte türelmetlen rajongással vette körül a férjét és a legtöbb mondatában szerepel az „édesem”, „én édes uram”, „én édesem” megszólítás.⁵³

Mint látható, a feleségszerepek reprezentációinak a különbözőségei jól kimutathatók a női levelekből, csakúgy, mint a másik női szerepre, az anyaira adott reflexiók eltérő volta. A női levelek íróinak a többsége az anyai feladatokat elsődlegesnek tekintette, de teljesen eltérő módon. A legtöbb nő anyaként a gyerekei egészségi állapotáról tudósította a házastársát, Veér Judit általában szinte túlzott aggodalommal, nagy odafigyeléssel tette ezt: „Az kis Jankót is igen meg bádgyasztotta az nátha, hurut; elijedtem vala, egyéb nyavalyáji is legyen, de talám nincs egyéb az hurutnál, náthánál.”⁵⁴ Megtörtént, hogy a gyermekei nevében, nagy szeretettel írt a férjének.⁵⁵ Az anyai büszkeség is megjelent a soraiiban, amint János nevű fiukról írt: „Jankó nem engedte, hogy én írjak az ő szovával, hanem azt mondta, az szentpéteri pap uram írjon neki, noha nem mind ezen szók teljességgel, de mind ez az veleje, maga diktálta s az mi neki eszében jutott s kimondta, úgy írták, az mint az kocsis felől való írásából Kegyelmed eszében veheti. Most igazán én fiam, mert az dajkáját Selykre kellett küldenem, az lába igen rosszul volt s az borbély gyógyítja s vele hál Jankó.”⁵⁶ Veér Judit a leveleinek mindegyikében említést tett a gyermekek állapotáról, és meg is vitatta a nevelésük részleteit a férjével, aki maga is érdeklődött felőlük: „Az gyermekeket, írja Kegyelmed, hogy sok bort ne iganak. Annis egy cseppet sem iszik, erővel sem adhatok; Jankóra is, az mint lehet, vigyázok, de napestig mind künn játszik.”⁵⁷

Jóval kevesebb utalást találunk a gyerekekre Lorántffy Zsuzsanna levelezésében, ráadásul azt is tudjuk, hogy a két fiú a férj fejedelemmé választását követően

⁵¹ Gergely Samu, szerk. *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. 1–8. köt. Budapest, 1905–1926. II. 231.

⁵² Gergely, *Teleki Mihály levelezése...*

⁵³ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Béldi. 324. III. No. 129. 2.

⁵⁴ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 4.

⁵⁵ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 2.

⁵⁶ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 3.

⁵⁷ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 95.

inkább az apa mellett nevelkedett Gyulafehérváron, míg a fejedelemasszony inkább Fogaras várában vagy elsősorban Sárospatakon tartózkodott.⁵⁸ Híres példája volt Péter Katalinnak⁵⁹ egy apró epizód Lorántffy Zsuzsanna levelében, amit a vékonyan öltözött idősebbik fiuk megfázásáról írt: *„írja kegyelmed, hogy hideg volna oda és Rákóczy György megsokallotta volna az vállba vágott mentébe az templomba az hideget, de bár máskor is úgy öltözzék, ha kegyelmed olyan mentét ad neki, de még is szégyen volt neki, ha az templomba adták reá, ifjú legény lévén és megfázott.”*⁶⁰ Ezt az idézetet Péter Katalin a feleség férjével való egyetértésének példajaként hozta fel. Ha azonban az anyai szerepfelfogás megjelenésének oldaláról közelítünk, akkor pár dolog még megemlíthető. Az egyik, hogy a fejedelemasszony nem becézve említette a fiát, noha a fejedelem általában így emlegette. A másik a már korábban említett tény, hogy a fölöttébb aktív Lorántffy Zsuzsanna nagyon sok időt töltött távol a gyermekeitől. Az a méltóságteljes vagy szemérmes távolságtartás, amely a férjéhez írt leveleiben látható, a gyermekekkel kapcsolatosan is megjelent. Emellett az is, hogy nem volt különösebben aggódós természet, különösen az előbb említett Veér Judittal összehasonlítva. Az anyai szerep teljes defektusára mutat példát Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna levelezése. A feleségszerepben példásan helytálló nemesasszony a férje folyamatos távollétében állandó harcot vívott a hatalmas méretű birtokok megtartásáért, a gazdálkodás megszervezéséért, közben a férje szabadon bocsátásáért is küzdenie kellett. A számos szerep közül az anyai szerepre már nem maradt ereje. A levelezéséből kiderül, hogy a gyermekeit a férje tatár fogságba kerülésétől kezdve a férj nővérei, Vitéz Zsuzsanna sógornői nevelték.⁶¹ Rendkívül szemléletes az a levélrészlet, amelyet 1676 szeptemberében írt Béli Pálné Kálnoki Istvánné Béli Annának, akinél akkoriban a fiai voltak, ő pedig éppen a férje kiszabadulását próbálta elérni: *„Édes asszonyom, az mi az gyermekek dolgát illeti, ha érettek mehettek volna, eddig is kihoztam volna, meghagytam, hogy tudósétsanak, ha halni kezdenek; ugyan ha akartam volna is, eddig nem hozathattam volna ki, mert nem volt kivel, ott is Isten kezében vadnak, itt is. ...”*⁶²

További kutatást igényel e tekintetben Vitéz Zsuzsanna lányának, Béli Zsuzsannának a levelezése, aki maga is idegenkedett az anyaszereptől, és az életét a gyermekeivel való konfliktusok jellemezték. Úgy tűnik továbbá, hogy Béli

⁵⁸ Péter Katalin, „Milyenek voltak a fejedelemasszonyok?” In *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, szerk. Tamás Edit, 17–18. Sárospatak, 2000. 17–18.

⁵⁹ Péter Katalin, *Lorántffy Zsuzsanna album*, szerk. Tamás Edit. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000. 39.

⁶⁰ Szilágyi, *A két Rákóczy...* 8.

⁶¹ Erre utalt Bethlen Miklós önéletírása is, amelyet a tanulmány elején idéztem. Bethlen, „Bethlen Miklós önéletírása.” 624.

⁶² Szabó, Barabás és Szádeczky. *Székely oklevéltár...* VI. 363.

Zsuzsanna leveleiben több ízben megjelent az önreflexió, ami az érzelmeket és a családtagjaihoz való viszonyt illeti. Egy ízben erről így írt a testvérének, Béldi Dávidnak: „mivel én Ketekhez közel nem laktam tehát Ketek tőlem ugyan elidegenedett”.⁶³ Már az „elidegenedés” kifejezés használata is nagyon újszerű, de Béldi Zsuzsanna levelezésében folyamatosan megjelennek az érzelmeik és az arra való reflexiói is. Habár az eddig feltárt levelekben ez a hang van kisebbségben, látható, hogy a levelek megszorodásával az érzelmeik is egyre többször jelennek meg a forrásokban.

Összegzés

Amint a tanulmányban megemlített példák mutatják, a női egodokumentumok vizsgálata a kora újkori Erdélyre vonatkozóan számos új eredményt hozhat, ami jelentős mértékben árnyalhatja a korábbi ismereteinket, és az eddig már részben ismert, valamint az eddig még fel nem tárt, ki nem adott források nagy száma lehetővé teszi egy átfogó, sok szempontú kutatás elvégzését is. A korábban már idézett Papp Kinga a kora újkori családi íráshasználatról készült művében maga is megemlíti, hogy a női levelezés Erdély tekintetében még jórészt feltáratlan, és eddig csak apróbb momentumokat ismertünk belőle. Ezek viszont sok általános kora újkori levelezési konvenciót, láthatóan gyakran használt formulát mutatnak, és azt is, hogy a férfiak gyakrabban szakadnak el a konvencióktól, mint a nők. Az önreflexió viszonylag ritka mindkét nem leveleiben, de például Béldi Zsuzsanna leveleiben már megjelenik az érzelmeikre való reflektálás is. Sajnos jelenleg a 16–17. századra vonatkozóan elsősorban a levelek állnak nagy számban rendelkezésünkre a női egodokumentumok közül, de azok mennyisége már jelentősnek mondható. Amennyiben figyelembe vesszük a műfaji korlátokkal járó jellemzőket, megismerjük és azonosítjuk a műfaji jellemzőkből fakadó, szinte állandó fordulatokat és a habituális különbségek korlátait, akkor fontos új felismeréseket tehetünk a kora újkori erdélyi nőtörténettel kapcsolatosan.

Felhasznált irodalom

Balogh Judit. Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. Barót: Tortoma Könyvkiadó, 2023.

⁶³ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Béldi. 324. III. No. 129. 354.

- Bethlen Miklós.* „Bethlen Miklós önéletírása.” In Kemény János és Bethlen Miklós művei, szerkesztette: Illés Endre, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, 5–310. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
- Carr, David.* Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World. Oxford: Oxford University Press, 2014. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199377657.001.0001>
- Cserei Mihály.* Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest: Kazinczy Gábor, 1852.
- Deák Farkas.* Magyar Hölgyek Levellei. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1879.
- Fazakas Gergely Tamás.* „Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században.” *Studia Litteraria* 51., 3–4. szám (2012.): 198–231. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4050>
- Fazakas Gergely Tamás.* Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságos-könyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése. XXV. kötet, in *Könyv és könyvtár. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve*, szerkesztette: Kun András és Szeszákné Takács Eleonóra, 39–64. Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2003.
- Géresi Kálmán, szerk. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. Oklevelek és levelezések 1600–1700. Budapest: A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, 1887.
- Gergely Samu, szerk. Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára). 1–8. kötet. Budapest, 1905–1926.
- Gyáni Gábor.* „A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai.” In *Háborús hétköznapok hadszíntéren, háttérországban 1939–1945.*, szerkesztette: Gyarmati György és Pihurik Judit, 37–60. Budapest – Pécs: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2015.
- Gyáni Gábor.* A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltári Évkönyv. XII. kötet, 25–33. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltár, 1997.
- Gyáni Gábor.* „A nőiség mint narratív identitás.” In *Szám- (és betű)vetés – Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*, szerkesztette: Őri Péter, 11–22. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2014.
- Gyáni Gábor.* Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest: Napvilág, 2000.
- Gyáni Gábor.* „Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.” In *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.*, szerkesztette: Vonyó József. Pécs – Budapest: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2017.

- Hídvégi id. Nemes János.* „Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről.” Szerkesztette: Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, (1902.): 231–263, 375–411, 528–574.
- Jankovics József.* „Apa és fiú. Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához.” *Iskolakultúra*, 11–12. szám (1994.): 120–123.
- Kincses Katalin Mária, szerk. *A levél mint történeti forrás.* Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, 2022.
- Lejeune, Philippe.* „A napló mint »antifikció«.” In *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.*, szerkesztette: Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, 13–24. Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.
- Mekis D. János és Z. Varga Zoltán.* *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.
- Mikó Gyula.* „Mivel én is csak ember voltam”, *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei.* Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2007.
- Milecz János.* „Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelmné levelei férje Bethlen Gáborhoz.” *Győri Történeti és Régészeti Füzetek*, 3. szám (1865.): 193–212.
- Papp Kinga.* „»én pedig vagyok igaz társad míg él« Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése.” In *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László és Weisz Attila, 67–80. Kolozsvár, 2013. <https://doi.org/10.51384/cert-01.05>
- Papp Kinga.* *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben.* Kolozsvár, 2015. <https://doi.org/10.36240/etf-284>
- Péter Katalin.* *Lorántffy Zsuzsanna album.* Szerkesztette: Tamás Edit, 7–69. Sárospatak: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, 2000.
- Péter Katalin.* *Lorántffy Zsuzsanna album.* Szerkesztette: Tamás Edit. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.
- Péter Katalin.* „Milyenek voltak a fejedelemasszonyok?” In *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, szerkesztette: Tamás Edit, 17–18. Sárospatak, 2000.
- Pritz Pál, szerk. *Napló és történelem.* Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2018.
- Redlich, Fritz.* „Autobiographies as Sources for Social History.” *A Research Program. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 62 (1975).
- Somogyi Éva.* „A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei.” *Történelmi Szemle* LVI, 1. szám (2014): 119–132.

- Szabadi István.* „»Végnélkül valók az egyenetlen házastársak szövevényei« Wesselényi Anna és Bethlen László válásai.” *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2, 2017.*: 313–322.
- Szabó Károly.* „Károlyi Zsuzsanna kilenc levele 1620–1621.” *Történelmi Tár (Magyar Történelmi Társulat), 1879.*: 201–219.
- Szabó Károly, Barabás Samu, és Szádeczky Lajos.* Székely oklevéltár. 1872–1934.
- Szavai János.* „A napló színeváltozásai.” *Helikon, 3. szám (2014)*: 372–387.
- Szilágyi Sándor, szerk.* A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Budapest: Ráth Mór, 1875.
- Szilágyi Sándor.* Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.
- Török István.* „Wesselényi Pálné, Béli Zsuzsanna ingóságai.” *Történelmi Tár, 1899.*: 355–362.
- Tüdős S. Kinga.* Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában [szárhegyi gróf Lázár Erzsébet]. 1. kötet, in Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna, 93–107. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.
- Vass György.* *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 35.*: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. Czegei Vass György naplói. 11. Szerkesztette: Nagy Gyula. 35. kötet. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1896.
- Vörös Károly.* Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója. I. kötet, in Borsodi Levéltári Évkönyv, 26–55. Miskolc: Borsodi Levéltár, 1977.

LENGYEL TÜNDE

**A HÁZASSÁGBAN ELKÖVETETT NŐK ELLENI ERŐSZAK
A KORA ÚJKORI TÁRSADALOMBAN¹**

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Historický ústav Slovenskej akadémie vied Bratislava)

Összefoglalás

A házasságban elkövetett nők elleni erőszak a szociológia, antropológia, etnológia és több más tudomány, köztük a történettudomány témája is. A tanulmány a szociológiai definíciókból kiindulva próbálja meghatározni az erőszak fogalmát és annak megnyilvánulásait, valamint a társadalom fogékonyságát és reakcióit a házasságon belüli erőszakra a kora újkori társadalomban. Annak ellenére, hogy kétségtelenül egy nagyon elterjedt jelenségről van szó, a korabeli források szűkszavúak. Az ok, hogy az erőszak egy elfogadott fegyelmező tevékenységnek számított, és teljesen legitim volt, amíg nem okozott halált vagy komoly testi sérülést. A család feje – a férfi – köteles volt rendet tartani a háza táján, mert a pontosan működő háztartás alapozta meg az egész társadalom rendjét, legitimálva a hatalmat, „*potestas*”-t mint olyan törvényszerű formát, amelynek feladata a normák és a rend fenntartása volt. Több konkrét példa mutatja be az erőszak megítélését a korabeli igazságszolgáltatás és társadalom keretein belül Magyarországon és hozzávetőlegesen Európa néhány nyugati országában.

Abstract

Violence against women within marriage is examined in sociology, anthropology, ethnology, and a number of related disciplines, including history. Drawing on sociological definitions, this study seeks to clarify the concept of violence and its various manifestations, as well as society's sensitivity to and responses toward violence within marriage in early modern Europe. Although this phenomenon

¹ A tanulmány megírását a VEGA 2/0017/23 (Legal norm versus case law. Historical, legal, discursive and social aspects of the judiciary, crime and punishment in the Middle Ages and early modern period) projekt támogatta a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied).

was undoubtedly widespread, contemporary sources are relatively scarce. This scarcity stems from the fact that marital violence was regarded as an accepted disciplinary measure and was considered fully legitimate as long as it did not result in death or serious bodily harm. The head of the household—the man—was expected to maintain order within his family, as a well-regulated household was seen as the foundation of social order as a whole. This framework legitimized power, or *potestas*, as a legal institution whose function was to uphold norms and maintain order. Several case studies illustrate how violence was assessed within the context of contemporary judicial practice and social expectations in Hungary and, to a lesser extent, in certain Western European regions.

Kulcsszavak: nők elleni erőszak, házasság, kora újkor, fegyelmezés, bíraskodás
Keywords: Marital violence against women, early modern age, disciplinary measure, judicial practice

Míg a nyugat-európai történetírás már a múltban is nagyobb figyelmet fordított a nők elleni erőszak problémájára, addig a közép-európai országokban ez a téma sokáig a tudományos érdeklődés perifériáján volt, inkább a néprajzi kutatás foglalkozott vele.² Magyarországon már az 1950-es években rögzítették a néprajzkutatók a vidéki nők beszámolóit az adott térségben uralkodó állapotokról, amelyek a régóta fennálló és elfogadott viszonyokat tükrözték. Nem túlzás azt állítani, hogy a vallomások szerint az élet sok nő számára a pokolhoz hasonlítható. Az elmúlt években a történészek figyelmét is felkeltette az erőszak és a hozzá kapcsolódó témák. Mátay Mónika a debreceni válásokat és ezek hátterét mutatja be a 18. és 19. század fordulóján (1793–1848),³ a budai viszonyokkal Géra Eleonóra foglalkozott két könyvében is.⁴ Fónagy Zoltán blogjában⁵ nem kevés példát találunk a családon belüli erőszakra, főleg a 19. és a 20. század

² A teljesség igénye nélkül például: *Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Budapest 1944; Morvai Judit. *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1981; *Nagy Olga: A törvény szorításában*. Budapest: Gondolat Kiadó 1989.

³ *Mátay Mónika: Törvényszéki játszmák. Válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen: Csokonai Kiadó 2006.

⁴ *Géra Eleonóra Erzsébet: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság (1686–1741)*. Budapest: Bárczy István Alapítvány – ELTE BTK – BFL 2022; *Géra Eleonóra Erzsébet: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest: MTA BTK TTI 2019.

⁵ *Fónagy Zoltán: „Bántani nem bántott, csak néha megvert” – Mozaikok a családon belüli erőszak történetéből*. Elérhető: https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/12/30/eroszak_hazassag_csalad (2025. 01. 13.)

elejéről. A kitekintés a szomszédos országokba még borzasztóbb képet világít meg, például a délszláv területeken a nők kegyetlen bánásmódban részesültek férjeiktől. Szlovákiában az 1990-es évek végén a néprajztudósok érintették ezt a kérdést. Nora Lábadyová tanulmányában⁶ idézi a *Slovenské zvesti* (Szlovák Hírek) című folyóirat 1936-os olvasói felmérésének eredményeit, amely a „Ver-e téged a férjed?” kérdést tette fel női olvasóinak. A nők válaszai megdöbbentőek, és nem csak a háború előtti időszakból.

Sajnos a nők elleni erőszak ma is égető társadalmi probléma, bár az utóbbi időben egyre többet beszélnek róla, és szerencsére cselekednek is ellene. Ez jelentős elmozdulás a múlthoz képest: a problémát csak a 20. század második felében kezdték nyilvánosan megvitatni, előtte ritkán előforduló (!), marginális jelenségnek számított. Ebből a szempontból érthető, hogy a téma a történészek érdeklődési körében sem talált nagy visszhangra, az utóbbi időben azonban elsősorban a bűn- és igazságszolgáltatás-történeti munkákban jelent meg, de nem mint önálló probléma. Történészek és etnológusok a nők elleni erőszakot a holokausztkutatásban, a világháborút túlélők visszaemlékezéseiben és az azzal kapcsolatos borzalmakban tematizálták. A háborús konfliktusokban a nők elleni erőszak kérdése szintén a kutatások egyik égető témája, különösen külföldön. Minden történet, amely eljut a nyilvánossághoz, csak megerősíti, hogy a háborúban az elemi emberség elvész. Különösen sokatmondó a magyar szerzőknek a háborús erőszokról és az áldozatokra való reflektálásról szóló kiadványa, amely a nők elleni bűnöket írja le mindkét világháborúban, de a jugoszláv háborúban és a népiirtó afrikai konfliktusokban is.⁷ Külön portál foglalkozik a témával történelmi és kortárs szempontból is, számos érdekes, de egyben megrázó tanulmányt, interjút és cikket közölve.⁸

Az erőszak meghatározása

Az utóbbi évtizedekben az erőszak több tudományágban is fontos kutatási témává vált, a történelemtől a szociológián és a politikatudományon át az

⁶ Lábadyová, Nora: „Žena je len vtedy dobrá, keď je bitá“, alebo bitie ženy v reálnom živote a vo folklóre. („A nő csak akkor jó, ha verve van“, avagy a nők verése a reális életben és a folklórban). In *Hlôšková, Hana – Leščák, Milan: Žena z pohľadu etnológie*. Bratislava: Katedra etnológie FF UK, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV, Prebudená pieseň – združenie, 1998, 98–107.

⁷ *András Edit – Mélyi József – Pető Andrea: Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése*. Budapest: BFL 2022.

⁸ <https://www.elhallgatva.hu/?lang=en> (2022. 09. 15.) – Memory of Rape in Wartimes: Women as Victims od Sexual Violence.

irodalom- és kultúratudományig. A legfontosabb kérdés mindenekelőtt annak megállapítása, hogy mit értünk erőszak alatt. Gertrud Nunner-Winkler német szociológus és pszichológus különbséget tesz fizikai, pszichológiai, kulturális és strukturális erőszak között.⁹ Míg a fizikai erőszak viszonylag könnyen definiálható mint az emberek célzott bántalmazása, addig a szóbeli bántalmazást vagy sértegetést mint a pszichológiai erőszak egyik formáját már nehezebb meghatározni. A kulturális és strukturális erőszak esetében egyfajta kényszerítésről van szó, amelynek nincs (vagy nem kell hogy legyen) fizikai dimenziója, és amelyet általában intézmények hajtanak végre. Hasonló megfogalmazást használ Pierre Bourdieu, aki „szimbolikus erőszokról” beszél, ami alatt a hatalom (uralom) uralkodó általi elismerését érti, amely nem önkéntes, hanem „zsarolt” vagy kényszerített, mivel nincs választási vagy ellenállási lehetőség.¹⁰

A szociológia olyan fogalmakat kínál, amelyekkel a történészek is megközelíthetik az erőszak jelenségét. Heinrich Popitz, a 20. század második felének egyik legjelentősebb német szociológusa kutatásainak jelentős részét a hatalom jelenségének szentelte. Az erőszakot hatalomként kategorizálja, és a hatalom négy alapvető antropológiai formájának egyikét látja benne,¹¹ amely abban valósul meg, hogy mások cselekvési terét úgy korlátozza, hogy az érintettek kénytelenek azt elviselni, és sérülés éri, illetve érheti őket. Olyan hatalmi aktusról van szó, amely a másik szándékos fizikai sérelméhez vagy akár tartós leigázásához vezet. Az erőszak azért működik, mert magába foglalja a lehetséges sérülésekkel való fenyegetést vagy félelmet. Popitz szerint az erőszak ambivalens: „A társadalmi rend szükséges feltétele az erőszaknak – az erőszak szükséges feltétele a társadalmi rend fenntartásának”. Így az emberek az erőszakot a társadalmi rend stabilizálására használhatják. Popitz különbséget tesz a társadalmilag legitim és illegitim erőszak, a *potestas* és a *violentia* között.¹²

Míg Popitz az erőszakot a hatalom antropológiai formájaként írja le, egy másik német szociológus, Trutz von Trotha az erőszak szociológiai fenomenológiája

⁹ Christadler, Maïke: Gewalt in der Frühen Neuzeit – Positionen der Forschung. *Gesnerus* 64, 2007, 232. Elérhető: https://brill.com/view/journals/ges/64/3-4/article-p231_4.xml (2022. 09. 05.). Christadler a következő tanulmányból idéz: Nunner-Winkler, Gertrud: Überlegungen zum Gewaltbegriff. In: Heitmeyer, Wilhelm – Soeffner, Hans Georg (Hrsg.) Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004, 21–61.

¹⁰ Christadler, Gewalt, 231; idézet Bourdieu, Pierre. La domination masculine, *Actes de la recherche en sciences sociales* 84, 1990-ben megjelent művéből.

¹¹ Popitz, Heinrich: Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik. (2. javított kiadás), Tübingen: Mohr Siebeck 1992, 22, 68, 79, 94.

¹² Loetz, Francisca. Sexualisierte Gewalt 1500 – 1850. Plädoyer für eine historische Gewaltforschung. Frankfurt/New York: Campus Verlag 2012, 13. Lásd még Popitz, Phänomene, 43 és köv.

mellett érvel. Szerinte az erőszak olyan társadalmi cselekvés, amelynek célja egy másik személy fizikai megsebesítése vagy megölése. Olyan hatalmi stratégiát képvisel, amelynek célja, hogy tegyen valamit valakivel, aki szenvedni fog tőle. Az erőszak jelensége magában foglalja azokat az eszkalációs lépéseket, amelyek az erőszak kitöréséhez vezetnek, és amelyek hatással vannak az áldozatok és az érintettek egyéni és kollektív emlékezetére, valamint alakítják az erőszak érzékelését és reflexióját a környezetükben élőkben. Von Trotha az erőszak fogalmát ott nyitja meg, ahol az erőszak pszichológiai és társadalmi következményeinek érzékelését tartja fontosnak. Amíg Popitz a társadalmi erőszak lehetőségeinek határaival, ezek megállapításával foglalkozik, von Trotha arra a kérdésre összpontosít, hogy az erőszak hogyan reprodukálja és alakítja a társadalmi rendet. Eltérő felfogásuk ellenére von Trotha és Popitz ugyanabból a kezdőpontból indulnak ki. Mindkét felfogásban az erőszak a társadalmi cselekvés tudatos formája, és mint ilyen, társadalmi jelentéssel bír. Ez a feltevés teszi mindkét szociológus koncepcióját különösen alkalmassá az erőszakkal kapcsolatos történeti reflexiókra. Az erőszak tehát a társadalmi cselekvés olyan formája, amely bár irracionális, de túllép az emberi együttélésnek az adott társadalomban érvényesülő elvein, és így veszélyezteti a közrendet. Az erőszak az emberi viselkedés alapvető eleme, és olyan történelmi jelenség, amely alapos történeti kutatás tárgyát kell hogy képezze.¹³

Az erőszak mint a történetírás tárgya

A történészek erőszakkal kapcsolatos kutatásai eddig elsősorban a háborúk vagy az intézmények által elkövetett erőszakra összpontosítottak. A kutatás általában az erőszak egy szűken értelmezett megnyilvánulását járta körül, például a jogtalan fizikai bántalmazást vagy sérülést. Mivel azonban ez a probléma nem új, hanem valójában egyidős az emberiséggel, nem kerülheti el a figyelmet a múltban, esetünkben a középkori és kora újkori társadalomban a mindennapi életben előforduló személyközi erőszak kutatása sem. Ha az európai történelmet nézzük, alig találunk erőszakmentes időszakokat. A pusztító és hosszú ideig tartó háborúk, brutálisan elfojtott felkelések vagy boszorkányüldözések és zsidóellenes pogromok eddig is a kutatások tárgyai voltak és továbbra is azok lesznek, de az erőszakra alkotott képet gyakran torzítja az agresszió megnyilvánulásainak szűk értelmezése. Ezért szükséges problematizálni az erőszak fogalmát a történelemben és kiterjeszteni azt az egyes korszakok mindennapi életében az

¹³ Loetz, *Sexualisierte Gewalt*, 16.

interperszonális erőszak megvalósulásának alapvető szempontjaira, továbbá nyomon követni azt a társadalmi és kulturális cselekvés verbális és szimbolikus formáinak háttérében, nem intézményesített kontextusban.

Az erőszak kérdésének antropológiai megközelítése a történészek figyelmét a mindennapi világukban érintett személyekre irányítja, és a (fizikai) erőszakot releváns kutatási területté teszi. A nők és a nemek történetében a nők elleni erőszak és ezen belül a házasságon belüli erőszak az egyik fő téma. Új kutatási irányokat képvisel például a nőgyógyászat antropológiai-feminista története is, amely a társadalmi és orvosi erőszak (pl. illegális abortuszok) iránt érdeklődik, vagy általában a bűnözés kutatása, ahol az erőszak társadalmi mechanizmusait kutatják. A kutatás az erőszakot tehát határozottan történeti kategóriaként fogalmazza meg, és nem antropológiai állandóságnak vagy emberi sorsnak tekinti. Fontos felismerni, hogy az erőszak észlelése és értékelése történelmi változásoknak van kitéve, és kulturálisan specifikus.¹⁴

Az erőszak a késő középkori és kora újkor társadalmakban olyan összetett kommunikációs rendszerként értelmezhető, amelyben a társadalmi hierarchiák meghatározottak, de folyamatosan változnak, újrafogalmazódnak. Az erőszak semmiképpen sem spontán és ellenőrizetlen, hanem bizonyos szabályok és rituálék szabályozzák, és ezért nem pusztán egy civilizálatlan, premodern férfiosztón kifejeződése, hanem egy olyan kultúra terméke, amely megkövetelte, alakította és formálta az ilyen erőszakos konfrontációkat.¹⁵ Tringli István megfogalmazása szerint „az emberiség történelme során, az utolsó néhány évszázadot nem számítva, a magánerőszak világában élt, és e magánerőszak a társadalom egyik szervezőereje volt”.¹⁶

Az erőszak mint házassági probléma

Az erőszak kategóriája különösen a középkor és a kora újkor kutatása számára nyit új perspektívákat. Az erőszakot – amennyiben nem az állam által legitimált erőszakra volt szó – a régebbi kutatások többnyire kizárólag destruktívnek és természetlennek nyilvánították, az újabb munkákban viszont rendteremtő elemként is láthatóvá válik. Natalie Zemon Davisnek a kora újkor Franciaország

¹⁴ Christadler, Gewalt, 234.

¹⁵ Christadler, Gewalt, 235.

¹⁶ Tringli István: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon. In A Tea íze. Történelemszemináriumok az ELTE BTK Történelmi Intézetében, majd az MTA Klub Egyesület keretében. Szerk. Eöry Áron. [Budapest] 2024, 153.

társadalmáról és kultúrájáról szóló, az 1970-es években megjelent esszégyűjteménye¹⁷ úttörő volt az „erőszak rituáléinak” tanulmányozásában. Az ötödik esszét kifejezetten a nőknek – felemelkedésüknek és fokozatos érvényesülésüknek – szenteli, ahol a szerző tömören, de lényegre törően összefoglalja a nőkről és a velük kapcsolatos dolgokról alkotott korabeli nézeteket, különösen azokat, amelyek megmagyarázzák, hogy miért tekintették a nőket alsóbbrendűnek és instabilnak, azaz megbízhatatlannak.¹⁸

Lyndal Roper az augsburgi „kegyességi házakról”¹⁹ írt kitűnő munkájában rögtön az elején rámutat arra, hogy a német városokban élő nők számára a protestantizmus rendkívül ambivalens volt: egyrészt elősegítette és bátorította a női kegyesség formáit, másrészt a patriarchalizmus megújulásához vezetett. A reformáció városi intézményesítésével a protestáns erkölcsi felfogás a régi konzervatív hagyományokhoz kötődött, és a nőket férjüknek alárendelt feleségként határozta meg.²⁰ A reformáció abban volt a legsikeresebb, hogy a nőt az otthonába zárta, és a férje tekintélyének rendelte alá. Az erőszak megítélésében azonban a városi elit ellentmondásokba ütközött: demonstratívan és hajthatatlanul kiállt a férfi joga és kötelessége mellett, hogy megbüntesse feleségét, cselédeit és gyermekeit, hiszen az ő bűneikért is ő volt a felelős. Ha például nem büntette meg a feleségét hűtlenségéért, akkor társfelelőssé – cinkossá – vált. Ezzel szemben ritka volt, hogy egy nőt bűnrészességgel vádoltak, ha egy férfi becsapta őt, és pláne nem, ha például egy szolgálólány elcsábításáról vagy megerőszakolásáról volt szó. A városi előljárók felfogása szerint a nőnek hatalma volt a lányai felett, de sem joga, sem hatalma nem volt ahhoz, hogy a férfit felelősségre vonja a tetteiért.²¹

Az augsburgi városi tanács úgy vélte, hogy az erőszak végső soron elkerülhetetlen a házasságban. Legalább 70 férfit, akiket felelősségre vontak azért, mert megütötte a házastársát, végül sorban visszaküldtek a feleségéhez. A házasságban elkövetett brutalitás miatt mindössze 5 válóper került a házassági bíróság elé, és egyiküket sem választották szét. A legtöbb esetben a feleség elleni erőszak nem volt a vádlott bebörtönzésének oka, és csak mellékes pontként jelent meg a vádbeszédben a tárgyaláson, ami arra utal, hogy korántsem minden házasságon belüli erőszak – bármilyen brutális kimenetelű volt – került bíróság elé. A szerző

¹⁷ Zemon Davis, Natalie. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press 1975; itt a magyar fordítást használom: *Zemon Davis: Natalie. Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó 2001.

¹⁸ Zemon Davis: *Társadalom*, 117–138.

¹⁹ Roper, Lyndal: *Das fromme Haus. Frauen und Moral in der Reformation*. Frankfurt a. M. / New York: Campus Verlag 1999.

²⁰ Roper: *Das fromme Haus*, 7–8.

²¹ Roper: *Das fromme Haus*, 160–161.

számos példán keresztül mutatja be, hogy a viszálykodó házastársak közötti erőszak, bár sajnálatos, de az élet része volt.²²

Hasonló nézeteket támasztanak alá máshol végzett kutatások is. Elisabeth Koch tanulmánya²³ arra a következtetésre jutott, hogy a 16. században a férj alapvető joga volt, hogy korigálja felesége viselkedését és életmódját, akár veréssel is. A feleség megfelelő büntetésének joga a férfi házasságban betöltött uralkodó és vezető szerepének általánosan elfogadott téziséből eredt. Sylvia Möhle²⁴ a 18-19. századi göttingeni házassági konfliktusokról szóló tanulmányában azt írja, hogy a verekedés az eszmecsere és a nevelés elfogadott módszere volt. A családon belüli erőszakot az apa családja feletti fegyelmező hatalmával összefüggésben kell vizsgálni. A férfiak erőszakos viselkedése a nőkkel szemben általában elfogadott és legitim volt a fegyelmező hatalmon belül. Az a nő, aki a bíróságon vitatta férje fegyelmező hatalmát, gyanúba keveredett azzal kapcsolatban, hogy vajon nem ő maga provokálta-e a kapott verést. A göttingeni bíróságok mindig azt feltételezték, hogy a férfi a törvény szerint büntette meg feleségét.

Dorothea Nolde monográfiájában²⁵ részletesen foglalkozik a házasságon belüli erőszak témájával a kora újkori Franciaországban. Megjegyzi, hogy itt is elvárták, hogy a férj legyen a „ház ura”, és a testi fenyegetés alkalmazása nemcsak jog, hanem kötelesség is volt. Aki nem alkalmazta, azt „férfiatlannak” vagy „nőiesnek” tartották. Mindazonáltal a 16-17. század fordulóján mind az egyházi, mind a világi írásokban gyakoribbá vált a házasságon belüli erőszak – bár korlátozott – kritikája: például nem elítélendő, ha a férfi megveri a nőt, csak az, ha túl keményen veri. A feleség megölését nem túrték el, másrészt viszont a nők férfiakkal szembeni erőszakos viselkedése sem volt ritka. A tanúk és a vádlottak perbeli vallomásaiból azonban egyértelműen kiderül, hogy a férfiak házasságon belüli erőszakos viselkedését általánosan helyeslik, vagy legalábbis tolerálják, szemben a női erőszak rosszállásával és elítélésével.²⁶

Német, francia és svájci városok összesített adatai alapján a házassági bíróságokon a nők válási keresetének okai a következők voltak: hűtlenség, elhagyás,

²² *Roper*: Das fromme Haus, 162.

²³ *Schmidt*: Heinrich Richard. Männergewalt und Staatsgewalt. Frühneuzeitliche Ehekonflikte vor Gericht in vergleichender regionalgeschichtlicher Perspektive. L'Homme, Z. F. G. 14, 1. 2003, 36.; *Koch, Elisabeth*: Maior dignitas est in sexu virili. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts. Frankfurt a. M.: Klostermann 1991.

²⁴ *Schmidt*: Männergewalt, 36.; *Möhle, Sylvia*: Ehekonflikte und sozialer Wandel. Göttingen 1740 – 1840. Frankfurt a. M./New York: Campus 1997.

²⁵ *Nolde, Dorothea*: Gattenmord. Macht und Gewalt in der frühneuzeitlichen Ehe. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag 2003.

²⁶ *Nolde*: Gattenmord, 138, 143., 152., 160.

erőszak, részegség, rossz együttélés.²⁷ Gyakorlatilag minden vizsgált városban az erőszak messze felülmúlta a többi okot, és úgy tűnik, hogy az elhagyás mellett a többi ok között is gyakori volt (nem zárjuk ki a fizikai erőszakos cselekményeket mindkét érintett fél részéről). Ugyanakkor több kutató is megjegyezte, hogy a házasságon belüli erőszakot még a korabeli társadalomban sem biztos, hogy az esetek kezelésében illetékes felsőbb rétegek megkérdőjelezhetetlenül elfogadták. Rainer Beck több példát is említ Bajorországból, ahol a férfiak erőszakos viselkedését biztosan nem tartották normálisnak, nem tekintették a családfő jogának vagy akár kötelességének, és csak az enyhe formáit tűrték el, ellenkező esetben zsarnokságként ítélték el.²⁸ Beck szerint a bírói jogokkal rendelkező előjárók és a nők között egyfajta „szövetség” alakult ki a férfiek fegyelmezésére és a társadalom, különösen annak magja – a házassági kötelék – pacifikálására. Beck ezt a tézist a kora újkor első két évszázadára tartja érvényesnek, de a 18. században és a 19. század elején már minőségi változás következett be a férfi és a nő viszonyában.

Források – vannak és nincsenek

Az erőszak felderítésénél a hivatalok ma is rendszeresen találkoznak azzal a problémával, hogy a (bűn)cselekmény feltérképezésénél az áldozatok nem akarják (esetleg nem tudják) felidézni az általuk átélt tragikus eseményeket. Ezzel a ténnyel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a középkorban és kora újkorban van-e olyan forrásbázis, amely elegendő releváns információval szolgálhat. A városi jogkönyvek a békés együttélés megzavarása miatt foglalkoztak az erőszakkal, mint olyannal. A Budai Törvénykönyv,²⁹ amely több középkori magyar város városi jogának alapjává vált, a 257. cikkelyben így fogalmaz: „Aki egy gyenge és törekeny nőt vagy egyedülálló női lényt bármilyen szóval rossz érzésre késztet, vagy testileg bántalmaz, kétszer olyan büntetéssel sújtsák, mintha férfival tette volna”. Több más cikkely is foglalkozik a nő megerőszakolásával, különbséget téve, hogy szűzről, férjes asszonyról vagy apácáról van-e szó. A családon belüli

²⁷ *Schmidt*: Frühneuzeitliche Ehekonflikte, 48 (grafikon).

²⁸ *Beck, Rainer*: Frauen in Krise. Eheleben und Ehescheidung in der ländlichen Gesellschaften Bayerns während des Ancien régime. In van *Dülmen, Richard* (Hg.). Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 1992, 137–212.

²⁹ *Blazovich, László – Schmidt, József* (eds.). Buda város jogkönyve. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely 2001, II. rész, 448.

erőszakos viselkedésről sehol sem esik szó; ez nyilvánvalóan magánügy, persze csak addig, amíg nem halálos kimenetelű.

A tárnoki jog 39. cikkelye viszont a feleségét megölő férfit olyan kegyetlen módon ítéli halálra, amely elég borzalmas ahhoz, hogy másokat is elrettentsen a hasonló cselekedetektől: a ló farkához kell odakötözni és a bitófához vonszolni, ahol a hóhér lefejezi.³⁰ Következtethető, hogy az erőszakot nem minden formájában tolerálták, de ugyanúgy nem is büntették. A büntetés kiszabásánál sok súlyosbító, illetve enyhítő körülmény jöhetett számításba, mint például az áldozat vagy az elkövető társadalmi rangja, életkora, előélete, hírneve, továbbá a kezesek száma és rangja, korrupció, és még sorolhatnánk. A nők ellen elkövetett erőszaknál azt is figyelembe kell venni, hogy a középkori és kora újkori társadalomra nem igazán jellemző a nők pártolása. Bár akad néhány kivétel, mégis a kor mentalitása úgy nézett a nőre, mint egy „bűnös edényre”, kételkedve nyilatkozott nemcsak testi, hanem főleg a lelki teljesítményeiről, még tudományosan is megpróbálta alátámasztani a nők kisebbségének okait. A nő volt az, aki az első férfit bűnre csábította, és ezt a rossz szokását nem adta fel a későbbi időkben sem. És ez büntetendő.

Olyan körülmények között, ahol a nő alapvetően negatív érzelmeket váltott ki, nem váratlan, hogy az erőszak különböző megnyilvánulásainak tárgyává vált. A modern kutatások szerint különösen a következő négy korrelátum járul hozzá az erőszakoskodás gyakoriságához: 1. a személyközi konfliktusok erőszakkal való megoldása, 2. a férfiak és nők közötti gazdasági különbségek, 3. a férfidominancia-ideál, 4. a férfi döntéshozó hatalma a családban.³¹ Bár ezeket az okokat a mai tapasztalatok alapján dolgozták ki, a nők elmúlt évszázadokbeli élete iránt érdeklődő történész is egyet tud velük érteni. A különbségek az erőszakos viselkedés megnyilvánulásainak sokféleségében, annak igazolásában, mentegetésében vagy elítélésében, illetve a közvélemény hozzáállásában mutatkoznak meg. Az intézményesített erőszak is változik az idővel: például a kihallgatásokon alkalmazott kínzást, a testi fenyegetést stb. (legalábbis jogilag) betiltották.

³⁰ *Papáč, Richard: Malefitz. Ako sa súdilo a trestalo v Košiciach v 16. storočí. (Hogy bírásoktak és büntettek Kassán a 16. században). Košice: Historické 2019, 116.*

³¹ *Levinson, David – Sanday, Peggy R. – Counts, Dorothy A. – Brown, Judith – Campbell, Jacquelin: Násilie páchané na ženách. Študijný materiál vypracovaný pre Svetovú banku. (Nők elleni erőszak. A Világbank megbízásából készült tanulmány). Humenné – Bratislava, pro Familia - Aspekt, 1998, 38.*

Erőszak a kora újkori Magyarországon

A kora újkori Európában, így Magyarországon is rendkívül kedvezőtlen volt a helyzet a széles körben elterjedt erőszak tekintetében. A 16-17. századot – nem alaptalanul – a háborúk, a kegyetlenségek és a borzalmak időszakának nevezik. Európa területén véres összecsapások zajlottak a katolikus és a reformált vallásúak között, akik a hit védelmének ürügyén hatalmi ambícióikat akarták megvalósítani. A boszorkányüldözés is szomorú fejezete a történelmünknek, ráadásul Magyarországot az Oszmán Birodalom fenyegette, és az országon belül Habsburg-ellenes megmozdulások zajlottak. A mohácsi katasztrófa után gyakorlatilag az egész ország csataterré vált, ahol hosszabb-rövidebb időközökben nem mindig példásan ellátott és fizetett zsoldoseregek csaptak össze az oszmán hadakkal, további atrocitásokat hozva. A nők és gyermekek sokkal inkább ki voltak téve a veszélyeknek és az erőszaknak, mint a férfiak. Egy olyan környezetben, ahol mindenki közvetlen életveszélyben volt, az erőszak a túlélés egyik formájává vált. Ebből a szempontból magyarázható a bevett konvenciók (a deklarált felebaráti szeretet) elmozdulása a személyközi viselkedés durvulása és az erőszak gyakoribbá válása felé, akár az adott helyzet kihasználásáig, még olyan esetekben is, amikor nem állt fenn közvetlen veszély.

Rendkívül fontos kérdés, hogy ki volt az erőszak elkövetője. Mindenekelőtt a közvetlen családtagok – férj, apa, anya, testvérek, közeli és távoli rokonok, különösen a nevelői szerepben lévők és végül, de nem utolsósorban a saját és mostohagyermek. Továbbá a hivatali feladatokkal felruházott személyek voltak azok, akik sokszor nem ártallottak kihasználni a rájuk bízott funkciót, és visszaéltek a helyzetükkel. Ide tartoznak például a bírók – a falu, város bírójától kezdve a tanácsstagokon át a földesurakig, valamint királyi és egyházi bírókig. Az utolsó, igen számos csoportot a családi vagy hivatalos kapcsolattal nem rendelkező személyek alkotják, akik közönséges bűncselekményeket követtek el, legyenek azok vagyon, testi épség vagy élet elleni erőszakos cselekmények. Ebbe a csoportba tartozik az a számtalan erőszakos esemény is, amelyeket ma „háborús bűnöknek” nevezünk, és amelyeket nem lehet számszerűen dokumentálni.

Az erőszak egyik színpada: a házasság

Amikor a nők elleni erőszakról beszélünk, általában és leggyakrabban a fizikai erőszakra gondolunk, amely – a következményeivel együtt – a legláthatóbb. Egy másik, de ugyanilyen súlyos és veszélyes formája a pszichikai erőszak, amelyet nehezebb meghatározni: lehet szóbeli bántalmazás, egyszeri vagy folyamatos

megalázás, illetve az egyén (nő) kényszerítése olyan cselekvésre, amely nem hagy külső, látható jeleket, és nehezebben bizonyítható, mint a fizikai erőszak. A pszichikai kényszerítésnek bizonyítottan messzemenően káros személyi és társadalmi következményei vannak. Míg a kora újkori forrásokban a fizikai erőszak megtalálható és követhető, a pszichikai gyakorlatilag dokumentálatlan marad. Megnyilvánulásainak megragadása ugyan lehetséges, de nagyrészt szubjektív és spekulatív, mivel a kutató hajlamos a mai szempontok szerint megítélni és értékelni egy-egy cselekményt, de a kor embere számára ez olyan berögzült szokások és konvenciók kérdése volt, amelyeken nem gondolkodott, mert generációkon keresztül „így volt”. Például a lányokat arra nevelték, hogy jó feleségek, anyák és háziasszonyok legyenek. Ez azt jelentette, hogy fizikailag és szellemileg alávetik magukat a férjnek, lemondanak a lehetőségről, hogy saját életükről és vagyonukról döntsenek, és olyan engedelmes bábukká válnak, akik teljesítik a feladatukat, de közben valaki más életét élik, nem a sajátjukat. A lányok ezt a sztereotip képet látták anyjukban, nővéreikben, nagynénjeikben, rokonokban, szomszédokban, és ezt tekintették normának. A házasságban és az anyaságban látták életük beteljesülését. A természet normális körforgásába való beilleszkedésükből az érzelmek és a romantikus elképzelések kizárásra kerültek. Évszázadokon keresztül azt mondták, hogy „a legjobb anyák, feleségek és háziasszonyok keveset vagy semmit sem tudnak a szexuális kielégülésről. Az otthon megteremtése, a gyermekek szeretete és a házi feladatokkal való törődés az egyedüli szenvedély, amit ismernek. Egy férjes asszony nem vágyik arra, hogy jól bánjanak vele, szeretőként kezeljék.”³² A házasság erős fegyelmező funkció volt a nők számára.³³

A nők státusza és a munkavállalásuk lehetőségei sok évszázadon keresztül a családi állapotuktól függtek. A házasság a nők számára ugyanolyan meghatározó pont volt, mint a férfiaknak a cím, rang vagy hivatal. Egy nőt a férje után neveztek el, és a társadalomban elfoglalt helye azon alapult, hogy hová tartozott az apja vagy férje. Ez lényegében az egész háztartásra igaz volt. A házasság a nők számára az egyetlen elfogadható lehetőség volt, mert a patriarchális társadalom nem szimpatizált a független nőkkel, kivéve az özvegyeket, akiknek valamivel szélesebb lehetőségeik voltak. Bár Nyugat-Európából ismerünk példákat egyedülálló, önállóan dolgozó nőkről (varrónők, szövőnők, tűkészítők, csipkegyártók

³² *Beutin, Wolfgang*: Sexualität/Liebe. Neuzeit. In: Dinzlacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hautptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1993, 91.

³³ *Bastl, Beatrix*: Lebensalter. Neuzeit. In: Dinzlacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hautptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1993, 224.

stb.), akik meg tudták teremteni a saját megélhetésükhöz szükséges anyagi fedezetet, de a környezetük mégis valahogy kételkedve tekintett rájuk.³⁴ Azok a nők, akik mögött nem állt férfi, gyanúsak voltak, és a társadalom, paradox módon, ahelyett, hogy segítette volna őket, különböző akadályokat gördített az életük elé.³⁵ A házasság – mint a társadalom alapegysége – csak úgy tudott működni, ha mindenki eljátszotta a saját szerepét. Ezzel közvetlenül összefüggött a családon belüli hierarchia is a férfi és nő között, de a szülő és a gyermek, az úr vagy az úrnő és a cselédek, szolgák vagy a háztartás más tagjai között is. A férfi volt a tekintély, és köteles volt fenntartani a rendet a család becsületének és a közösségen belüli státuszának megőrzése érdekében, még ha ehhez az erőszak különböző formáit használta is. A nőknek egész életében sokkal több korlátozást kellett elviselnie, mint a férfinak. A viselkedésével szemben támasztott követelmények minden tekintetben jóval szigorúbbak voltak, mint a férfiak esetében. A férj java és jóléte sérthetetlen volt, a személyes női ambíciók nem voltak kívánatosak. A nő viselkedése alapvetően befolyásolta a ház becsületét és tisztaságát. Míg egy férfi kisebb erkölcsi botlásai nem feltétlenül veszélyeztették a család jó hírnevét, egy nő által elkövetett bármilyen normaszegés megrontotta nemcsak a nő, de a család becsületét is, és ami még súlyosabb, külsőleg azt jelezte, hogy a férfi képtelen volt arra, hogy betöltse a családfői funkciót. A férfi szerepének és pozíciójának ilyen értelmezése és a nőknek a közös háztartásban való szerepvállalása számtalan lehetőséget biztosított a nők számára a konfliktusokra, amelyeket nem mindig sikerült megegyezéssel megoldani.

Különösen fontos szerepet játszott ebben becsület: a becsület csorbulása a kora újkorban szörnyű helyzetbe hozhatta a nőt (és persze a férfit is, de más összefüggésben). Ha az érintett személy nem védte meg a becsületét, elvesztette a tiszteletet, elszigetelődött, és végső soron az életlehetősége került veszélybe. A becsület tehát egzisztenciálisan fontos volt, de a férfi és a női becsület két különböző dolog volt, és tükrözte a férfiak és a nők eltérő helyzetét a társadalomban.³⁶ A középkori és kora újkori emberek nem elszigetelten éltek, hanem a nyilvánosság, a cselédek, rokonok, szomszédok, sőt a feljebbvalók szeme előtt. Ami azonban a ház ajtajai és falai mögött zajlott, azt otthon kellett kezelni, és

³⁴ *Géra, Eleonóra*: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686 – 1726. Budapest: MTA BTK TTI 2019, 51. Lásd még HUFTON, Olwen. Arbeit und Familie. In: Farge, Arlette – Zemon Davis, Natalie (Hrsg.) Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit. Frankfurt-New York 1992, 27–28; *Rublack, Ulinka*: Magd, Metz, oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten. Frankfurt am Main 1998, 326.

³⁵ *Géra*: Házasság Budán, 50.

³⁶ *Szeghyová, Blanka*: Žena a zločin vo východoslovenských mestách v 16. storočí. (Nő és bűn a kelet-szlovákiai városokban a 16. században). In *Lengyelová, Tünde* (ed.). Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti. Bratislava: AEP 2004, 66–67.

általában nem igényelt külső beavatkozást. Nem mondható azonban, hogy a házi harcokat megértéssel fogadták volna, inkább olyan hétköznapi dolognak tekintették, amin felesleges volt elmélkedni. A feleségverést a jog nem támogatta, de úgymond mindennapi valóságnak tartotta, ezért az ilyen esetek ritkán kerültek bíróság elé. Mivelhogy nem állnak rendelkezésünkre semmilyen statisztikai adatok, amelyek szám szerint képet tudnának adni a családon, illetve házasságon belül történt erőszakról a kora újkori Magyarországon, csak szondamódszerrel tudunk dolgozni. A peres iratokba is csak a halálos vagy súlyos testi sértéssel végződő esetek kerültek be, így nem az esetek számát, gyakoriságát tudjuk követni, csak a bírósági ítéletet, néhány esetben a körülményeket, hogy és miért történt a bűncselekmény, esetleg gyakori volt-e, ismétlődő, milyen indokkal döntöttek a törvény képviselői az ítéletről.

Erőszakoskodó városi polgárok

Kassa szabad királyi város polgárai között is előfordult, hogy a férj és feleség harcban állt egymással. 1563-ban két hasonló esetben is kellett a bírónak dönteni. Az elsőben egy bizonyos Kighios Péter külvárosi lakos olyan brutálisan és szadista módon verte és kínozza feleségét, hogy az végül belehalt sérüléseibe. Saját elmondása szerint a feleségét közönséges cselédnek tartotta, gyakran verte, és összekötözte a kezeit. A városi bíróság Kighiost letartóztatta, bebörtönözte, majd a (feltehetőleg kínzás alatt tett) beismerő vallomás eredményeként lefejezésre ítélte. A büntetést úgy súlyosbították, hogy az elítéltet szekéren vitték ki a városból a vesztőhelyre, útközben a Felső és az Alsó városkapu közötti úton háromszor csípték meg izzó fogóval, abból egyszer a saját háza előtt, ahol a bűntényt elkövette.³⁷ A második esetben Klagk Péter posztókészítő, aki az erdélyi Kolozsvárról költözött a városba, alig fél évvel házasságkötése után szablyával támadt rá feleségére, Springer Katalinra. A bejegyzés szerint indokolatlanul történt a támadás. és a férj olyan súlyos sebeket ejtett a nő fején, kezén és másutt a testén, hogy az asszony a harmadik napon belehalt sérüléseibe. Az ítélet szigorú volt: szekéren vitték ki a városból a bitófáig, az úton háromszor megálltak, míg a hóhér tüzes fogóval csipkedte, egyszer a városban, majd a város kapujában, végül a saját háza előtt, ahol a bűntényt elkövette. A kínzás után lefejezték.³⁸

³⁷ *Papáč*: Malefitz 116.

³⁸ *Szeghyová Blanka*: Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí. Bratislava: Veda 2016, 106; *Papáč*: Malefitz 117. *Papáč*: Malefitz 128

Más esetben az alkohol is szerepet játszott, és érdekes módon a bíróság a részegséget enyhítő körülményként ítélte meg. Egy Szaniszló nevű kassai fazekas késsel leszúrta a feleségét. Parricídiumért, tehát családtaggyilkosságért (rokongyilkosságért) ítélték el, és a városi pellengéren lefejezték. Az ítélet annyiban volt enyhítve, hogy – mivelhogy polgár volt – nem a városon kívüli bitófánál végezték ki. Meg hát részeg volt...³⁹

1579-ben ugyancsak gyilkosság miatt ült össze a kassai városbíróság. Wassantho Mátyás féltékenységében úgy megverte terhes feleségét, hogy az elvetélt, és a sérüléseibe belehalt. A verés oka az volt, hogy meglátta az asszonyt egy Gene nevű gyalogkatonával beszélgetni, akit ugyancsak megtámadott. Kisült, hogy a féltékeny férjnek a feleségén kívül még két nővel volt viszonya. A vád gyilkosság és erőszakoskodás volt, az ítélet viszont meglepő: Először is felesége holttestét neki kellett kivinni a temetőbe a sírhoz, az egész város lakosainak kíséretében. Aztán kivezették a Felső kapun a városon kívülre, ott simán lefejezték. Wassantho Mátyás valami miatt nem volt egészen közönséges gyilkos. Több jelentékeny ember is kezeskedett érte, ezért könyörületesebb volt az ítélet (minthogy nem alkalmaztak több megszégyenítést vagy kínzást) annak ellenére, hogy már azelőtt is volt dolga az igazságszolgáltatással. Belekeveredett egy botrányos házasságtörésbe, amivel egy Sarctor Dorottya nevű könnyűvérű hölgyet gyanúsítottak. A nő bevallása szerint nyolc férfival csalta meg a férjét, köztük Wassanthóval is. Ő akkor megszökött a városból a megtorlás elől, majd egy idő után visszajött a feleségéhez, egy Ernő főherceg által kiállított kegyelemlével a zsebében.

A 16. század évtizedeiben a kassai városkönyvbe hét olyan gyilkosságot jegyeztek fel, amelyeknek tettese férfiakkal voltak, és áldozataik nők – feleségek. Csupán egy esetben volt a tettes nő, aki megmérgezte hitvesét. Ez a szám nem tűnik kimondottan magasnak, de ne feledjük, hogy csak halállal végződő bűntettekéről tudunk, a „simán csak” megvert vagy félig agyonvert esetekkel nem foglalkoztak.⁴⁰

Pozsony közvéleményét sok évig tartotta izgalomban Reis Magdolna és Syber Wolfgang esete.⁴¹ Az asszony férje, Hans Khainwaldt 1585-ben elhunyt, így az özvegy két árvájának gyámja lett. Mint később kitudódott, házasságon kívüli viszonyt folytatott Wolfgang Syber kereskedővel, akihez férjhez is ment. Hogy miért pont az erőszakoskodásáról közismert Sybert választotta, nem tudni, pedig a férfit már előtte is többször megbüntették, mert pisztolyt vagy szablyát fogott

³⁹ *Papáč*: Malefitz 117.

⁴⁰ *Papáč*: Malefitz 118.

⁴¹ Az esetet Ján Kúkel ismertette Pozsony Város Levéltárának (Archív mesta Bratislavy) oldalán.

polgártársaira, vagy ocsmány szavakkal szidalmazta a város elöljáróit. Hasonló képlettel sokszor találkozunk a kora újkorban, miszerint egy asszony inkább az előre sejtethető rossz házasságot választja, mint az özvegységet, amely gyakran egzisztenciális bizonytalanságot hoz. Ebben az esetben sem javult meg a férj magatartása az új házasságban, továbbra is garázdálkodott. 1591-ben például azzal fenyegetőzött, hogy a tanácsot és az egész várost egy üstbe dobja, és kénkövel és szurokkal égeti el. Feleségével és mostohalányával szemben viszont nemcsak szavakkal fenyegetőzött, hanem nagyon durván viselkedett. Gyakran kékre-zöldre verte vagy kivont karddal üldözte őket. Egyszer megragadta a feleségét az orránál, és azzal fenyegetőzött, hogy levágja.

Magdolna mágiával próbálta „megjavítani” férjét, de hiába szövetkezett a helyi boszorkányokkal, semmi nem hatott. Kétszer is megpróbált elszökni, megkísérelte a házasság felbontását is. A nagyszombati egyházi bíróság döntését ugyan nem ismerjük, de mivel ezután is együtt éltek, feltételezhetjük, hogy a különválásra nem került sor. Magdolna először 1587-ben városi tanács előtt vádolta meg férjét az ellene és lánya ellen elkövetett erőszakkal. Ekkor a tanács nemcsak a felesége elleni erőszak miatt, hanem a városi tanáccsal és annak tagjaival szembeni agresszív magatartás miatt börtönbe zárta a férfit. Szabadulása után sem fordult jobbra a helyzet, így mindkettőjüket kiutasították a városból, hogy ne botránkoztassák a polgárokat. 1589-ben Ernő főherceg és más fontos emberek közbenjárására a városi tanács úgy döntött, hogy visszafogadja őket, viszonylag kemény feltételek mellett, de ez sem segített. 1591-ben mindkét házastárs ismét a városi bíróság előtt találta magát, Magdolna vádjához csatlakozott a bátyja és annak felesége is, valamint az édesanyja, akikkel szemben Wolfgang ugyancsak erőszakoskodott. A városnak úgy látszik elege lett belőlük, Wolfgangot a felesége és gyermeke, valamint a rokonai elleni erőszakkal, Magdolnát pedig boszorkánymódszerek alkalmazásával vádolták. Súlyosbító tényezőként ítélték meg, hogy mindketten sértegették egymást, zaklatott, haraggal teli életet éltek, és kölcsönös vádakkal árasztották el a bíróságot. Mindez ismét a városból való kiutasításukhoz vezetett. Ezt követően eltűntek a nyomaik, Magdolna végrendelete szerint 1616-ban halt meg Pozsonyban, teljes vagyonát testvérére és lányára hagyta. Talán Wolfgang halála után tért vissza a városba. Az esetnek több érdekes pontja is van. Az első, hogy a sok éven át folyó vad együttélés a város elöljáróit inkább amiatt izgatta, hogy állandó hangoskodásuk közmebotránkozást okozott, és zavarta a város békés rendjét, nem a folyamatos agresszió miatt. Az erőszakos férjet is akkor büntették meg, amikor a tanácsot gyalázta. Itt is érdekes pontja az esetnek, hogy – mint a feljebb említett kassai pernél is – az elítéltek Ernő főherceghez folyamodtak valami fellebbezésféle kérelemmel. Ez a tény további kutatást érdemelne.

A segítőkész szomszédok és rokonok

Vidéken sem lehetett a helyzet sokkal szívderítőbb. 1781 novemberében Liptószentmiklóson Osko Márton bottal agyonverte a feleségét, Annát. Részegen jött haza, amit az asszony nem hagyott szó nélkül, erre Márton botot fogott, és négyszer megütötte. A helyszínen tanú is volt, aki próbálta megakadályozni a további tülekedést, de ki lett utasítva, hogy törődjön a saját dolgaival, ezért segítségért szaladt. Mire a szomszédokkal visszatért, Anna a földön hevert, és hangosan jajgatott, ekkor a férj észhez tért, próbálta vigasztalni a feleségét, hogy hisz csak viccelt. Ennek ellenére az ötödik napon a nő belehalt sérüléseibe. Mivelhogy ez a verés nem az első volt, amivel Osko Mártont megvádolták, a bíróság egyéves börtönbüntetésre ítélte, amelyet végig megkötözve kellett letöltenie, heti egy nap szigorú böjttel együtt.⁴² Ez a büntetés már II. József császár reformjait tükrözi.

Ezen a helyen érdemes figyelni egy fontos tényezőre, a szomszédok, rokonok közreműködésére. Ők voltak a legközelebb kéznél, ők tudtak a leggyorsabban segíteni. Annak ellenére, hogy ami a családon, illetve házon belül történt, magánügynek számított, mégsem hagyták a garázdálkodó férjek hidegen a közvéleményt, és sok esetben a szomszédoknak köszönhető, hogy nem történt tragédia, „csak” sima verekedés... Egy 1798-ban játszódó, Abaúj vármegyei esetben a vizsolyi Tsitó Éva második férjétől rengeteg verést szenvedett el, valamint a férfi a nő vagyonát is elherdálta. Amikor Éva úgy döntött, hogy el akar válni tőle, szándékát nemcsak a szomszédok, a bíró és a tanács, hanem maga a falu lelkésze is támogatta, mindkét levél fennmaradt. A válás kimondásáról nincs tudomásunk.⁴³

Ebben az esetben a szereplők protestánsok voltak, sőt nem is egyvallásúak, hanem a férfi kálvinista, a nő pedig evangélikus, és a válás ötlete a 18. század végén már nem volt teljesen elfogadhatatlan megoldás. Sokkal meglepőbb Forgách Ferenc nyitrai püspök, bíboros, majd esztergomi érsek szerepe unokahúga, Forgách Zsuzsanna válóperében a 17. század elején. A nagy publicitást nyert ügyben⁴⁴ Forgách volt az, aki nagyon aktívan vett részt Zsuzsanna kiszabadításában agresszív férje, Révay Ferenc hatalma alól. Példaértékű ez az eset több

⁴² *Nemec, Miroslav*: Od zločinu k trestu. Vývoj stoličného súdництва na Liptove v 18. storočí. (A bűnténytől a büntetésig. A Liptó vármegyei bírászkodás a 18. században). Ružomberok: Society for Human Studies 2019, 136.

⁴³ *Palenčárová Radka*: Ženy pred súdom. Hriešne ženy z Abova v 18. storočí. Ružomberok: Society for Human Studies 2023, 69–71.

⁴⁴ *Deák Farkas*: Levelek Forgách Zsuzsanna történetéhez. Történelmi Tár 1886, 284–295; *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsanna. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest 1885. A téma több író is megihletett regény megírásához.

szempontból is. Egyrészt rámutat arra, hogy a családon, házasságon belüli nők elleni erőszak nem a szegényebb társadalmi rétegek kiváltsága, hanem általános problémának tekinthető. Ebben a konkrét esetben az ország legelőkelőbb köreiből mozgunk, Révay Péter koronaőr, Thurzó György nádor és Forgách Ferenc érsek közvetlen családtagok. A botrányt kiváltó ügyet a diéta többször is tárgyalta, törvényt is hozott.⁴⁵ Az eset egyik érdekes pontja a közvélemény változása. Eleinte Forgách Zsuzsannát mindenki elítélte, mert elszökni a férjtől, méghozzá egy másik férfi segítségével és társaságában elfogadhatatlan bűnnek tekinthető. Amikor viszont a férj beismerő levele is köztudomásra jutott, egyszerre átálltak a kínzott feleség oldalára: „Én Révay Ferenc vallom ez levelemnek rendében mind Istenünk, ez világi emberek előtt és az atyámfia Bakics Péter előtt, hogy én az én feleségemet Forgách Zsuzsannát házasságunktól fogvást, kinek, április havának 25-ik napján hét esztendeje elmúlt, mindjárt elhalásunk után két héttel sok száma nélkül való, sőt vétke s bűne semmire nem lévén mód s ok nélkül való verésimmal, taglásommal, lábrugdosásommal s tiprásommal, idegen s itthon valók előtt kegyetlen arculcsapásokkal, kik miatt néha orcája dagadván megkékült, meg orra vére, nem különben mintha csapon vették volna, szörnyű ütésim miatt ment, korbáccsal azonképpen megvervén úgy annyira, hogy sok nap kék helyeket láttak rajta. De az ki legnagyobb míg hitele nálam nem volt fogadtam és esküdtettem maga saját inasát arra, hogy szüntelenül vigyázzván valamit látna és hallana megmondaná; ígéretemmel s magam ajánlásommal reáevén inasát, azonképpen magam is őrizvén, cirkálván, vigyázzván, semmi gonoszat nem láttam, sem hallottam, sem tapasztaltam soha is. Rút, iszonyú, érdeme ellen való, kiket utálatos voltok miatt nem is merek megírni levelemben, szitkokkal méltatlanul rutítottam s hamisan szidalmaztam. Száma szerint ellene sok gonoszat cselekedtem, kiket előszámlálnom és megírnom lehetetlen”.⁴⁶

A háttérben, mint már említettem, a püspök nagybácsi ügyködött, és még sok más teljesen elképesztő dolog is történt, például 100 olyan ember esküdött meg a fiatalasszony javára, aki soha a közelében sem volt, nemhogy tudott volna valamit a vádban felhozott bűnökről... Az erőfeszítés viszont elérte a célt, Forgách Zsuzsannát elválasztották Révay Ferentől azzal a kikötéssel, hogy férje haláláig nem mehet férjhez.⁴⁷ Más – váratlan – megoldása lett Szunyogh Julianna és Telekessy Mihály házasságának. Egy árulkodó levélből tudjuk, hogy 1598-ban Telekessy elhagyta feleségét, Szunyogh Juliannát, és szegénységben, élelem és ruha nélkül tartotta. A levélíró Liszthy Zsófia kérte Juliannát, hogy legyen

⁴⁵ Corpus Juris Hungarici, 1608, XXIV tc.; ugyanott 1625, XLIX tc.

⁴⁶ *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsanna; elérhető: <https://mek.oszk.hu/05600/05619/>

⁴⁷ Corpus Juris Hungarici, 1625, XLIX tc.

elnéző férjével szemben annak ellenére, hogy az bántalmazta. Bocsánatot kér az egész család nevében, hogy eddig hallgattak, és mindannyian azt várták, hogy Telekessyt az Úristen végre észhez téríti. Azt tanácsolta Juliannának, hogy várjon, szenvedjen, menjen el a férjéhez, és beszéljen vele, talán nem lesz olyan kemény a szíve, hogy ne szánja meg. Addig azonban végezze el a házimunkát, dolgozzon a kézimunkákon, és így szabaduljon meg bánatától.⁴⁸ A megoldás váratlanul és egészen máshonnan jött – három évvel később Telekessyt rablásért lefejezték. Itt nem voltak befolyásos rokonok, akik a szívükön viselték volna Julianna helyzetét, így maradt a jótanács: tűrjön.

Voltak azonban más példák is. Egy bizonyos Mikes Benedek azonkívül, hogy a feleségét, Kemény Zsófiát verte és más módon bántotta, meglehetősen rendetlen életet élt. A család – különösen a sógorok – aláíratott vele egy megállapodást, hogy ha még egyszer előfordul, hogy megveri az asszonyt, és folytatja erkölcstelen életét, 1000 forint pénzbírságot kell fizetnie. A paradoxon azonban az, hogy a pénzt nem a bántalmazott feleségnek, hanem a tanúként és kezesként fellépő sógorok kezébe kellett megfizetni.⁴⁹ Ha eltekintünk attól a lehetőségről, hogy ez esetben a fivérek könnyen akartak pénzhez jutni, feltételezhetjük, hogy nem volt számukra közömbös leánytestvérük sorsa, és nem voltak hajlandóak tétlenül tűrni a bántalmazást. A választott módszer hatásos lehetett, mert nem kis összegről volt szó. Mégis a legfontosabb az, hogy nem mindenki számára volt elfogadható az erőszak, és keresték a módját, hogy meg lehessen akadályozni. Ebben az esetben viszont az is közrejátszhatott, hogy mivel Mikes a kovács feleségével, több szolgálóval és falubéli asszonnal is gyanúba keveredett, erkölcstelen életvitele sértette a család becsületét.

Az erdélyi országos zsinat jegyzőkönyveiben is sok példát találunk arra, hogy a házasságon belül elviselhetetlen tettlegességre került sor, és a sértett fél a zsinathoz fordult orvoslásért.⁵⁰ A jogszokás szerint az eljegyzések felbontását és a válópereket első fokon az egyházmegyék részleges zsinatai (partialis synodusok) tárgyalták, fellebbezni az országos zsinatnál (generalis synodus) lehetett. A későbbi időszakban a zsinat jogköre leszűkült a bizonyító eljárásra, a végső döntés joga az országos zsinaté volt, amely a főrendűek házassági ügyeit

⁴⁸ Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár – Fol. Hung. 2638. A magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye, I. 443. (1598. november 23.).

⁴⁹ Kibékülési szerződés Mikes Benedek és neje között világi úton. 1645. február 15. Közli: P. Szathmáry Károly. Történelmi tár 1881, s. 394-5. A helység, ahol az eset történt, nincs megnevezve.

⁵⁰ Sipos Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest: Universitas Kiadó 2002, 105–106.

is orvosolta. Az esperesek évenkénti egyházlátogatásai is házassági fórumként szolgálhattak, ha nem mutatkozott túl komplikáltnak az ügy. Nemcsak a házasságokat, hanem az eljegyzéseket is fel kellett néha bontani. 1628-ban Gellyén Kata a széki egyházi fórum előtt kérte eljegyzése felbontását, mivel vőlegényéről kiderült, hogy részeges és durva: „Egikor rezegen az én mátkám aval feniegett, hogj orromat ajakastol el metzi, holot megh cziak jegben voltam nalla és kenieret nem keresett nekem”. A parciális zsinat a leányt az eljegyzése és egy bizonyosan rossz házasság kilátása alól felszabadította.⁵¹ Érdemes felfigyelni a „kenyeret nem keresett nekem” megfogalmazásra, amely rámutat egy asszony kiszolgáltatottságára: aki etet, annak joga van verni is.

Abrudbányai nemes Fodor Sámuel 1688 szeptemberében a hunyad-zarándi egyházmegye részleges zsinata elé idézte feleségét. Alsó Katalin azzal védekezett, hogy az ura sem volt mintaférj: „Megbizonyitom, hogy nem úgy mint ura hütös feleségevel elt, de se becsületemet, sem pedig semmi külső belső provisióhoz nem latvan, részegsegeben, tobzodasban töltvén többire az időt, magamot illetlenül vervén, szidvan, arvám javait, ladaimot fel verven s lovaimot magaval el vitte, eltekozlotta.” A zsinat nem akarta elhamarkodni az ügyet, és elnapolta. A későbbi tárgyaláson az asszony nem jelent meg, így 1689 márciusában a zsinat az ő hibájából mondta ki a válást.⁵² Ez az eset ugyancsak példaértékű. A házastársak vállalták a válást ahelyett, hogy tűrjenek (feltehetőleg azután, hogy nem tudtak egymással megbékélni). Katalin asszony még azt is megreszkírozta, hogy további évek során a „hibás” fél hírével megbélyegezve élje le életét. Mint a védőbeszédéből kiviláglik, a Fodorral kötött házassága nem az első volt, így talán már (korára nézve?) nem gondolt egy új frigyre, csak hogy békében élhessen. Bár ki tudja? Az Abauj megyei református egyház zsinati ülései szintén számos házassági vitával és válókeresettel foglalkoztak. Nemezszer fordultak elő erőszakos viselkedéssel kapcsolatos esetek, például Csobádi Anna azért akart elválni, mert férje, Veres István verekedős és „nőhöz nem illő” volt. A zsinat azonban a verést nem tartotta elégséges indoknak, és nem engedett. Ugyanígy járt el a kérelmező Horváth Anna esetében is, aki azért kérte a válást, mert férje, Vass Mihály kegyetlen és ellenséges volt vele szemben. A zsinat csak a közös ágyban való fekvés alól mentesítette őket.⁵³

Még ha úgy tűnik is, hogy a református felekezetű közösségekben a válás gondolata gyakoribb volt, mint más felekezeteknél, és maga az elérhetősége is egyszerűbbnek látszik, mégsem volt ez a megoldás se mindennapi, se egyszerű. A

⁵¹ Uo. 107.

⁵² Uo. 121–122.

⁵³ Révész Kálmán: XVII-ik századi házassági pörök az Abauji református egyházmegye jegyzőkönyvében. Történelmi tár 1900, 113–114. 1697. február 23.

házasság mai egyszerű felfogása, miszerint a házasság egy átmeneti vagy alkalmi partnerség, teljesen félrevezető és torz képet ad az erőszakos kapcsolatból való kiútról. Annak az asszonynak, aki kezdeményezte a válást, számolnia kellett nemcsak a közvélemény elutasításával, de komoly megélhetési gondokkal is. A kora újkori ember számára a magányos élet nehezen volt elképzelhető a családi, rokoni kapcsolatok nélkül, kiváltképpen egy asszony nagyon nehezen tudott boldogulni. Keveseknek adatott olyan háttér, amely biztosította életszükségleteit és biztonságát. Valószínűleg ez az egyik legfontosabb ok, ami miatt se az (egyházi) intézmények, se a társadalom nem támogatta a házasságok felbontását. A norma az volt, hogy az emberek közösségben élnek, amely biztosította a rend fenntartását (legalábbis külsőleg). A ház (háztartás, család) feje – rendszerint a férfi – felelt a normák és szabályok betartásáért, kivételesen vehette át ezt a szerepet a megözvegyült asszony. A pontosan működő háztartás (látszatának megőrzése) rendkívül fontos volt, mert ez alapozta meg az egész társadalom rendjét, ezért minden lehetséges eszközt be kellett vetni. Ezzel legitimálva van a „potestas”, hatalom vagy uralom (valaki fölött), erő vagy ellenőrzés mint olyan törvényszerű forma, amelynek elsődleges feladata a normák és a rend fenntartása volt. Ha a „potestas” időnként „violentiá”-vá, azaz erőszakos cselekedetté változott is, ennek sem kellett minden esetben illegitim formának lennie, amennyiben nem lépte át az életveszély küszöbét, és a konfliktus egy olyan közegen belül maradt, ahol a társadalmi cselekvés korabeli interperszonális formái elfogadhatónak tartották. Mint említettem, az erőszakos cselekmények a kora újkorban az élet mindennapos részei voltak, elválaszthatatlanul hozzátartoztak a háborúkhöz és a nyilvános kivégzésekhez, és az erőszak gyakran a túlélés egyetlen lehetőségévé vált. A kora újkori ember érzékenysége az ilyen gyakorlatok iránt sokkal alacsonyabb volt, mint a mai emberé, különösen az európai civilizációs háttérből.

Felhasznált irodalom

András Edit – Mélyi József – Pető Andrea: Elhallgatva. A háborús erőszaktétel története és megjelenítése. Budapest: BFL 2022.

Bastl, Beatrix: Lebensalter. Neuzeit. In: Dinzlbacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte.

Beck, Rainer: Frauen in Krise. Eheleben und Ehescheidung in der ländlichen Gesellschaften Bayerns während des Ancien régime. In van *Dülmen, Richard* (Hg.). Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 1992, 137–212.

- Beutin, Wolfgang*: Sexualität/Liebe. Neuzeit. In: Dinzelbacher, Peter ed. Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 1993, 91.
- Blazovich, László – Schmidt, József* (eds.). Buda város jogkönyve. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely 2001, II. rész, 448.
- Christadler, Maïke*: Gewalt in der Frühen Neuzeit – Positionen der Forschung. *Gesnerus* 64, 2007, 232. Elérhető: https://brill.com/view/journals/ges/64/3-4/article-p231_4.xml (2022. 09. 05.). <https://doi.org/10.1163/22977953-0640304004>
- Corpus Juris Hungarici
- Deák Farkas*: Forgách Zsuzsánna; elérhető: <https://mek.oszk.hu/05600/05619/>
- Deák Farkas*: Levelek Forgách Zsuzsánna történetéhez. Történelmi Tár 1886, 284–295; *Deák Farkas*: Forgách Zsuzsánna. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest 1885. (A téma több írónak is ihletett adott egy regény megírásához.)
- Fél Edit*: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Budapest 1944.
- Fónagy Zoltán*: „Bántani nem bántott, csak néha megvert” – Mozaikok a családon belüli erőszak történetéből. Elérhető: https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/12/30/eroszak_hazassag_csalad (2025. 01. 13.) <https://doi.org/10.1055/a-2502-5663>
- Géra Eleonóra Erzsébet*: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság (1686–1741). Budapest: Bárczy István Alapítvány – ELTE BTK – BFL 2022.
- Géra, Eleonóra*: Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686 – 1726. Budapest: MTA BTK TTI 2019.
- Huften, Olwen*. Arbeit und Familie. In: Farge, Arlette – Zemon Davis, Natalie (Hrsg.) Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit. Frankfurt–New York 1992.
- Rublack, Ulinka*: Magd, Metz, oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten. Frankfurt am Main 1998.
- Kibékülési szerződés Mikes Benedek és neje között világi úton. 1645. február 15. Közli: P. Szathmáry Károly. Történelmi tár 1881, s. 394-5. A helység, ahol az eset történt, nincs megnevezve.
- Koch, Elisabeth*: Maior dignitas est in sexu virili. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts. Frankfurt a. M.: Klostermann 1991.
- Lábadyová, Nora*: „Žena je len vtedy dobrá, keď je bitá“, alebo bitie ženy v reálnom živote a vo folklóre. („A nő csak akkor jó, ha verve van“, avagy a nők verése a reális életben és a folklórban). In *Hlôšková, Hana – Leščák, Milan*: Žena z pohľadu etnológie. Bratislava: Katedra etnológie FF UK, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV, Prebudená pieseň – združenie, 1998, 98–107.

- Levinson, David – Sanday, Peggy R. – Counts, Dorothy A. – Brown, Judith – Campbell, Jacquelin*: Násilie páchané na ženách. Študijný materiál vypracovaný pre Svetovú banku. (Nők elleni erőszak. A Világbank megbízásából készült tananyag). Humenné – Bratislava, pro Familia - Aspekt, 1998, 38.
- Loetz, Francisca*. Sexualisierte Gewalt 1500 – 1850. Plädoyer für eine historische Gewaltforschung. Frankfurt/New York: Campus Verlag 2012.
- Mátay Mónika*: Törvéyszéki játzmák. Válás Debrecenben 1793-1848. Debrecen: Csokonai Kiadó 2006.
- Memory of Rape in Wartimes: Women as Victims od Sexual Violence. <https://www.elhallgatva.hu/?lang=en> (2022. 09. 15.)
- Morvai Judit*: Asszonyok a nagycsaládban. Budapest: Akadémiai Kiadó 1981.
- Möhle, Sylvia*: Ehekonflikte und sozialer Wandel. Göttingen 1740 – 1840. Frankfurt a. M /New York: Campus 1997.
- Nagy Olga*: A törvény szorításában. Budapest: Gondolat Kiadó 1989.
- Nemec, Miroslav*: Od zločinu k trestu. Vývoj stoličného súdnictva na Liptove v 18. storočí. Ružomberok: Society for Human Studies 2019.
- Nolde, Dorothea*: Gattenmord. Macht und Gewalt in der frühneuzeitlichen Ehe. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag 2003. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412330293>
- Nunner-Winkler, Gertrud*: Überlegungen zum Gewaltbegriff. In: *Heitmeyer, Wilhelm – Soeffner, Hans Georg* (Hrsg.) Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2004, 21–61.
- Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Kézirattár – Fol. Hung. 2638. A magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye, I. 443. (1598. november 23.).
- Palenčárová, Radka*: Ženy pred súdom. Hriešne ženy z Abova v 18. storočí. Ružomberok: Society for Human Studies 2023, 69–71.
- Papáč, Richard*: Malefitz. Ako sa súdilo a trestalo v Košiciach v 16. storočí. Košice: HistoricKE 2019, 116.
- Popitz, Heinrich*: Phänomene der Macht. Autorität – Herrschaft – Gewalt – Technik. (2. javított kiadás), Tübingen: Mohr Siebeck 1992.
- Révész Kálmán*: XVII-ik századi házassági pörök az Abauji református egyházmegye jegyzőkönyvében. Történelmi tár 1900.
- Roper, Lyndal*: Das fromme Haus. Frauen und Moral in der Reformation. Frankfurt a. M. / New York: Campus Verlag 1999.
- Schmidt, Heinrich Richard*. Männergewalt und Staatsgewalt. Frühneuzeitliche Ehekonflikte vor Gericht in vergleichender regionalgeschichtlicher Perspektive. L'Homme, Z. F. G. 14, 1. 2003. <https://doi.org/10.7767/lhomme.2003.14.1.35>

- Sipos Gábor*: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest: Universitas Kiadó 2002.
- Szeghyová, Blanka*: Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí. Bratislava: Veda 2016.
- Szeghyová, Blanka*: Žena a zločin vo východoslovenských mestách v 16. storočí. In *Lengyelová, Tünde* (ed.). *Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Bratislava: AEP 2004.
- Tringli István*: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon. In *A Tea íze. Történezdiskurzusok az ELTE BTK Történelmi Intézetében, majd az MTA Klub Egyesület keretében*. Szerk. Eőry Áron. [Budapest] 2024.
- Zemon Davis, Natalie*. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press 1975 magyar fordítás: *Zemon Davis, Natalie*. *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó 2001. <https://doi.org/10.1515/9781503621183>

ORGONA ANGELIKA**CSALÁD, ÉRDEK, EMLÉK¹**

*Magyar Nemzeti Múzeum; HUN-REN Nemesi Emigráció
és Emlékezet Kutatócsoport*

Összefoglalás

A tanulmány Kornis Gáspár (1641–1683) emlékiratán keresztül vizsgálja, miként alakította és adta tovább kollektív identitását a göncruszkai Kornis család. A szerző egy négy generáción átívelő erkölcsi narratívát épít fel, amelyben dédapját, nagyapját és apját példaképekként ábrázolja, bemutatva Istenhez, a magyar nemzethez, az erdélyi hazához és a családhoz fűződő hűségüket. Az emlékirat ötvözi a tényszerű visszaemlékezést a szándékos elhallgatásokkal: politikai és vallási kérdéseket gyakran nem tárgyal. Őseit hősként, a közérdekért fáradozó hazafiakként mutatja be, míg a fejedelmi portrék egytől egyig magánérdekből cselekvő, hatalomvágyó, erőszakos és bűnös alakokként jelennek meg. A bizonytalan politikai időszakban írt szöveg egyszerre szolgált önvédelmi stratégiaként, családi emlékezetként és etikai testamentumként gyermekei számára. A szerkezet, a hiányok és a portréábrázolások elemzése feltárja, miként alkalmazott a szerző narratív eszközöket családjá hírnevének megőrzésére és pozíciója fenntartására az erdélyi elitben.

Abstract

This study examines the memoir of Gáspár Kornis (1641–1683) to explore how the Göncruszka branch of the Kornis family shaped and transmitted its collective identity. The author constructs a four-generation moral narrative, portraying his great-grandfather, grandfather, and father as exemplary figures, highlighting their loyalty to God, the Hungarian nation, the homeland – Transylvania –, and the family. The memoir blends factual recollection with deliberate silences, often leaving political and religious matters unaddressed. Ancestors are depicted as

---

¹ A tanulmány az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport és a HUN-REN Nemesi Emigráció és Emlékezet Kutatócsoport támogatásával készült.

heroic patriots devoted to the common good, while princely portraits consistently appear as self-interested, power-hungry, violent, and morally flawed figures. Written during a period of political uncertainty, the text simultaneously functioned as a strategy of self-defense, a vehicle of family memory, and an ethical testament for his children. Analysis of its structure, omissions, and portrayals reveals how the author employed narrative devices to preserve his family's reputation and maintain his position within the Transylvanian elite.

Kulcsszavak: kollektív identitás, traumaelbeszélés, magán- és közérdek, nemzedéki emlékezet, narratív eszközök

Keywords: collective identity, trauma narrative, private and public interest, generational memory, narrative devices

A kora újkor történeti és emlékirat-irodalmán végigvonul a *commodum publicum* és *privatum*, köz- és magánérdek erkölcsi és politikai viszonyrendszere. A fejedelmek és más államférfiak megítélésének általános mércéje, hogy a közjó szolgálata vagy csupán a maguk haszna vezérelte-e lépéseiket.² Az érdekközösségek tagjaként szemléljük – más árnyalatokat is felfedezhetünk: a családot mint rokoni-érzelmi kötelékben álló egyének hálózatát, amely összehangolt politikai, gazdasági stratégiák révén hatékony működésre képes a családtagok érdekében. Ez a tanulmány egy erdélyi nemes család, a felekezeti és politikailag egyaránt kisebbségbe szorult göncruszkai Kornisok nemzedékeken átívelő értékrendjét, érdekvizonyait vizsgálja egy családtag, Kornis Gáspár marosszéki főkapitány (1641–1683) emlékiratának tükrében.

Kornis Gáspár és műve

A novellányi terjedelmű emlékirat különleges helyet foglal el az erdélyi memoárirodalomban. A szűkre szabott szöveg nem nyújt eseményekben, szereplőkben gazdag történeti áttekintést vagy családi krónikát, de még önéletírást sem az olvasónak. Nem is állt szándékában a szerzőnek sem a történeti búvárkodás, sem az emlékiratírás; a család felnövekvő generációinak okulására, a tanítás, tanúságtétel szándékával ragadott pennát. A nemzedéki hagyomány rögzítése nem cél, hanem eszköz számára: történelmi csatorna, amely az általa fontosnak

² S. Sárdi 2005: 5–7.

tartott üzenetet közvetíti. A Kornisok hányattatott sorsából kiragadott, felvillantott pillanatok a végső tanulságot szolgálják.³ Míg más erdélyi emlékirók, például a kortárs Bethlen Miklós⁴ vagy Petrityvity-Horváth Kozma⁵ művében a pedagógiai szándék személyességgel, egyedi emlékek föltolulásával párosul, addig a Kornis Gáspár által rekonstruált Én emlékiratírótól szokatlan módon rejtőzködő és szemérmes – szinte eltűnik saját írásának lapjain.⁶

E titkokkal, talányokkal teli mű nem ismeretlen az irodalom- és történettudomány számára,⁷ mégis aránylag kevés figyelmet kapott mindkettőtől. Ez részben az eddigi szövegkiadások hibás olvasataival indokolható, amelyek gátolták a történeti megismerést, tévutakra vitték az irodalmi értékelést.⁸ A másik probléma az életrajz(ok) hiánya:⁹ mivel a szóban forgó mű szerzője önmagára, az Énre és kiterjesztéseire, a családtagokra fókuszál, az ezekre vonatkozó extratextuális források nem mellőzhetők a forráskritikában, sőt a szöveg egyes utalásainak megfejtéséhez elengedhetetlen támpontot nyújthatnak.¹⁰

„Egy kis rövid *politia*” – nevezi meg írását a szerző. Mit is jelent a *politia* kifejezés? A korabeli szóhasználatot és a szöveget egyaránt figyelembe véve, leginkább a politikai praktikával, ügyeskedéssel, fondorlatossággal írható körül.¹¹ A

³ „...hozom az magunk házán forgot sok boldoghtalanságának csak resecskeit elő, az következendőknek [...] tanulsagara...” KÁL, A Kornis család levéltára, Nr. 131, 13v.

⁴ „...én, vilissimus homuncio, keressek-é hírt, nevet, glóriát magamnak? Ójjon Isten attól; hanem kételenít engem erre nagyobb részént az én maradékom és házam állapotja, melynek kezében én ezt, mint egy apológiát, vagy testamentumot és instructiót, úgy hagyom. (...) Mert, minthogy én rajtam a világnak üldözése rendkívül való volt az én ifjúságomtól fogva, és kiváltképpen a kétszeri keserves rabság: azt fogja a dolgokat nem tudó maradék vagy világ mondani, hogy talán Erdélyben leglatrabb ember én voltam, hogy annyit szenvedtem.” V. Windisch 1980: 406.

⁵ „Sokszor gondolkodtam arról, hogy életemnek eltölt idejében a mikben forogtam, a miket láttam, hallottam, magamra és másokra nézendő, kiváltképpen való s közönséges dolgokat, mind eltöltek, multakat, s mind pedig következendőket, valamíg Isten ő szt Felsége e világon való életben megtartana, a melyek eshetnek, írásba venném, hogy az elmultakból példát vennék az következendőkre, minthogy Consilium futuri ex preterito venit, azaz jelenvaló cselekedeteimet is tudnám alkalmaztatni azokhoz; maradékim is, ha kik lennének, vehetnének holmi tanúságot belőle.” Daniel 1862: 1.

⁶ Gábor 2007; S. Sárdi: 2007, 215; Orgona 2020.

⁷ Kornis Gáspár emlékiratának eddigi szövegkiadásai: Szilágyi 1860; Makkai 1942; Bitskey 1982; Autográf példánya: KÁL, Kornis család levéltára, Nr. 131.

⁸ Gábor 2007.

⁹ Az emlékiratban szereplő ősök közül az idősebb Kornis Gáspár (1546 k. –1601) és fiai, György, Boldizsár és Zsigmond pályájára lásd: T. Orgona 2014.

¹⁰ Az utalásokra csak egyetlen példa: „sok fele Latogatasi közöt az felseges Istennek”. KÁL, Kornis, 131., 13r

¹¹ KÁL, Kornis, 131., 13r; A *politia* szó több ízben előfordul a korabeli forrásokban. Bethlen Miklós: 1688-ban, Erdély katonai megszállását követően Caraffa generális egyenként tárgyalt a fejedelmi tanács tagjaival, „melyben hogy subtilis politíája volt, ebből gondolom...” (V. Windisch 1980: 792.) Ugyanebben az évben egy különös álmot látott: a

szövegben összesen négyszer előforduló *politia* kétszer semleges környezetben, kétszer pedig negatív jelzőkkel szerepel.¹² Az „Egy kis rövid *politia*” pontos felütése az alapvetően a közéleti létezésről szóló műnek, amelynek példázatai és intelmei gyakorlati útmutatóként, *modus vivendiként* kívánják segíteni a jövőendő *homo politicusait*.

A tartalmilag két részre bontható szöveg második része a *parainesis* sajátosságait tükrözi, és az emlékirat jellegű első résszel annak levonható tanulságai révén alkot koherens egészet. Az elődök története lineárisan összekapcsolt példázatgyűjteményként illusztrálja a végső szentenciát – ez a történetmesélés fő rendezőelve.¹³ Az imént felsorolt motivációs és műfaji megfontolások alapján úgy is fogalmazhatunk, hogy Kornis Gáspár családja jövőjét, utódai boldogulását szem előtt tartva, családi érdekből ragadott tollat. Az íráshoz konkrét aktualitást adtak a magánéletében bekövetkezett változások. A főúr korábbi hosszabb, gyermektelen házassága után özvegyen maradva, 1675-ben vette feleségül gróf Csáky István leányát, a 15 esztendőes Csáky Mária Klárát,¹⁴ akitől gyermekei születtek. Az emlékirat megírásának kezdetekor már megszületett első lánya és Zsigmond fia (1677–1731), a későbbi gubernátor (1713–1731), és további gyermekáldást remélhettek.¹⁵

Az 1678 és 1683 között, megszakításokkal rögzített mű szerzője az írás körülményeiről szólva beismeri azt, ami az életrajzi kutatások adataival összevetve

---

fogarasi palotában a pohárszék és a kemence helyet cseréltek, ami – az emlékiró szerint – az erdélyi változásokat jövendölte meg: „Pohárszék, kemence contra rationem való elfordítása és a nagy hallgatás a várban, nem a következett *politia* s regimen változását jelentette-é?” (V. Windisch 1980: 809.) Cserei Mihály e szavakat adja Teleki Mihály szájába: Bánffy Dénes „azon igyekezik, hogy a kegyelmed (értsd: Béldi Pál) feleségit is kegyelmedtől elidegenítse, melyben is micsoda *politiája* legyen, kegyelmed bölcsen általértheti”; másutt: „Nem vala sem Béldi Pálnak, sem Bethlen Miklósnak annyi vétke is akkor, mint a mai született gyermeknek, azt maga is tudta jól Teleki Mihály és a több társai, hanem az volt *politiájok* benne, hogy a fejedelem előtt vádolják el és megfogatván, annak utána aminemű *condíciókkal* ők szeretik, úgy bocsássák el.” Bánkúti 1983: 110., 125; Zrínyi Miklós, Az török áfium ellen való orvosság: „Muszkát nem számlálom... Az ő országok messze, vitézségek nevetséges, *politiájok* ostoba, birodalmok tyrannis.” (Kovács 1985: 213.)

¹² „Egy kis rövid *politia*...” (KÁL, Kornis, 131., 13r) „... ez vilagnak enni változasi közöt megh fogható *politia*ához szolljak” (21v) „... de ki giőzne ez vilagh mesterseges *Politiait*, s csalard mestersegit mind pennara vennj” (24r) „ez vilagznak az ő meghvesesse, igen gonos *politiat* nemzet az emberi tarsasagh közí...” (24v)

¹³ Gábor 2007: 242.

¹⁴ KÁL, Kornis, 131., 21r–21v; Bártfai 1919: 615, 751–758.

¹⁵ Gyermekeik: Zsigmond, István, Krisztina, Anna és Margit. Lásd Kornis Gáspár temetési beszéde. 1683. június 7. In: Veress 1917: 75; Lónyai Anna halotti búcsúztatója. In: RMKT 2016: 131–132.

ma már nyilvánvaló: hogy kapkodva, emlékezetből dolgozott,¹⁶ noha máshol utal a történeti források ismeretére is.¹⁷ Részben munkakörülményei okolhatók tévesztéseiért is, amelyekre később még visszatérünk. A zaklatott munkamenet oka lehetett egyrészt az a belpolitikai válság, amelybe Apafi Mihály fejedelemsége az 1670-es években került, és amely több politikus pályáját is derékba törte. Az 1674-ben Bánffy Dénes ellen szervezkedő nemesi liga – melynek Kornis Gáspár is aktív résztvevője volt – elérte, hogy a főurat kivégezzék.¹⁸ Majd a Béldi Pál székely generális vezette csoport kezdett el szervezkedni a fejedelem és holdudvara ellen. A fejedelem először 1676-ban mért csapást a szervezkedésre: Béldi Pált és a másik főszervezőt, Bethlen Miklóst börtönbe záratta. Kornis Gáspár, aki szintén rokonszenvezett Béldiékkel, megúsza a politikai tisztogatást, ám annyira megrettent, hogy később a börtönből szabaduló, tisztségétől megfosztott, egykori székely generális már nem tudta rábeszélni őt mint maroszeői főkapitányt az újabb ligához való csatlakozásra. 1678 januárjában Béldiék török segítséggel mentek Apafi ellen, majd ütközet nélkül visszavonultak. A portára menekültek, nyíltan követelve a fejedelemváltást. Azonban rosszul mérték föl az erőviszonyokat, mert az év tavaszán a főszervező Béldi Pált és Csáky Lászlót, Kornis Gáspár apósának öccsét egyaránt a Jedikulába zárták.¹⁹

Ebben az esztendőben a félelem lett az úr Erdélyben.²⁰ Tavasszal és nyáron az érintett urak nota pere zajlott. Ősszel Kornis Gáspár sógora, Haller János is börtönbe került. Őt ez év elején nevezte ki kincstartóvá a fejedelem – „mint a halnak, gilisztás horgot adának” neki, így jellemezte később Bethlen Miklós a csapdahelyzetet.²¹ Kornis Gáspárt a tanácsúri méltósággal kínálták meg – ő azonban időben felismerve a kelepcét, nem sétált bele. „Gonosz akaróim is vannak, annál inkább lennének abban az állapotomban. Bizony, édes sógor uram, ezt az mi *politiainkot* alkalmasint én is kitanultam, tudom s látom, elég veszedelem ajtómban” – így magyarázta döntését Teleki Mihály kancellárnak, homályosan

¹⁶ „...melljek ugian olj rendesen azmint kivantatnek nem eshetnek, mivel sok heljegről valo Cronikak elő giútesivel s szorgalmatos olvasasival lehetnenek megh, arra pedigh sem údóm, sem modom nincsen...” KÁL, Kornis, 131., 13v

¹⁷ „...az sok bölcs elmejű emberek irt cronicajokbol kiteczik...” KÁL, Kornis, 131., 13v „... mind ezüdü forgasi alat, sok valtozasit hazanknak, rendes irasban ki bocsatot könyvek tanittjak...” 18v

¹⁸ Tóth 1902: 539–543, V. Windisch 1980: 656–660, Bánkúti 1983: 117–123.

¹⁹ Kornis Gáspár Teleki Mihálynak. Gerend, 1676. április 26. MTA KK Kornis III. 2149. Teleki Mihály Kornis Gáspárnak. Gyéres, 1676. május 2. MTA KK Kornis III. 2154. Gergely 1916: 211–212; Bánkúti 1983: 143–148; Tóth 1902: 555–564. Trócsányi 1972: 175–223; Balogh 2016.

²⁰ R. Várkonyi 1986: 861.

²¹ V. Windisch 1980: 710.

utalva rosszakaróira.²² A krónikás Cserei Mihály szerint viszont éppen az iménti levél címzettje, Teleki Mihály volt a csapdaállító, és Kornis Gáspár visszahúzódo magatartása az életét mentette meg: „csak az egy Kornis Gáspár marada meg, kit Teleki Mihály le nem ejthete lábáról, és ha sokáig él vala, vagy ő elvesztette volna Teleki Mihályt, vagy Teleki ötet; egyik megesett volna. Mert soha nem submittálá magát Telekinek, noha Teleki azon igyekezik vala, hogy tanácsúrnak tegyék, hogy inkább beléelegyedvén az udvari dolgokban, belékaphasson. De amaz resputálá az hivatalt, okos ember lévén (...) tudja magát oltalmazni.”²³

Egzisztenciális bizonytalanságról vallanak ezen időszak forrásai,²⁴ sőt maga az emlékirat is, egyrészt verbálisan – a „veszedelem”, „félelem”, „nem merészlek”, „nem bátorságos” kifejezések összesen harmincnégyszer fordulnak benne elő –, másrészt látens módon, a szerző saját politikai működésére és egyáltalán az Apafi-korra vonatkozó közéleti láncszemek hiányával.

Az emlékirat kiinduló létállapota a félelem; az egzisztenciális bizonytalanságból fakadó összegzés, számvetés, erkölcsi végrendeletírás igénye egyben a mű keletkezésének egyik indoka is, csakúgy mint a politikai passzivitásból, a közügyektől való óvatos távolmaradásból fakadó belső kényszer. S van egy harmadik körülmény, Kornis Gáspár egészségi állapotának romlása, amely a kapkodó írástempó okozója is lehetett. A betegség éppen a szóban forgó 1678. évben kezdődött. Kornis Gáspár – a belpolitikai csaták győztese – öt éven keresztül viaskodott a halálos kórral, amely 42 éves korában végül legyőzte őt. Megmérgezték volna?²⁵ Ellentmond a mendemondának a tény, hogy tudatosan készült a halálra. A betegségben töltött öt esztendő gyümölcse az emlékirat, az ősökre vonatkozó emlékeinek, valamint saját tapasztalatainak és intelmeinek összefoglalása, amelyet halála előtt másfél hónappal fejezett be.

²² Kornis Gáspár Teleki Mihálynak, Szentbenedek, 1678. április 6. MTA KK Kornis, III. 2200–2201.

²³ Bánkúti 1983: 153.

²⁴ „...egy lépésem, vagy szóm, egy írásom nem lehet, amely után ne leselkedjenek, noha az a vigasztalásom, hogy immár majd az egész országot mind vádolják, hiszem ha osztán megunják, talám megorvosolják a sok sususut.” Bethlen Miklós Béli Pálnak, Szentmiklós, 1677. december 4. TMAO 1871: 475. „Még nincs nota rajtam, fejem is vállamon, de mint lesz továbbra csak az jó Isten tudja.” Kornis Gáspár Teleki Mihálynak, Korod, 1678. szeptember 5. Gergely 1926: 250–251.

²⁵ „Nem sokára ifjú korában meghala, a híre maig is az, hogy megétették, de titkos lévén a dolog, én nem erősítem.” Bánkúti 1983: 153.

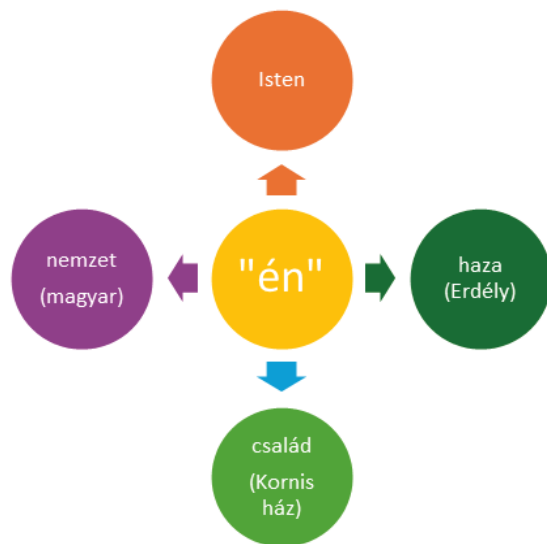
Értékek és érdekek hálójában

Már az emlékirat elején kikristályosodik, majd a teljes szövegen végigvonul az a szilárd értékrend, amely mentén a különféle érdekfogalmak is megjelennek. Rögtön az első sorokban a csoportérdek speciális változata, a családi érdek, amely – amennyiben jól működő, egységes és összetartó csoport érdeke – racionális motivációs szempont. A továbbiakban az egyéni érdek is helyet kap: „... illik azért, igen mind azkiket Isn, s, az szerencse előb valo alopotokban helheztet, s mind azkik csak magok sőletesek szerent valo rendekben vadnakis, magokra igen vigiazniak.”²⁶ Majd kitágul a horizont, a közösségi érdek, közérdek is megjelenik: a magyar nemzet és az Erdélyi Fejedelemség, a haza fogalma: „minden directiok alat ugian, mind az altol legh szorgalmatosban, kiket kőzűletek Isn ez eleitől fogvast, Nemzeczegűnk szerent, veghső, es mar csaknem utolso vegere iutando Magyar nemzetűnk kőzőt, ez Erdelj Birodolmocskaban Isn megis tovabra tartvan helheztet, s helheztetet...”²⁷

Kornis Gáspár családtörténetének négy morális tartópillére: Isten, a magyar nemzet, Erdély és a család, azaz a „Kornis ház”. Az elbeszélés szereplői e morális rend szerint ítéltetnek meg. A pozitív hősöket ezek az értékek motiválják, sokat fáradoznak, küzdenek megóvásukért, ám – néhány kivételtől eltekintve – rendszerint elbuknak. Bukásuk spektruma széles, a mellőzöttségtől az üldöztetésen, bujdosáson át a (mártír)halálig terjed. Ezzel szemben a negatív megvilágításba helyezett szereplők, a szöveg törvénye szerint, valamiképpen megsértik ezt a morális rendszert. A szerző közérdek és magánérdek viszonyrendszerébe helyezi a dédapa, a nagypapa, a nagybácsi és az apa személye köré szőtt példázatát. Alább az egyes nemzedékek történeteinek keresztül követhetjük nyomon a sémát, amely szerint a fejedelmekkel számos alkalommal konfliktusba keveredett Kornisok a magyar nemzet és a haza javát, a közérdeket szolgálják a saját hasznukat, a magánérdeket leső uralkodóval szemben.

²⁶ KÁL, Kornis, 131., 13r.

²⁷ KÁL, Kornis, 131., 13r.

A műben megidézett négy generáció (dédapa, nagypapa, apa és a szerző) között voltaképpen az assmanni értelemben vett nemzedéki emlékezet a kapocs.²⁸ Ezek az emlékek 3-4 generációra terjednek ki, majd hordozóikkal együtt elenyésznek.²⁹ A családi múlt rekonstruálása révén olyan kollektív emlékezeti hagyományt, emlékezetközösséget hívott életre a szerző, amely bővelkedett traumatikus emlékekben. Az egyéni traumák (merényletek, száműzetések) sorozata, koherenciát teremtve a nemzedékek között, a család közös, kultikus emlékeivé, a család kollektív identitásának lényeges elemévé vált.³⁰

Az első megidézett alak a szerző azonos nevű dédapja. Az öreg Kornis Gáspár (1546 k.–1601) volt az Abaúj vármegyei, göncruszkai köznemes família erdélyi ágának alapítója, aki a családot az erdélyi elit legfelső soraiba emelte. Egy gazdag máramarosi lányt feleségül véve került a Partiumba, ahol Máramaros vármegye alispánja, majd főispánja, Huszt várának kapitánya lett, részt vett a tizenöt éves háború csatáiban. A dédapa megidézésének egyik oka lehet, hogy ez a generáció

²⁸ Gábor 2007: 237.

²⁹ Maurice Halbwachs kollektívemlékezet-elmélete nyomán Jan Assmann alkotta meg a közelmúltra irányuló kommunikatív emlékezet fogalmát, melynek jellemző válfaja a közelmúlt eseményeit, 3-4 generáció emlékeit felölelő nemzedéki emlékezet. A nemzedéki emlékezet történetileg tapad a hordozó csoporthoz, „az idők során keletkezik és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik, újabb hordozóknak adja át a helyét”. (Assmann) Assmann 2013: 49–60, 133–146; Halbwachs 1997: 143–192; Nora 2010: 15.

³⁰ Emlékezet és felejtés, történeti tudás, tapasztalat, valamint a traumák elbeszélhetőségének filozófiai-szociálpszichológiai fogalmait az irodalom- és történettudomány is alkalmazza. A téma gazdag nemzetközi és magyar szakirodalmából I. Balázs – Gábor 2007; Kónya – Király – Bodor – Pléh 1999; Keszei – Bögre 2015; Gyáni 2010, 2016.

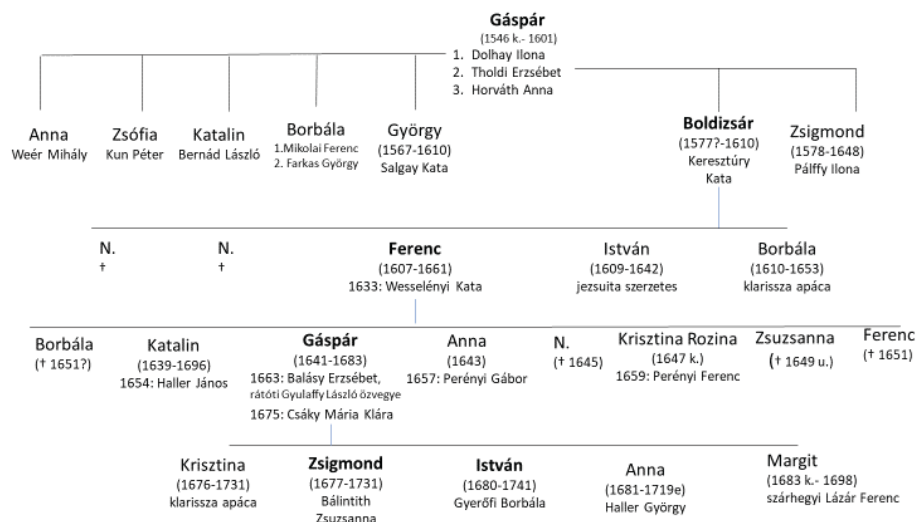
az élfőszóban hagyományozódott nemzedéki emlékezet kiterjedésének végső határa, ám az idősebb Kornis Gáspártól az ifjabb Kornis Gáspárig, dédapától dédunokáig terjedő elbeszélésben a párhuzamba állítás szándéka is felsejlik: ahogyan őse jó házasságok, ügyes politizálás által, úgy az elbeszélő a múlt rögzítése, hagyományozása révén áll a Kornis ház szolgálatába, és válik példaképpé utódai számára. A „Boldogh emlekezetű” dédapa az emlékirat első pozitív hőse, aki „sok emlekezetes dolgokat vit veghez ez haza iovara”. Pályafutásából mindössze két dolgot emel ki a szöveg: az egyik, hogy huszti kapitány volt, a másik, hogy az ő követsége révén küldte segítségül a császár Giorgio Basta generálist az Erdélyt uraló Mihály havasalföldi vajda ellen.³¹ A generális az erdélyiekkel egyesülve, Miriszlónál legyőzte a vajdát. Kornis Gáspár, a dédapa 1575-től 1598-ig valóban Huszt várának kapitánya volt, a továbbiakat illetően azonban a szöveg állításai nem helytállóak. Mihály vajda 1600 augusztusában küldte követségbe Kornis Gáspárt a magyar királyhoz.³² A követség, noha közvetlenül megelőzte a szeptember 18-i ütközetet, nem állt azzal ok-okozati összefüggésben. A post hoc ergo propter hoc³³ hibás logikája által a szerző saját dédapját teszi az elbeszélés pozitív hőisévé, aki a „törvénytelen”, „istentelen” Mihály vajda által elnyomatott haza és „édes” nemzet érdekében, sőt az „akkori haza fiai akaratok bol” cselekedett.³⁴

³¹ KÁL, Kornis, 131., 13v.

³² 14 pontos követutasításában többek között gubernátori címet és fejedelemhez hasonló jogkört kért magának, amelyeket az udvar természetesen nem fogadhatott el. Rudolf császár és király válaszában, bár tett némi engedményt, egyértelműen kinyilvánította, hogy a fejedelemséget a vajda csak királyi alattvalóként kormányozhatja. Szádeczky 1893: 171–175.

³³ Utána, tehát miatta. Logikai hiba, amely szerint ha két esemény egymást követi, akkor közöttük feltétlenül ok-okozati összefüggés van.

³⁴ KÁL, Kornis, 131., 13v.

A ruszcai Kornis család rekonstruált családfája (részlet)

Vajon a dédapa korabeli források alátámasztják-e az emlékirat jellembrázolását? Adataink szerint a betelepülő, első generációs erdélyi úr – a megszerzett birtokok és az egyre gyarapodó utódok révén – tősgyökeres erdélyiként jellemezte önmagát.³⁵ Egyik kortársa által idézett szavai szerint családjá és hazája érdekeit egyaránt szolgálta; ez utóbbi morálisan a felekezetiiségtől mentes, egyetemes keresztény értékekhez való hűséggel, politikailag pedig a Habsburg-orientációval volt azonos számára.³⁶ Noha „tősgyökeres” erdélyinek vallotta magát, még az önkéntes száműzetést is vállalta volna azért, hogy hű maradjon a királynak.³⁷

³⁵ „...énnekem fiam és leányim vannak és azoknak gyermeki, tős, gyökeres vagyok ez országba...” EOE 1879: 230.

³⁶ „...édes bátyám, im mint vesztenek bennünket, megrontanak mind hitünkbe, tisztességünkbe és életünkbe, mind pedig a római császárnak való hűségünkbe...” EOE 1879: 229.

³⁷ 1598-ban – Huszár Péter tanúvallomása szerint – így érvelt Báthory Zsigmond visszatérése ellen: „ha levágnak bennünk is, az római császár hűsége mellett szenvedjünk. Az római császárnak én hitős vagyok, megesküdtem, ha itt mególtalmazhatom magamat, haza megyek csak egy szablyával, feleségemnek kezét fogom, mindenemet elhagyom és az császár hűsége alá megyek; ezeket mind sirva mondta.” Tanúvallatási jegyzőkönyv, Gyulafehérvár, 1599. december 1. EOE 1879: 228. A jegyzőkönyv a Mihály vajda parancsára lefolytatott vizsgálat kapcsán született, melynek célja az volt, hogy kiderüljön, kik vonhatók felelősségre Báthory Zsigmond 1598-as visszatérése miatt. A vizsgálat felmentette Kornis Gáspárt, és politikai ellenfelét, Bocskai Istvánt okolta a történet miatt.

A huszti kapitány éppen ennek a konzekvens Habsburg-hűségnek vált az áldozatává: a Basta táborába vezető úton mérszárolták le Mihály vajda martalócai.

Kornis Gáspár pártállása megvetette a család évszázadokon átívelő politikai orientációjának alapjait. Ez a Kornisok és Habsburg-ellenes ellenfeleik kommunikációjában minduntalan felbukkanó, a kortársak számára közismert politikai irányultság explicit módon ugyan nem jelenik meg az emlékirat szövegében, de hozzá kell tennünk, hogy a mindenkori „római császár őfelsége” alakját állandó és félreérthetetlen dicsőség és tisztelet övezi.³⁸ Az emlékirat csak egy párhuzammal utal Kornis Gáspár tragikus halálára: a nemzet és a haza érdeke ellen vétő, önös érdekből cselekvő Basta generális feletti isteni igazságszolgáltatás beteljesedése után a „hitván világ” dédapjának is „igen mostohajul fizetet”.³⁹

A következő generáció kiemelt alakja a nagyapa, Kornis Boldizsár (1576 k.–1610) személye, aki köré egy kerek mártírtörténetet konstruál a szerző: a főhős a hazájáért küzd, árulás miatt elbukik, megöletik. Az öreg Kornis Gáspár középső fia az erdélyi katolikus, Habsburg-párti politikai elit markáns alakja volt. Báthory Gábor fejedelemsége (1608–1613) alatt belső tanácsosként vett részt a döntéshozatalban, székely főkapitányi, majd generálisi pozíciója pedig jelentős katonai hatalmat biztosított számára. Az emlékiratban több tévedés szerepel vele kapcsolatban: pl. a szerző a szentelt vitézi címmel ruházza fel őt,⁴⁰ holott valójában nem nagyapja, hanem annak öccse, Kornis Zsigmond viselte ezt a rangot. Őt szentelte vitézzé, azaz ütötte aransarkantyús lovaggá II. Mátyás az 1608. december 2-án lezajlott koronázási ceremónián.⁴¹ Nem tudni, szándékos-e a tévesztés, vagy a bevezetőben említett „sietség” az oka; mindazonáltal Kornis Boldizsár felmagasztalását követően bukásának elbeszélése drámai hatást kelt. Az emlékiró következő mulasztása, hogy a „széki merényletről”, azaz a Báthory Gábor és katolikus ellenzéke közötti konfliktusról szólva – talán a példázatosság kedvéért – nem említi Kornis Györgyöt, nagyapja testvérét, holott ő nemcsak

³⁸ „...edes nemzetünk attol az törventelen olah Feidelemtől el niomototva’, kinekis Is[te]ntelen directioia alol, az Romaj Csasar ő felsege segicsegeből Is[te]n utan szabaldultak fel az Akkori haza fiai akarajok bol”. KÁL, Kornis, 131., 13v; „az Romai csasar Leopoldus Ignatius ő Felsege beneficiumabol, igen tisztessesegen temetetek az Pater Francisskanusok templomaban Becsben.” KÁL, Kornis, 131., 18v.

³⁹ Basta generális a miriszlói csata után „...maganok akarva’ tartanj az Erdéj Feidelem seget, sok ros dolgokat követet szegeni hazankban s nemzetünkben, melj mia Is[te]n nemis boldogította dolgot, azmint az kronikakbol kiteczik; ez megh irt meltosagos eleinknekis mind enni, elő nem szamlalt, diciretes munkai utannis, ez hitvan vilagh, igen mostohajul fizetet...” KÁL, Kornis, 131., 14r.

⁴⁰ „...az akkori Urak előtt nogi szeretetben, tekintetben vala, s az imperiumban nis az szentelt, vitezek közül egik...” KÁL, Kornis, 131., 14r.

⁴¹ KÁL, Kornis, 544, 4.

hogy részt vett az akcióban, hanem menekülés közben életét is vesztette, tehát éppúgy áldozata volt az összecsapásnak, mint Boldizsár.

A történet negatív főhőse Báthory Gábor, aki a szerző morális rendjének mind a négy pontját megsértette: szemérmertlenségével, fajtalanságával, pogányságával Isten, a Kornis ház és az erdélyi magyar nemesek ellen vétkezett, „egieb törventelen dolgai”-val⁴² pedig választási kondícióit és fejedelmi esküjét szegte meg, tirannusként, zsarnokként viselkedett, ezzel a haza ellen is bűnt követett el. Következésképpen a „méltóságos, igaz hazafiak” – köztük a főhős, Kornis Boldizsár – jogosan cselekedtek, amikor uralma alól fel akarták szabadítani az „édes nemzetet”. A narrátor voltaképpen közérdekként (saját szóhasználatában „köz igaz”-ként) ábrázolja az összeesküvést („öszvebeszélés” a szövegben).⁴³ Kornis Boldizsár és más hazafiak mártíriumának eszközei azok a fejedelmi tanácsadók, akik a szövegben említett legfőbb értékeket – a „köz igazat”, az istenes dolgokat és az unióra tett esküt – semmibe vették és az „igaz hazafiat” elárulták. A menekülő összeesküvőket elfogták, Kornis Boldizsárt elítélték és lefejezték, jószágait konfiskálták.⁴⁴

A tanácsadók és a fejedelem egyaránt megbűnhődnek tettükért: a szöveg egy későbbi szakaszából kiderül, hogy Báthory Gábort Isten „Gialazotoson minden maradék nélkült el föld színirül tűztől ki töröltte”.⁴⁵ A bűnhődésnek ez a módja később válik drámai hatásúvá, amikor kiderül, hogy a Kornisok következő generációi mindannyian a magtalan Báthory Gábor által lefejeztetett Boldizsár utódai voltak. A közérdeket eláruló kegyencek a fejedelemhez hasonló módon fizetnek meg tettükért: sem maradékuk, sem értékük nem marad fenn, csak becstelen emlékezetük.⁴⁶ A szerző feltehetően Imreffy Jánosra, Báthory kancellárjára céloz, akinek Mihály nevű fiával családjának magva szakadt. A korabeli

⁴² „...igen jstentelen es minden semerem kül valo faitalan Feidelem leven, sok becsületes rendeknek, kinek felesegit s kinek hajadon leanjat, azkit maskeppen ne' erősakkalis, megh ferteztetet...” KÁL, Kornis, 131., 14r.

⁴³ KÁL, Kornis, 131., 14r–14v.

⁴⁴ „...de, abban az üdőbe az vilagbais leven, azkik nem a köz igazra, sem az Istenes dolgokra, s az unio szerent ecer Is(ten)nek le töt hűtekre, hanem Urak előtt valo kedvessegre vigiazvan, az kik gratiaert hazaiok sep sabacsagat labokkal tapottak (kik nekis Is(te)n megh fizetet vilagh serentis, mert sem maradokok, sem ertekek; marat fen csak böcstelen emlekezetek), s nem hogi igaz megh bantodasokban, az unioi kötelesegh szerent, egimas mellett foghtak volna, sőt talalkozot olljan, azki emez meltoságos igaz haza fiait el arulta, meljből következet az megh írt Uraknak vesedelmek, mind azokat megh fogotvan, kik kezeken kőzülek megh nem öletettek, Kolosvarot, Orszagos Giúlest hirdetetven, az Feidelmi tekintet. Ugion ot az Orsagh nepivel az többi kőzöt Kornis Boldisartis megh sententiaztatvan, kegietlenül feieis vetetet s iosagijs confiscaltottak...” KÁL, Kornis, 131., 4v.

⁴⁵ KÁL, Kornis, 131., 23r.

⁴⁶ KÁL, Kornis, 131., 14v.

és máig ható negatív Imreffy-képet, amelyet Kornis Gáspár is ismerhetett, Bojti Veress Gáspár történeti munkája és Kemény János önéletírása alapozta meg. Mindketten Báthory Gábor utódjának, Bethlen Gábornak a hívei voltak, tőle szerezték Imreffyre vonatkozó értesüléseiket. Bethlen Gábor, aki korábban szintén tagja volt Báthory Gábor fejedelmi tanácsának, fejedelemeként tudatos „karaktergyilkossággal” igyekezett a Báthoryak emlékét befeketíteni. Azzal, hogy elődje egyik fontos tanácsadóját, Imreffyt tette felelőssé a széki merényletért, saját személyét kívánta tisztára mosni a történelem kapcsán, hiszen a Habsburg-párti, katolikus főurak félreállítására valójában Imreffy és Bethlen közös műve volt.⁴⁷ A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy Bethlen Gábor is utódok nélkül halt meg.

Bethlen Gábor fejedelemeiről (1613–1629) egyébként csak a mű második, parainetikus részében találunk egy rövid, ám annál kedvezőtlenebb jellemzést. Megtudhatjuk például, hogy Báthory utóda „sokakban előtte levő Feidelemnek vetkes természetéhez hasonló” volt, de hogy konkrétan melyik bűnben osztozott elődjével, az titok marad. Az is különös, ahogyan a Báthory Gábor orgyilkosait „méltatlan kőszívvel” megbüntető fejedelem tettét indokolja: „talam hogai őis szabadosobban követhesse, azmire azmasik nem erkezhette, s hogai feelmet csinaljon az haza fiaai között azalis, megiese’, azon szegeni főrendeket, melto cselekedetekert, meltatlan kőszíivel megh szententiaztotvan, megis öletet benne kettőt.” Kornis elismeri, hogy voltak Bethlennek később „dicséretes munkái” is, amelyek szerinte egyéb „vetkes cselekedeti hirit” voltak hivatva elkendőzni, (részben) naggyá és dicséretessé tenni az emberi emlékezetben.⁴⁸ Az elszólásokkal, rejtélyes utalásokkal tarkított, eddig kevés figyelemre méltatott miniatűr Bethlen-portré számos kortársával ellentétben nem a „nagy fejedelmet”, „Erdély aranykorának” megteremtőjét, hanem egy esendő, a Báthoryak „vétkes természetével” megvert embert ábrázol, aki – dicséretes tettei mellett – olykor méltatlan, sőt kegyetlen cselekedeteket is végbe vitt.

Vajon miért volt szükség Kornis Boldizsár mártírrá emelésére? A kortársak emlékezetében még élénken élt a dédapa, Kornis Gáspár és fia, Kornis Boldizsár meggyilkolásának emléke. Olyanok is akadtak, akik egyenesen a Kornisokat sújtó „balvégzetről” suttoztak, és azt is tudni vélték, miért üldözi a sors a szerencsétleneket. A református Belényesi Ferenc, Apafi jószágkormányzója szerint egyesek „az isteni végzet ujját csodálták” Kornis Boldizsár halálában, mert ugyanazon a vérpadon végezték ki 1610-ben Kolozsvárott, mint 1594-ben a politikai tisztogatások áldozatait – amely tisztogatásokban az öreg Kornis Gáspár tevékenyen

⁴⁷ Nagy 1982; Horn 2009.

⁴⁸ KÁL, Kornis, 131., 23r.

részt vett.⁴⁹ A protestáns interpretáció szerint tehát Boldizsár az apja bűneiért bűnhődött. Egy 17. századi protestáns paszkvillus pedig a katolikus, habsburgiánus Kornis család összes tagját árulónak nevezte.⁵⁰ Ezekkel a vádakkal szemben kellett tehát megteremteni, megfogalmazni és leírni egy családi mitológiát, amely a hazaáruló szerepét a fejedelem kegyét kereső tanácsadókra osztja, Kornis Boldizsárt pedig apja bűneiért meglakoló fiúból hazájáért meghalt mártírrá emeli. A dédapa és nagyapa alakja köré szőtt mítoszba azonban véletlenül – fogalmazhatunk úgy is, hogy a tudattalanból – mégis beszivárogtak az elfojtásra ítélt emlékek. Talán a helyszín, a kolozsvári vérpad felidézése hívta a szerző pennájára az 1610-es összeesküvők helyett az 1594-es sajnálatos események egyik áldozatának és száműzöttjének nevét, Kendi Sándorét és Báthory Istvánét.⁵¹

Apa és fia erőszakos halálának azonos mozgatórugója volt a feltétlen Habsburg-hűség, amelyet Kornis Boldizsár már összekapcsolt a felekezéssel, a katolikus érdekekkel is. E két utóbbi volt a fejedelem és ellenzéke közötti konfliktus kiobbantója, és nem Báthory Gábor magánélete. Az emlékirat Boldizsár történetének elbeszélésekor hallgat mindkettőről, pártállásról és felekezetről egyaránt; ezzel szemben egy másik – ugyancsak Bethlen Gábor krónikásai nyomán elterjedt – féltékenységi históriával indokolja a történeteket, mely szerint a fejedelem, a beszercei országgyűlésre igyekeztén, betért Radnótra Kornis Boldizsárhoz, majd „felgerjedt” a vár urának feleségére. Ebben az interpretációban – melyet egykorú forrásokkal megerősíteni nem tudunk⁵² – a nagyapa személye nem elbukott, kivégzett politikusként, hanem családját, hazáját védő hősként, mártírként jelenik meg. Utóbb az is kiderül a szövegből, hogy az elkonzult jószágokat visszaszerzi a Kornis család, amely Boldizsár utódai révén tovább virágzik, és őrzi ősenek dicső emlékezetét, Boldizsár ellenfelei viszont – az isteni igazságszolgáltatás jegyében – magtalanul halnak meg, értékeik szétszóródnak: semmi nem marad utánuk, csak a becstelen emlékezet.

A szerző nem időz hosszasan a következő időszak főszereplőjének, Kornis Zsigmondnak (1578–1648), Boldizsár öccsének személyénél. Zsigmond a széki merénylet után Magyarországra menekül, majd Bethlen Gábor trónra lépése után (amnesztiával) hazatér. A szöveg megemlíti „edes hazaia” érdekében végzett „sok dicsiretes szolgálatját”-t, amelyért ez a családtag kivételesen megbecsülést és jutalmat kapott a fejedelmektől, Bethlen Gábortól és I. Rákóczi

⁴⁹ Kénosi – Uzoni 2005: 247.

⁵⁰ V. Kovács 1994: 132; RMKT 1977: 9.

⁵¹ KÁL, Kornis, 131., 14r–v.

⁵² Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. Makkai 1980: 56. Báthory egyéb kicsapongásairól: Don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvartartására. Makkai 1980: 516–517. A témáról lásd Nagy 1988; Horn 2005: 176–179.

Györgytől: visszaszerezte a Kornis-jószágokat, sőt még azon kívül is szerzett birtokot. „Maghtalan ember leven” minden jószágát unokaöccsére, Boldizsár fiára, Ferencre hagyta.⁵³

Egyéb forrásokból nyilvánvaló, hogy 1610–1648 között Kornis Zsigmond volt a családfő, a családi érdekek képviselője. Patrónusként, gyámként viszonyult unokaöccseihez, szárnya alá vette, taníttatta őket. Miután bebizonyosodott, hogy neki magának már nem születhet utóda, végrendeletében Kornis Ferencet nevezte meg fő örököséül. Mindent megtett azért, hogy másik unokaöccsét, Istvánt eltántorítsa a szerzetesi pályától. A család érdekének még Isten szolgálatát is alárendelte volna, hogy biztosítsa a Kornis ház fönmaradását, de unokaöccse számára a Jézus Társaság vonzereje erősebb volt a világi hívságoknál.⁵⁴ Kornis Zsigmond az első olyan alak a szövegben, akihez az elbeszélőt már személyes emlékek is fűzték, hiszen sem dédapját, sem nagyapját nem ismerhette. A családi levélváltásokból kiderül, hogy a kis Gáspárt nemcsak szülei, hanem Kornis Zsigmond is féltő, gondoskodó szeretettel vette körül.⁵⁵ Kornis Zsigmond az emlékek megőrzésében, hagyományozásában is kulcsszerepet játszott, hiszen Gáspár nagyapját, Boldizsárt 1610-ben lefejezték, nagyanyja 1624-től a pozsonyi klarissza kolostorban élte le élete hátralévő éveit, ezért a nagyszülők generációjából egyedül Zsigmond lehetett az összekötő láncszem az emlékek átadásában.

Az édesapa, Kornis Ferenc (1607–1661) személye köré a korábbiaknál terjedelmesebb, részletesebb elbeszélést épít a szerző, ugyanakkor a közelmúlt eseményeinek felidézésekor egyre több az utalás, elhallgatás is a szövegben. A Kornis Ferencről szóló rész elején az emlékiró leszögezi, hogy „Ezen megh irt vitez urhozis igen mostohan fordult volt ez vilagh”.⁵⁶ A „nulla fortuna sine invidia”⁵⁷ szentencia idézése szintén az apa tragikus sorsát vetíti előre. Az elbeszélés menete párhuzamba állítható a nagyapa történetével. A Boldizsárnál megismert forгатókönyvhöz hasonlóan itt is rossz, irigy tanácsadók lépnek működésbe, akik kémkedéssel és a jezsuiták támogatásával vádolják Kornis Ferencet II. Rákóczi György fejedelem (1648–1660) előtt. Itt lép be a narratívába a felekezeti érdek

⁵³ KÁL, Kornis, 131., 15r.

⁵⁴ „... értem azt is, hogy sem szép kisasszonnyal, sem jó lóval, sem szép köntössel való kínálásával Kegyelmed el nem hagyathatja a papi köntöst ökegyelmével...” Bethlen István Kornis Zsigmondhoz, Huszt, 1638. febr. 14. MOL F 12, 9. cs. No. 4.

⁵⁵ „...hogy a kis Gáspár huszár immár gyógyulni kezdett, azt szüüből örülöm és kívánom, hogy az Úristen szegénykét gyógyítsa s tartsa jó egészségben.” Kornis Zsigmond Kornis Ferenchez, Belényes, 1642. máj. 6. MTA KK Kornis III. 1631.

⁵⁶ KÁL, Kornis, 131., 15r.

⁵⁷ KÁL, Kornis, 131., 15v.

és a Habsburg-érdek, bár mindkettő rejtetten, csak a vádak között szerepel.⁵⁸ Kornis Ferencet besúgónak, árulónak kiáltják ki, kegyvesztetté válik. 1657-ben, a lengyelországi hadjárat során azonban minden megaláztatás dacára katonai segítséget nyújt II. Rákóczi Györgynek.⁵⁹ A fejedelem, érezvén a veszedelmet, megköveti őt, és megkéri, hogy álljon a vármegyék élére.⁶⁰ A hazájáért harcoló Kornis Ferencnek, Kemény János seregével együtt, tatár fogság lesz osztályrésze, ahonnan csak jószágai elzálogosítása árán, váltságdíj megfizetésével szabadul meg. (A zálogba vetett jószágokat a szöveg pontosan számba veszi.)⁶¹ A tatár fogság újabb családi tragédiát gerjeszt: Kornis Ferenc feleségének halálát, mert Wesselényi Kata a topikus fordulat szerint a sok búsulástól emésztődik el.⁶² Az apa életének utolsó hónapjai a katolikus ájtatosság jegyében telnek: a szabadságért hálát adva, Istennek tett fogadalmát teljesítve, fiával együtt zárandokol Loretóba, majd ezt követően Bécsben, gutaütés következtében, „Is(te)nnek, sep sokasunk serent valo devotiók közben ... Lelkit megh ada”.⁶³

Az apa történetében két fejedelem alakja körvonalazódik: II. Rákóczi György erőteljesen, Kemény Jánosé finoman, de határozottan. Utóbbiról Kornis Gáspár kapcsán ejtünk szót. Az ifjú Rákóczi ambivalens figura: kezdetben Báthory Gáborhoz hasonlóan negatív hős, bűne a „Dominandi Libido”,⁶⁴ a hatalomvágy, amely – Szent Ágostonnal összhangban – a három legfőbb bűn egyike, s amely a szerencsétlen kimenetelű lengyel hadjáratba sodorja országával együtt. Az augustinusi másik főbűnnel, a kéjvágglyal Báthory Gábort ruházza fel a szerző, míg a harmadik, a bírvágy, azaz a kapzsiság, az ifjú Rákóczi irigy tanácsadónak sajátja. A lengyel hadjárattal azonban fordul a kocka: Rákóczi megbánja, hogy méltatlanul bánt egykori hívével, s mivel „nagyra született indulatja”, szíve megesik rajta, és a nyilvánosság előtt, sírva megköveti, és felkéri, hogy legyen a vármegyék generálisa. Rákóczi személyiségfejlődésének végső állomása a pogányság elleni hősi küzdelmének és halálának leírása.⁶⁵

⁵⁸ „...mivel mar elmeit keszitettek ő felsege (értsd: a Habsburg császár) ellen, ez ecerre elegh volt az Giűlűlsegh zersesre, melljet papistaj vallasa igen segitet...” KÁL, Kornis, 131., 15v.

⁵⁹ „sok vesedelmin nemzetenek sive megh esven szegeni Atiamnak, benne leven az io indulatú ver, s őstőnőzvéen nemzete sereteti...” KÁL, Kornis, 131., 17r.

⁶⁰ KÁL, Kornis, 131., 17r.

⁶¹ KÁL, Kornis, 131., 17v–18v.

⁶² „Mivel az edes Aniankis az sok busulas kozben megh hala...” KÁL, Kornis, 131., 18r.

⁶³ KÁL, Kornis, 131., 18v.

⁶⁴ KÁL, Kornis, 131., 16v.

⁶⁵ „...utolljara, Gialunal, csak ugian, megh niomottatot az temerdekj pogansagtol, es sok vitezkedesi utan magais halalos sebben esven Varadon holt megh ...” KÁL, Kornis, 131., 18v.

Az ifjú Rákóczi emlékiratbeli jellemábrázolása figyelemre méltó rokonságot mutat a névtelen Rákóczi-eposz nagyravágyó, bukásában felmagasztosuló fejedelmi alakjáéval. Az eposzhoz hasonlóan az emlékirat is a keresztény hagiográfia műfajával állítható párhuzamba, a Rákóczi-történet a mártíréletrajzok bűnbeesés–bűnhődés–vezeklés–megtisztulás–megigazulás sémáját követi.⁶⁶ Rákóczi hadjáratának értékelésekor az emlékirat szerzője egyébiránt más történet- és emlékirók (Szalárdi János, Bethlen János, Cserei Mihály, Kemény János, Petrityvity-Horváth Kozma) véleményében is osztozik.

A műben az utolsó, *expressis verbis* bemutatott fejedelem Kemény János (1661–1662). A szerző által több ízben nagy elméjűnek titulált politikus jellemfejlődése az ifjú Rákócziéval ellentétes irányban halad: pályája kibontakozásával párhuzamosan, fokról fokra egyre sötétebbé, egyre erőszakosabbá válik alakja. Először az erdélyi sereg tatár fogságba esésének felidézésekor találunk utalást arra, hogy a sereg hátramaradásáért, a tatárok bevárásáért (implicit módon a fogságba esésért) Kemény tehető felelőssé, Kornis Ferenc javaslata más volt, „de elsőb Leven Kemenj Janos Uram, hajlanj kellet”.⁶⁷ Később – már fejedelemként – a Zrínyi Miklós udvarából csak birtoka szemlélésére hazatérő Kornis Gáspárt apja korábbi hadisarcával megzsarolva kényszeríti arra, hogy Erdélyben maradjon, és az udvarban főbejárói hivatalt vállaljon.⁶⁸ Legvégül pedig egy, a hatalmi ambícióit akár alantas eszközök árán is megvalósítani kész figura rajzolódik ki.⁶⁹ Barcsay Ákos, a korábbi fejedelem (1659–1660) megöletéséért a kortársak is elítélték Kemény Jánost, akinek hamarosan bekövetkező halálát isteni igazságszolgáltatásként értékelték.⁷⁰ Kornis Gáspár Kemény János elhunytáról a moralizálás legcsekélyebb jele nélkül tudósít, ugyanakkor saját megmenekülésében az „isteni irgalom” jelét ismeri fel. Kemény lóról való lebukásának tömör, érzelemmentes közlésével ellentétben áll Kornis barátja, „szolgatársa”, a csatában elesett főasztalnok, Gyulay István szánalommal telített említése.⁷¹

⁶⁶ Kornis Gáspár (?): Rákóczi-eposz; Szokolczai 1985: 129–150; Orlovsky: Rákóczi-eposz; Nagy 2000: 197–223.

⁶⁷ KÁL, Kornis, 131., 17v.

⁶⁸ „Az údők alat edes Atiam el temetese utan in Anno 1661 enis hazamban iöttem, az Nogi emlekezetű Vitez Grof Zrini Miklos szolgálja leven akkor csak hazam szemlelesere ... de vissza menetelemet igen tilalmazza megh emlitet Feidelem Kemenj Janos ő Nga, sőt udvaraban fő be iaroi hivatalban allasomot kivanvan parancsola, mellyet ha nem cselekede’, edes Atiam sacczaban adot summaigh iosagom el foglalatna...” KÁL, Kornis, 131., 19r.

⁶⁹ „...az nehaj Nogi elmejű, fenneb emlitet Kemenj Janost kezdetek Feidelemsegel kinalni, Kijs kapvan az alkalmatossagot s talam keresvenis, dolgat annira vitte, hoki azt elis njerte Barcsait pedig illetlenül megh őlette, ő tudgia, mint...”. KÁL, Kornis, 131., 19r.

⁷⁰ Bánkúti 1983: 54–55.

⁷¹ KÁL, Kornis, 131., 19v–20r.

A következő résznek már maga a szerző a főhőse. Kornis Gáspár érdekszférájában az egyéni és családi érdek dominál. A vissza- vagy megszerzett birtokok részletes felsorolása azt az érzést kelti az olvasóban, hogy más egyéb nem motiválta; holott amint korábban bővebben szó esett róla, cselekvő részese volt az Apafi-kori pártharcoknak. Az első, elbeszélő rész zárómondata utal „ez időnek s világnak szerencsétlen veszedelmes szélvészé”-re (az 1676–1679 közötti esztendőket Bethlen Miklós is a „nagy szélvész” korszakaként említi⁷²). Saját közszerepléséről csak annyit enged megtudnunk, hogy elődei „kerest viselesiben” neki is volt elég része, de ezeket bővebben leírnia „most nem batorsagos”.⁷³ A parainetikus második részben azonban – negatív lenyomatként – minduntalan felsejlenek a korabeli Erdély politikusai, pl. Apafi Mihály és Teleki Mihály kancellár alakja a gyenge fejedelem és alacsonyabb rendből felemelkedő, másokat eláruló tanácsadója példázatában. Habár a szerző egyes szám első személyben nem szól saját politikájáról, értékrendje immanens része a teljes műnek, a saját szempontú családtörténetnek és az utódoknak szánt intelmeknek egyaránt.

Kornis Gáspár idealizált képet fest a Kornis ház történetéről: „boldog emlékezetű” őseit hősként, hazafiakként festi le, akik az édes nemzetért fáradoztak utolsó csepp vérükig. A dicső „ősgalériával” szemben a fejedelmi portrék (Mihály vajda, Báthory Gábor, Bethlen Gábor, II. Rákóczi György és Kemény János) egytől egyig hatalomvágyó, erőszakos, bűnös karaktereket ábrázolnak, akik a haza javát, a „köz igazat” önös érdekeiknek vetették alá. Más források segítségével árnyaltabb kép rajzolható a Kornisok érdekhálózatáról: a magyar nemzet és a fejedelemség szolgálata mellett természetesen az egyéni érvényesülés, a birtokgyarapítás is stratégiájuk része volt. A felekezeti kiemelt hangsúlyt kapott a motivációban; hitükhöz való ragaszkodásuk olykor anyagi érdekeiket is felülmúlta. Az emlékiratban csak vádként felbukkanó szempont, a Habsburg-orientáció valójában alapvető szerepet játszott a család politikájában. Kornis Gáspár még nem sejtette, hogy e két utóbbi, a katolikus vallás és a bécsi udvar iránti elkötelezettség, amely miatt ősei annyit szenvedtek, mekkora előnyt jelentenek majd utódai boldogulásában.

⁷² V. Windisch 1980: 715.

⁷³ „...holottis iol lehet, edes emlitet eleim nemelj kerest viselesiben elegh resem, melljeketis bővebben le írja most nem batorsagos, mert az Regi magyar besed giakorta be sokot telljesedni, (mongi igazat, s, be tőrík az fejed)...” KÁL, Kornis, 131., 21v, alább: „...de en mind ezeknek, rendesb le irasokot hagiom az nagj ob elmeiú emberekre, nemis leven batorsagos ad particularia lesallanj...” KÁL, Kornis, 131., 22r.

Források

Kolozsvári Állami Levéltár (KÁL), A Kornis család levéltára, Nr. 378.
Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) F 12 Lymbus
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára, Veress Endre-gyűjtemény,
A Kornis család oklevéltára, Ms 425. (MTA KK Kornis) III. kötet

Kiadott források

Bánkúti Imre (s. a. r., bev., jegyz.) 1983: Cserei Mihály: *Erdély históriája* (1661–1711). Budapest. (Bibliotheca Historica)

Bártfai Szabó László (szerk.) 1919: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. kötet 2. rész. Oklevelek 1500-tól 1818-ig. Budapest.

Bitskey István (vál., szöveggond., jegyz.) 1982: Kornis Gáspár Erdély és családja viszontagságairól. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Budapest. 1982. 322–342. (Magyar Remekírók)

Daniel Gábor (kiad.) 1862: Petrityvity Horváth Kozma Önéletírása. In: Thaly Kálmán (szerk.): *Történelmi Kalászkok*. 1603–1711. Pest. 1–83.

EOE 1879: Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 5. 1601–1607. Budapest.

Gergely Sámuel 1916: *Teleki Mihály levelezése*. VII. (1675–1677) Budapest.

Gergely Sámuel 1926: *Teleki Mihály levelezése*. VIII. (1678–1679) Budapest.

Kornis Gáspár (?): Rákóczi-eposz. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/texts/rakoczi.html>)

(Letöltés: 2017. december 10.)

Kovács Sándor Iván (bev., szerk., jegyz.) 1985: *Zrínyi Miklós prózai művei*. Budapest. (Zrínyi könyvtár 1.)

Makkai László (vál., szerk., bev.) 1980: *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest.

Makkai Sándor (kiad., bev.) 1942: Kornis Gáspár emlékirata. In: *Haldokló Erdély 1662–1703*. (1942). 199–215. (Erdély öröksége)

RMKT 1977: Varga Imre (kiad.): *A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660.* Budapest. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 9.)

RMKT 2016: Hubert Gabriella (szerk., jegyz.) – Vadai István (szöveg kiad.) – Ecsedi Zsuzsanna (dallam kiad.): *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. Budapest. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 17.)

Szilágyi Sándor (kiad.) 1860: Kornis Gáspár feljegyzései Erdély és családja viszontagságairól. Új Magyar Múzeum (2.) 333–351.

- TMÁO 1871: Szilády Áron – Szilágyi Sándor (szerk.): *Török-magyarkori államokmánytár*. Pest. (Török-magyarkori történelmi emlékek. I. osztály: Okmánytár. VII. 5.)
- Tóth Ernő (kiad.) 1902: Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. I–III. *Magyar Történelmi Tár* (4.3.) 231–263, 375–411, 528–574.
- V. Kovács János (szerk.) 1994: Vogel Sándor (ford.): Kraus, Georg: *Erdélyi krónika, 1608–1665*. Budapest.
- V. Windisch Éva (s. a. r.) 1980: Bethlen Miklós élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest. (Magyar Remekírók)
- Veress Endre (összeáll.) 1917: *A Göncz-Ruszkai Gróf Kornis-Család Anyakönyve (1446–1917)*. Kegyeletes emlékül kiadta Gróf Kornis Károly. Budapest.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan 2013: Hidas Zoltán (ford.): *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.
- Balázs Mihály (szerk.) – Gábor Csilla (szerk.) 2007: *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. (Egyetemi füzetek 3.) Kolozsvár.
- Balogh Judit 2016: Apor István felemelkedésének állomásai. In: Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor – Hiller István – Szirtes Zsófia – Balogh Zsuzsanna – Pásztor Katalin – Tamás Máté (szerk.): *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Budapest. 387–416.
- Gábor Csilla 2007: Emlékezés és felejtés, devóció és konfesszió. (Kornis Gáspár emlékirata és környezete). In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. (Egyetemi füzetek 3.) Kolozsvár. 233–246.
- Gyáni Gábor 2010: *Az elveszithető múlt: a tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2016: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1997: Namer, Gérard – Jaisson, Marie (éd.): *La mémoire collective*. Paris.
- Horn Ildikó 2005: *Tündérország útvesztői*. Budapest.
- Horn Ildikó 2009: Báthory Gábor belpolitikája. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen. 133–152.
- Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István 2005: Márkos Albert (ford.) – Balázs Mihály (bev.) – Hoffmann Gizella – Kovács Sándor – Molnár B. Lehel (sajtó alá rend.): *Az erdélyi unitárius egyház története*. Kolozsvár. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.)
- Keszei András – Bögre Zsuzsanna 2015: *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest.

- Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.) 1999: *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest.
- Nagy László 1982: Imreffy János a magyar történelemben (Legendák és tények). *Irodalomtudományi Közlemények* (86.) 4. 461–472.
- Nagy László 1988: *Erdélyi boszorkányperek*. Budapest.
- Nagy Levente 2000: Időszerkezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz). *Irodalomtudományi Közlemények* (104.) 1–2. 197–223.
- Nora, Pierre 2010: K. Horváth Zsolt (szerk., elő- és utószó): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest. 2010.
- Orgona Angelika: Csalárd mesterség. Kornis Gáspár Politiája és Bethlen Miklós Önéletírása. In: *Reformer vagy lázadó? Bethlen Miklós és kora*. Szerk.: Horn Ildikó – Laczházi Gyula. L'Harmattan, 2020. 215–230.
- Orlovsky Géza: *Rákóczi-eposz*. (<http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/texts/rakoczi.html> – Letöltés: 2017. december 10.)
- R. Várkonyi Ágnes 1986: A francia–lengyel–erdélyi szövetség. In: *Erdély története*. II. 1606-tól 1830-ig. Szerk.: Makkai László – Szász Zoltán. Budapest. 858–864.
- S. Sárdi Margit 2007: Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletrajzok. In: Balázs Mihály – Gábor Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. (Egyetemi füzetek 3.) Kolozsvár. 209–222.
- S. Sárdi Margit 2005: A két Rákóczi György politikai ellenzéke. (http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Sardi_M.pdf – Letöltés: 2017. november 6.)
- Szádeczky Lajos 1893: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Oklevéltárral*. Temesvár. (Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár 58.)
- Szokolczai Attila 1985: Zrínyi-reminiscenciák a „Rákóczi-eposz”-ban. In: Kazinczy Andrea – Kovács Sándor Iván (szerk.): *Zrínyi-dolgozatok II.* (XVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, Humán szekció, Debrecen, 1985. április 1–8.) Budapest. 129–150.
- T. Orgona Angelika 2014: *Unikornisok Tündérorszámban. A ruszok Kornisok Erdélyben (1546 k.–1648)*. Budapest.
- Trócsányi Zsolt 1972: *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Budapest.

VISKOLCZ NOÉMI

**EGY ELFELEDETT ERDÉLYI FEJEDELEMSSZONY:
BETHLEN DRUZIANNA (1618–1670)¹***Egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézet***Összefoglalás**

A tanulmány az erdélyi principissa, Bethlen Druzianna (1618–1670) életének állomásait mutatja be, részletezve születési családját, házasságát és örökségét. Bár fejedelmi családból származott – nagybátyja volt Bethlen Gábor –, és egy erdélyi fejedelem felesége volt, a történelmi emlékezetben háttérbe szorult ismertebb kortársaihoz képest. A tanulmány kiegészül a férj, Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának írt leveleivel és a fejedelemasszony 1669-ben szerzett végrendeletével.

Abstract

The study presents the the life of the Transylvanian princess Druzianna Bethlen (1618–1670), detailing her birth family, marriage and inheritance. Although she came from a princely family – her uncle was Gábor Bethlen – and was the wife of a Transylvanian prince, she has been relegated to the background in historical memory compared to her more famous contemporaries. The study is supplemented by letters written by her husband, Ferenc Rhédey, to Bethlen Druzianna and the princess's will of 1669.

Kulcsszavak: Bethlen Druzianna, Rhédey Ferenc, Erdélyi Fejedelemség, Huszt vára, Thököly család

Keywords: Druzianna Bethlen, Ferenc Rhédey, Principality of Transylvania, Castle of Huszt, Thököly family

---

¹ Jelen tudományos közlemény a Miskolci Egyetem Tudományos Kiválósági Támogatási Programjának keretében finanszírozott ME-TKTP-2025 számú projekt támogatásával jött létre.

Károlyi Zsuzsanna, Brandenburgi Katalin, Lorántffy Zsuzsanna, Báthory Zsófia és Bornemisza Anna mellett a kevésbé ismert erdélyi fejedelemszonyok² közé tartozik Bethlen Druzianna, aki maga is fejedelmi családból származott, és egy erdélyi fejedelemnek volt a felesége. Ennek ellenére nemcsak hogy a *principissa* szerepkörben maradt láthatatlan, de magas rangú és befolyásos erdélyi szereplőként, grófnőként és feleségként is alig-alig lehet adatot találni róla. Az alábbi tanulmány a végrendeletének és férjével való leveleinek közreadása mellett életének állomásait mutatja be.

Bethlen Druzianna születési családja és öröksége

Bethlen Druzianna szerencsés csillagzat alatt jött világra valamikor 1618 körül, hiszen nagybátyja, Bethlen Gábor éppen ebben az időszakban uralkodott az Erdélyi Fejedelemségben (1613–1629). A fejedelem egyetlen fivére, István családját megkülönböztetett figyelemmel kezelte, és Erdély egyik legvagyonosabb fölbirtokosává tette: Huszt, Déva, Vajdahunyad, Ecsed, Illye uradalmak a legfontosabbak közöttük.³ Bethlen István (1582 k.–1648) mindig a bátyja árnyékában maradt, s mint Hunyad és Máramaros megyék örökös főispánja, Huszt várának kapitánya, 1620-ban kinevezett főtanácsos, helytartó (*supremus consiliarius ac per Transylvaniam locumtenens*), majd nem sokkal később gubernátor minden erejével támogatta őt.⁴ 1623-ban magyar grófi címet nyert II. Ferdinándtól magára és két fiára nézve.⁵ Bethlen Gábor halála után azonban erőteljesebben is megjelent az erdélyi politikában, előbb Brandenburgi Katalin mellett kormányzó, majd sógornője lemondása után rövid időre fejedelem is lett 1630 végén, s a pozíciót nem szívesen engedte kicsavarni a kezéből. Az új fejedelem, I. Rákóczi

² *Péter Katalin*: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemszonyok? In: Erdély és Patak fejedelemszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 7–24.; *Péter Katalin*: Lorántffy Zsuzsanna. In: Lorántffy Zsuzsanna album. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 9–67.; *Oborni Teréz*: Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben. Rubicon 19. (2008) 70–79; *Balogh Judit*: Fejedelemszony-szerepek Erdélyben a 17. században. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Szerk. Balogh Judit, Pap József. Eger 2016. 33–48.

³ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. Budapest 1980, 127.; *Gindely Antal – Acsády Ignác*: Bethlen Gábor 1580–1629. Budapest 1890. (Magyar Történelmi Életrajzok) 243.; *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953) 512–561. itt 555.

⁴ *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). Történelmi Szemle 49. (2007) 249–261., itt 254–256.

⁵ *Hanák Béla – Szabó András*: Keresztvíztől a sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700). 1–2. kötet. Budapest 2021. 2. 800.

György elleni néhány évig tartó küzdelmét 1636-ban a kiegyezés és visszavonulás követte.⁶

A református Bethlen István első házasságát valamikor 1605 előtt kötötte mihályi Csáky Krisztinával (?–1621), akitől három fia és három lánya született: Gábor (?), István (1605), Péter (1609), Katalin (1611), Anna (1616) és Druzianna (1618). Gábor fiatalon meghalt, a többiek megélték a felnőttkort.⁷ Az anya, Csáky Krisztina 1621-ben történt halála után Bethlen István 1623-ban újra megnősült, s Bethlen Gábor 1622-ben elhunyt feleségének, Károlyi Zsuzsannának a húgát, Katalint (1588–1635) hozta a házba.⁸ Az asszonynak ez már a harmadik házassága volt, előbb Bánffy István, majd Rhédey Ferenc házastársa volt, utóbbtól született a fia, ifjabb Rhédey Ferenc 1613 körül.⁹ Szalárdi János szerint Zólyomi Dávidot is az udvarába vette Bethlen István,¹⁰ így a közös háztartásban legalább hét gyermek nevelkedett, köztük a legkisebb lány, akit apai nagymamája, Szárhegyi Lázár Druzsina után neveztek el a szülei. A különleges hangzású Druzsina ókori eredetű név, a 15. századtól tűnt fel a magyar női keresztnévek között, előfordult még Druzianna, Druziána alakban is.¹¹ A tanulmányban a *Druzianna* változatot használom, hiszen ő maga így írta alá a nevét a saját kezű levelében, akkor, amikor már asszony volt.¹²

Bethlen Istvánnak több udvara is volt, például Huszton, Szigeten (Máramarosban),¹³ Küküllőváron, Ecseden, de Gyulafehérváron is, hogy bátyja közelében tartózkodhasson. A jó testvéri viszony abban is megmutatkozott, hogy az utódok nélküli Bethlen Gábor örökösiként tekintett a két unokaöccsére, Istvánra és Péterre, s részt vett a taníttatásukban is.¹⁴ A család reménységének

⁶ *Horn Ildikó*: Bethlen István. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. I. kötet. Budapest 2003. 365.

⁷ Bethlen Istvánról a legrészletesebb és legpontosabb adatok Hanák Béla és Szabó András könyvében szerepelnek, a gyermekek születési ideje is innen származik: *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig 1. i. m. 1. 678–679.

⁸ Csáky Krisztina halála, Técső, 1622. január 22. Bethlen István temetési meghívója Beszterce városának, Szamosújvár, 1622. január 25.; Bethlen István és Károlyi Katalin lakodalma, Zilah, 1623. június 20. Károlyi Mihály meghívója Sennyei Miklósnének, 1623. május 25. *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 1. 679.

⁹ *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 2. 816.

¹⁰ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája i. m. 128.

¹¹ *Mikešy Sándor*: Ismeretlen keresztnévek. Magyar Nyelvőr 97. (1973) 229–241., itt 233–234.

¹² *Péter Katalin*: Az asszony neve: arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 52. (2010) 151–187.

¹³ *Glück László*: Az öt máramarosi város lakosságának elnemesedése a 17. században. Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv 3. (2008) 95–110., itt 98.

¹⁴ *Gindely A. – Acsády I.*: Bethlen Gábor i. m. 242–243.; *Lukinich Imre*: Az iktári Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása. In: Nagyenyedi album. Szerk. Lukinich Imre. Budapest 1926. 79–100.; *Monok István*: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez. I. Idősb Bethlen István levelei 1625–1628. Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. (1990) 193–205.

tartott ifjabb Bethlen István 1627-ben nősült, Széchy Máriát vette feleségül, ám 1632 decemberében váratlanul elhunyt.¹⁵ Bethlen Péter házassága Illésházy Katalinnal gyermektelen maradt, és maga Péter is meghalt fiatalon 1646-ban.¹⁶ A három lányból a legidősebb Katalin már 1624-ben házasságot kötött Zólyomi Dáviddal, és elkerült otthonról. Három gyermekük közül Zsófia 1635 után bekövetkezett halálát követően Miklós és Krisztina tarthattak számot a bethleni örökségre.¹⁷ A középső lány, Bethlen Anna rátóti Gyulaffy Sámuelnek nyújtotta a kezét, aki Doboka, valamint Közép-Szolnok vármegyék főispánjaként és kővári kapitányként a Bethlen család hűséges hívének számított.¹⁸ A házaspárnak 1636-ban vagy 1637-ben született Mária nevű leánya,¹⁹ de a családfő nem sokáig élvezhette családja gyarapodását, mert 1637. július 1-jén elhunyt.²⁰ Bethlen Anna később rozsályi Kun Istvánnal lépett új frigyre.²¹ Bethlen Druzsiannát a mostohafivérével, Rhédey Ferencsel házásította össze a család 1634-ben. Az ilyesfajta mostohagyerek-édesgyerek házasságok elég gyakoriak voltak a vagyon egyben tartása érdekében. A házaspár László nevű fia 1636-ban jött világra.²² Az említett adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze (1. táblázat):

¹⁵ Széchy Mária temetési meghívója a kassai városi tanácsnak, Ecsed vára, 1633. február 20.: *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 2. 797–802.; Bethlen István temetési meghívója Batthyány Ádámnak, Ecsed, 1646. október 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [továbbiakban MNL OL] Batthyány hercegi család levéltára P 1314 Nr. 6702.

¹⁶ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája i. m. 283–284. Illésházy Gáspár meghívó levele Lőcse városának lánya és Bethlen Péter 1633. február 6-án tartandó menyegzőjére. *Hajnóczy R. József: Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke. Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 9. (1896–1901) 131.; Az esküvő elmaradt ifjabb Bethlen István halála miatt és 1633. szeptember 4-én Trencsén várban tartották meg: *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 2. 790–796.

¹⁷ Zólyomi Dávid és Bethlen Kata lakodalma, Gyulafehérvár, 1624. november 19. Bethlen István meghívója a kassai városi tanácsnak, 1624. október 4. *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 1. 677–681.

¹⁸ *Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Budapest 1980. 27.

¹⁹ Gyulaffy Mária születési időpontja nem tisztázott, vagy 1636. vagy 1637. november 24-én született. *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 2. 977.

²⁰ *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 1. 425.

²¹ *Szilágyi Sándor: Jelentés a maros-németi levéltárról. Századok* 21. (1887) 50–71., itt 69.; *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 1. 455–456.

²² Szalárdi János Siralmas magyar krónikája i. m. 128.

Gyermek	Ifjabb Bethlen István (1605–1632. dec. 23.)	Bethlen Péter (1609–1646. aug. 3.)	Bethlen Katalin (1611 k.–1651 után)	Bethlen Anna (1616 k.–1651. aug. 8.)	Bethlen Druzsianna (1618–1670. jan. 18.)
Házastárs Házasságkötés időpontja	Széchy Mária Jolsva, 1627. máj. 30.	Illésházy Katalin Trencsén, 1633. szept. 4.	Zólyomi Dávid Gyulafehérvár, 1624. nov. 19.	1. Gyulaffy Sámuel Gyulafehérvár, 1630. jún. 24. 2. rozsályi Kun István	Rhédey Ferenc Ecsed, 1634. jún. 27.
Unokák	Bethlen Krisztina (1628–1631)		Zólyomi Zsófia (?–1635) Zólyomi Krisztina (?–1657 előtt) Zólyomi Miklós (1629 k.–1685 k.)	Gyulaffy Mária (1636/1637–1659)	Rhédey László (1636–1663)

1. táblázat: Idősebb Bethlen István és Csáky Krisztina gyermekei és unokái

Bethlen István 1634-ben másodszor is megözvegyült,²³ addigra már minden gyermeke kirepült a házból, s Szalárdi megfogalmazásában Ecseden és Huszton „magános csendes életet él vala”.²⁴ Amikor 1646. augusztus 27-én tollba mondta a végrendeletét, ugyan még élt Péter fia, de nem sokkal később, októberben elhunyt, s a gróf végakarata ennek megfelelően megváltozott.²⁵ Három lányára, vejeire és unokáira hagyta a vagyonát azzal a megjegyzéssel, hogy „ha melyik leányomnak magva szakadna, egyikről az másikra szálljon jószágom”.²⁶ A táblázatban a fő vagyónrészek elosztását mutatom be (2. táblázat).

²³ Bethlen István temetési meghívója Melith Péternek, Ecsed, 1634. október 30. *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 1. 679.; Bethlen István temetési meghívója Csáky Lászlónak, Ecsed vára, 1634. október 27. MNL OL P 1314 Nr. 6703.

²⁴ Szalárdi János Sirmalmas magyar krónikája i. m. 125.

²⁵ Bethlen István végrendelete, Huszt, 1646. augusztus 27. *Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. kötet. Budapest 1879. 277–304.

²⁶ Bethlen István végrendelete, Huszt, 1646. augusztus 27. *Radvánszky B.: Magyar családélet* i. m. III. 288.

	Bethlen Katalin (férje: Zólyomi Dávid)	Bethlen Anna (férje: Gyulaffy Sámuel, majd Kun István)	Bethlen Druzianna (férje: Rhédey Ferenc)
Birtokok	<ul style="list-style-type: none"> - Hunyad vára és uradalma - palotai udvarház a hozzátartozó jószágokkal - váradi ház szőlőkkel 	<ul style="list-style-type: none"> - Illye vára és uradalma - krakkói udvarház a hozzátartozókkal - majtényi udvarház a porciókkal 	<ul style="list-style-type: none"> - Huszt vára és uradalma (de a huszti sóakna jövedelme évente kétfelé oszljon Anna és Druzianna között) - küüllővári udvarház a hozzátartozókkal - szigeti udvarház a porciókkal
Ezüstmű	<ul style="list-style-type: none"> - 24 tál - hat egybejáró aranyos habos serleg - 12 egybejáró szegletes aranyos szélű csésze - 12 aranyos kanál - 12 aranyos villa - egy aranyos sótartó - egy öreg aranyos medence és korsó 	<ul style="list-style-type: none"> - 18 ezüstitál - 11 szegletes csésze - egy fehér aranyos medence korsóval - hat aranyos habos aranyos serleg - egy aranyos lábas fedeles kupa 	<ul style="list-style-type: none"> - 18 ezüstitál - egy öreg lábas fedeles aranyos kupa
Háziöltözet	<ul style="list-style-type: none"> - házba való hét velencei zöld virágos selyem kárpit - öt selymes díványszőnyeg - ecsedi flandriai kárpitok harmada 	<ul style="list-style-type: none"> - házba való hét kék oszlopos - velencei virágos selymes kárpit - ecsedi flandriai kárpitok harmada - három veres díványszőnyeg - három fehér skarlát szőnyeg 	<ul style="list-style-type: none"> - ecsedi flandriai kárpitok harmada - huszti háziöltözékek - küüllővári háziöltözékek
Egyéb	<ul style="list-style-type: none"> - zafíron metszett pecsétnyomó - címeres aranygyűrű 		
Készpénz	<ul style="list-style-type: none"> - 2000 arany - egy tízes arany 	<ul style="list-style-type: none"> - 2000 arany - egy tízes arany (ezt Rhédey Ferencre bízta, csakis Gyulaffy Mária kiházásítására használható) 	<ul style="list-style-type: none"> - 2000 arany
Unokáknak	<p>Zólyomi Miklósnak</p> <ul style="list-style-type: none"> - birtok - lószerszámok - fegyverek - pénz stb. <p>Zólyomi Krisztinának</p> <ul style="list-style-type: none"> - birtok - pénz stb. 	<p>Gyulaffy Máriának</p> <ul style="list-style-type: none"> - királyszín bársony könyökgig nyusztal bélelt mente - egy aranyos sótartó 	<p>Rhédey Lászlónak</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bethlen Gábor aranykardja

2. táblázat: Bethlen István vagyonának megoszlása három lánya között

Bethlen István megfontoltan rendelkezett vagyona két ékkövéből, Hunyadról és Husztról: előbbit Katának, utóbbit Druziannának adta azzal a megkötéssel, hogy az uradalommal járó máramarosi sóbányajövedelmekből²⁷ fele arányban Annát és Katát is részesítenie kell. Druziannának jutott még két udvarház, arany- és ezüstművek, textíliák. Míg a fiúunokáknak – Zólyomi Miklósnak és Rhédey Lászlónak – értékes fegyvereket és lószerszámokat is hagyott a nagyúr, addig Gyulaffy Máriára egy nyusztal bélelt mente és egy aranyos sőtartó maradt. Bethlen István 1648. január 10-én halt meg Ecsed várában, 1648. március 29-én a gyulafehérvári székesegyházban Bethlen Gábor mellett nyert végső nyugalmat.²⁸ Ecsed vára visszaszállt a kincstárra.

Bethlen Druzianna házassága és családja

A Bethlen családban Druziannát házasították ki utolsóként. A 16 éves lány a mostohaapjához, Rhédey Ferenchez (1613–1667) ment feleségül, akit öt éves kora óta ismert.²⁹ Az oklevelekben a 13. századtól adatolható kisérei Rhédey család a 16. században még a Magyar Királyságban, Heves és Nógrád vármegyékben volt birtokos. Erdélyben a katonai-hadvezéri karriert befutó idősebb Rhédey Ferenc (1560–1621) előbb Bocskai István, majd Rákóczi Zsigmond fejedelem szolgálatában tűnt fel, aki 1607-ben a Bihar vármegyei szentjohbbi uradalommal jutalmazta, majd a vármegye főispánjának és Várad kapitányának is kinevezte.³⁰ Ettől kezdve a család tevékenysége Erdélyre tevődött át. Rhédey később Bethlen Gábornak is hűséget esküdött, tőle 1617-ben a zsákai uradalmat és Zilah városát

²⁷ A főispánsághoz járó máramarosi sókamaráról bővebben: *Laczlavik György*: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutásának kezdete. Levéltári Közlemények 75. (2004) 3–43., itt 27–28.

²⁸ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* i. m. 285.; Rhédey Ferenc temetési meghívó levele a kassai városi tanácsnak, Ecsed vára, 1648. január 28. *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 2. 894–895.

²⁹ Rhédey Ferencről nincs életrajzi feldolgozás, rövid áttekintés: *Horn Ildikó*: Rhédey Ferenc. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2010. X. kötet 101–102.

³⁰ *Komáromy András*: A kis-rhédei gróf Rhédey család levéltára a M. N. Múz. könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 8. (1883) 30–60., itt 42.; *Komáromy András*: A kisérei gróf Rhédey családról. *Turul* 1. (1883). 119–137., itt 130.; *Papp Klára*: A respublica és az ecclesia szolgálatában. A Rhédeyek szerepe a fejedelemség megmaradásáért folytatott küzdelemben. *Korunk* 33. (2022) 70–79.

kapta meg.³¹ 1621-ben hunyt el, Szentjobbon temették el, vörösmárvány sírköve ma a váradi Rhédey-kápolnában látható.³²

Szentjobb egyébként a család központjává vált, itt tartották a családi ünnepeket és itt alakították ki a családi temetkezőhelyet. Az egykori bencés, majd pálos monostor immár protestánsok kezében lévő leromlott állapotú templomát idősebb Rhédey Ferenc, illetve fia helyreállíttatta, és a várban is jelentős átalakításokat végeztek alatta.³³ Erdélyben való megállapodását a házassága is egyértelműsítette: Rhédey 1608 körül vette feleségül Károlyi Katalint, ezzel Bethlen Gáborral került sógorságba. Egy gyermekük maradt életben, az 1613-ban született ifjabb Ferenc. Az 1621-ben megözvegyült Károlyi Katalin két évvel később Bethlen Istvánhoz ment nőül, aki feltehetőleg a nyolcéves Rhédey Ferenc gyámja is lett, hiszen a nevében intézkedett, 1625-ben például ő adott engedélyt arra, hogy szabad hajdúk telepedhessenek le a fiú zsákai uradalmában.³⁴ Bethlen Gábor is figyelmet fordított ifjú rokonára, 1626-ban Komádit és Petlendet adományozta neki.³⁵ A gyermek Ferencről keveset lehet tudni, Szalárdi János is csupán akkor említi, amikor beházasodott a fejedelmi családba:

„minekutána schólabéli tanulásának idejét eltöltötte és a fejedelem udvarában is bizonyos idők alatt magát ifjúi állapotjában gyakorlotta volna, kisebbik leányát, Bethlen Drusiánát ugyan neki házasította vala.”³⁶

A menyegzőt 1634 nyarán előbb az ecsedi várban, majd Szentjobbon tartották.³⁷ A fiatal házaspár Szentjobbon rendezkedett be, életükbe levélváltásuknak

³¹ *Komáromy A.*: A kistrédei gróf i. m. 131.; pályafutásához: *Komáromy András*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. *Hadtörténelmi Közlemények* 7. (1894) 8–19., 170–190., 322–346., 424–468.; *Rácz Viktor*: „Ha Várad nem léssen, Szent Jób és a többi sem léssen” – Rhédey Ferenc váradi főkapitány pályafutása. In: „Várad mint oltalmaztatik” *Küzdelmek Váradért a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad 2019. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) 81–117., itt 86–88.

³² *Mikó Árpád*: Rhédey Ferenc síremléke. In: *Várad i kőtüredékek. Szobortüredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad i Múzeum gyűjteményéből*. Szerk. Kerny Terézia. Budapest 1989. 260–263.

³³ *Mikó Árpád*: A szentjobbi monostor és a vár történetéhez. In: *Várad i kőtüredékek i. m.* 251–259., itt 253.

³⁴ Bethlen István telepítő levele a bócsi hajdúknak, Piskolti kastély, 1625. szeptember 17. *Seres István*: Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. (2004) 1234–1241., itt 1234. és 1238.

³⁵ *Komáromy A.*: A kis-rhédei gróf i. m. 46.

³⁶ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája i. m.* 136.

³⁷ Bethlen István esküvői meghívója keresdi Bethlen Ferencnek, Ecsed, 1634. május 23. Keresdi Bethlen Ferenc levelezése. Közli Lukinich Imre. *Magyar Történelmi Tár* 4. sorozat 8. (1907) 238.; Rhédey Ferenc esküvői meghívója a kassai városi tanácsnak, Szentjobb, 1634. május 26. *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 2. 815–816.; ugyanilyen tartalmú meghívó: Rhédey Ferenc Batthyány Ádámnak, Szentjobb, 1634. május 23. MNL OL P 1314 Nr. 39632.

töredékesen megmaradt része enged bepillantást.³⁸ Így például abba is, hogy a jegyesség idején Rhédey milyen szerelmes szavakkal, szinte irodalmi ihletettséggel udvarolt mátkájának, nehezen és türelmetlenül viselve a köztük lévő távolságot.

A házasságkötés után fél évvel később elhunyt Károlyi Katalin, ekkor Bethlen István és veje együtt intézkedtek a szentjobbi templomban való eltemetéséről:

„az én szerelmes házastársam is az nemzetes és Nagyságos Károlyi Kata Asszony ez jelenvaló hónap 19. napján estve nyolc órakor nagy dicsiretes, kegyes és istenes életét le vetkezte. Kinek utolsó keresztyéni szokás szerént való böcsületes eltakarítása lévén hátra, arra rendeltem fiammal, Rhédei Ferencsel együtt az jövő Karácsony havának hetedik napját, hogy az Isten azt engedvén érnünk, Szentjobbon az magátul emlékeztesen építettett templomban azon az napon az földi nyugodalmának megadjuk.”³⁹

Rhédey Ferenc meghúzódott nagy tekintélyű apósa árnyékában, ugyanakkor támogatta I. Rákóczi György fejedelem politikáját. Megbízhatóságát és hűségét nagyra becsülték a Rákócziak, de a Bethlen család tagjaként könyvelték el, és Bethlen István 1648 januárjában bekövetkezett haláláig inkább mellőzték.⁴⁰ 1645-ben részt vett I. Rákóczi György magyarországi hadjáratában. 1647-től a fejedelmi tanács tagja és Kükküllő vármegye főispánja lett,⁴¹ majd 1648 nyarán nyerte el a máramarosi örökös főispánságot.⁴² A későbbiekben inkább közvetítői-diplomáciai szerepe domborodik ki, például Rákóczi Zsigmond Pfalzi Henriettával történt házassága előkészítésében, amikor annak a 85 fős küldöttségnek volt a vezetője, amely 1651 májusában Brandenburgban, az Odera-parti Crossenben tető alá hozta a házassági szerződést a pfalzi és az erdélyi fél között. Az ottani szimbolikus menyegzőn Rhédey Ferenc képviselte a vőlegényt, majd Patakra kísérte Pfalzi Henriettát.⁴³ Szalárdi az ő sikeres tevékenységét emelte ki a krónikájában:

³⁸ Az összesen 15 levélből 14 Rhédey Ferencről, egy Bethlen Druziannától származik. A tanulmány végén mindet közreadom. A levelekre Szabó András Péter hívta fel a figyelmet, ezúton köszönöm neki.

³⁹ Több meghívólevél is fennmaradt: Bethlen István Szalánczi Istvánnak, Ecsed, 1634. október 30. Közli Köblös Zoltán. Genealogiai Füzetek 1904. 76.; Bethlen István Csáky Lászlónak, Ecsed vára, 1634. október 27. MNL OL P 1314 Nr. 6703.

⁴⁰ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 42.

⁴¹ Rákóczi György Bethlen Ferencnek, Szatmár, 1647. november 16. Keresdi Bethlen Ferenc levelezése. 2. közlemény. Közli Lukinich Imre. Magyar Történelmi Tár 4. sorozat 8. (1907) 355–378., itt 357–358.; *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 2. 816.

⁴² *Komáromy A.*: A kis-rhédei gróf i. m. 49.

⁴³ *Kármán Gábor*: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter Budapest 2007. (CD kiadás) 291–311., itt 296–297.; *Hanák B. – Szabó A.*: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 2. 907–911.

„az erdélyi urak közül a becsületes, méltóságos, jámbor gróf úr, Rhédei Ferenc küldetvén érte, nagy fáradságok, költségek után die 27-ma junii anni 1651-mi érkeztek vala Patakra vele és szolgáltattott vala nagy solennitással való pompás lakodalmat.”⁴⁴

Henrietta váratlan halálakor, három hónappal később,⁴⁵ többek között a Rhédey házaspár vigasztalta Rákóczi Zsigmondot. Nem sokkal később II. Rákóczi György Bihar vármegye főispánjává tette Rhédey Ferencet.⁴⁶ 1660-ban Lorántffy Zsuzsanna elhunytakor ugyancsak rá támaszkodott a fejedelem: „Ecsed felé menjen, egyébként is miben kívántatik nyavalyás feleségemet, mint ki velünk, kegyelmednek s házának jót kíván, segítse.”⁴⁷ II. Rákóczi György arra is rábírta a hűséges Rhédeyt, hogy a tragikus lengyelországi hadjáratát követő lemondásakor 1657. november 2-án ő vegye át a fejedelmi tisztséget. Ugyancsak Rákóczi nyomására 1658 januárjában leköszönt, és kerülte a politikai szerepvállalást, Husztra visszahúzódva élt a feleségével.⁴⁸ II. Rákóczi György halálakor, 1661 áprilisában Báthory Zsófia fejedelemasszony őt bízta meg a temetés körüli szervezési feladatokkal:

„Ez üdő közben a méltóságos Báthori Zsófia fejedelemasszony, szegény II. Rákóczi György fejedelem testének tisztességes takaríttatására ad diem 24. Aprilis az erdélyi méltóságos fejedelmet, aki követül ifjabb Rhédei Ferencet küldötte vala és magyarországi s erdélyi főrendeket is s vármegyéket is öszvehívatván...”⁴⁹

1659-ben magyar grófi címet nyert I. Lipót uralkodótól feleségével és fiával, Rhédey Lászlóval együtt.⁵⁰

Rhédey Ferenc levelei alapján a házaspár kapcsolata szeretetteljes és bizalmas volt. A levelezés érdekes vonása a férj ügyeskedő, néha túlzottan aggodalmaskodó magatartása a fejedelmi udvart, különösen Bethlen Druzsiana és a fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna viszonyát illetően. 1635-ben részletesen elmagyarázta feleségének, hogy mikor menjen be az udvarba, milyen ruhát és haját viseljen, hogyan viselkedjen. Később is mindig arra kérte Druzsianát, hogy tegyen a fejedelemasszony kedvére, forgolódjon körülötte, s

⁴⁴ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* i. m. 310.

⁴⁵ *Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 2. 910.

⁴⁶ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* i. m. 311. és 314.

⁴⁷ II. Rákóczi György Rhédey Ferenchez, Szászváros, 1660. április 24. II. Rákóczi György levelei Rhédey Ferenchez. Közli Szilágyi Sándor. *Magyar Történelmi Tár* 15. (1892) 96–126., itt 125.

⁴⁸ *B. Szabó János: Erdély „bukása”. A lengyelországi hadjárat és következményei: hatalmi válság a fejedelemségben (1657–1658).* *Korunk* 33. (2022) 80–89., itt 84–85.

⁴⁹ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* i. m. 648.

⁵⁰ *Komáromy A.: A kisédei gróf i. m. 131–137.; Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig* i. m. 2. 816–817.

ha Lorántffy Zsuzsanna a környéken járt, illendő volt megjelenni az udvarában és Gyulafehérvár-Patak-Munkács között tett utazásai során legalább két szálláshelyre elkísérni. A fejedelmi pár minden kívánsága parancs volt a számukra, erre egy olyan eset mutatott rá, amely váratlanul érte Rhédeyékét. 1645-ben elhunyt Rhédey Ferenc egy rokona, Erős Sándor, aki után három árva maradt. A fiút I. Rákóczi György vette az udvarába, az idősebbik, 13 éves lányt Rhédeyekre bízta, akik kénytelen-kelletlen vállalták a rájuk erőltetett feladatot. Rhédey levelei megrázóan ábrázolják azt is, hogy az Erős lányokat szinte ki kellett menekíteni mostohanagyapjuk, Bornemisza János kezeiből, aki közismert volt a korban a nők elleni erőszaktevéseiről.⁵¹ Egy másik esetben is az udvarbeli veszélyek óvatos kerülgetése figyelhető meg. Lorántffy Zsuzsanna húga, Alia Sámuelné Kata, 1645-ben azzal okozott felháborodást, hogy megözvegyülése után fejedelmi beleegyezés nélkül újrَاهázasodott Apafi Istvánnal, és ezért a lányát és vagyonát is elvették tőle.⁵² Rhédey Ferenc szinte a szájába rágta feleségének, hogy hogyan kerülje a kényes témát, ha a fejedelemszöveg a véleményét kéri.

Bethlen Druziannának és Rhédey Ferencnek 1636. január 11-én született László fiuk, akinek neveltetéséről csak keveset tudni.⁵³ Mivel szüleinek egyetlen gyermeke volt, különlegesen vigyázhattak rá. Az utána megmaradt naplók, levelek, feljegyzések azt bizonyítják, hogy alapos tanulmányokban részesült és tépelődő-gondolkodó alkattá vált.⁵⁴ Már kisgyermek korában köszvény kínozta, s bortal kellett járnia.⁵⁵ Apja legszívesebb a Magyar Királyságba küldte volna udvari iskolába, legalábbis erről így írt Batthyány Ádámnak 1655-ben: „régóta fogván volt szándékom arra, hogy fiamat az kegyelmed szolgálatjára felbocsássam, mint az kegyelmed becsületes szolgálóinak Fejérváratt megmondottam vala”, de ezt különféle akadályok miatt eddig nem tehettem, most viszont „az magyarországi gyűlésre, az kegyelmes urunktól önnagyságától licentiája lévén, felbocsátottam”.⁵⁶ A 19 éves fiatalember 1655-ben tehát a Pozsonyban összehívott országgyűlésre utazott, ahol naplója szerint nemcsak Batthyány Ádámmal, hanem a magyar politikai elit képviselővel, a nádor Wesselényi Ferencsel, az érsek Liptay Györggyel,

⁵¹ Hanák B. – Szabó A.: Keresztvíztől a sírkeresztig i. m. 1. 753.

⁵² II. Rákóczi György levelei Lorántffy Zsuzsannának, Gyulafehérvár, 1645. május 24., 29., július 21. A két Rákóczi György fejedeleme családi levelezése. Kiad. Szilágyi Sándor. Budapest 1875. 318–319., 322–323., 342.

⁵³ Gróf Rhédei László naplója. Közli Vass József. Magyar Történelmi Tár 1. (1855) 213–234., itt 214.

⁵⁴ Rédei László történelmi maradványai 1658–1663. Közli Nagy Iván. Magyar Történelmi Tár 3. (1871).

⁵⁵ Rhédey Ferenc Bethlen Ferencnek, Huszt, 1645. március 31. Keresdi Bethlen Ferencz levelezése. 1. közlemény. i. m. 250.

⁵⁶ Batthyány Ádámnak, Szentjobb, 1655. március 22. MNL OL P 1314 Nr. 39637.

Nádasdy Ferencsel, Zrínyi Miklóssal is találkozott, április 25-én pedig a magyar király, III. Ferdinánd fogadta őt, sőt négy nappal később a köpcsényi császári vadászaton is részt vehetett.⁵⁷ Május elején pár napra Bécsbe ment, s alaposan körbejárta a várost, a Hofburg mellett reformátusként 19 katolikus templomot is megtekintett, és azt is feljegyezte, hogy ezekben összesen 161 oltárt látott.⁵⁸

László nem váltotta valóra édesapja terveit, és nem maradt Batthyány Ádámnál, hanem már május végén hazatért. Ebben leginkább házassági szándéka motiválhatta, már 1653-ban eljegyezte Szunyogh Zsuzsannát Árva várában, akit 1655. július 27-én Szentjombon feleségül is vett.⁵⁹ Zsuzsanna a Magyar Királyságból jött, édesapja, Szunyogh János a család kevésbé jelentős sziléziai ágából származott, édesanyja Thurzó György nádor Anna nevű lánya volt.⁶⁰ A fiatal házaspár Szentjombon élt, az uradalmat 1658-ban Rhédey Ferenc feleségével egyetértésben át is ruházta a fiára.⁶¹ László részt vett II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában 1657-ben, 136 főnyi seregéből és kíséreiből szinte mindenki odaveszett, ahogy feljegyezte, „csak magam huszad magammal szadlaltam ki”.⁶²

A tehetséges és ambiciózus Lászlót a rövid ideig uralkodó Barcsay Ákos fejedelem több pozícióval is megkínálta: 1659-ben a fejedelmi tanácsba került be, majd erdélyi generálisi címmel és váradi kapitánysággal is kecsegtették, de utóbbit erődöt időközben elfoglalták a törökök.⁶³ 1660 májusában háromszéki főkapitánynak nevezték ki, beiktatására novemberben a háromszéki aldobolyi réten került sor a nemesek és vitézlő rendek részvételével. Személyében ezzel egy nem székely főnemes került egy fontos székely pozícióba.⁶⁴ Várad 1660 nyarán történő oszmán ostroma idején menekítenie kellett a szentjombi várából az értékeket, ott lévő emberét arra utasította, hogy „mind az én házaimban, s mind a boltokban, toronyházban, holmi ládák, könyvek, portékák vannak, semmit el

⁵⁷ Gróf Rhédei László naplója i. m. 226–227.

⁵⁸ Rédei László történeti maradványai. Útjegyzetek. i. m. 7–9.

⁵⁹ Gróf Rhédei László naplója i. m. 222.; Szalárdi János Siralmas magyar krónikája i. m. 343.

⁶⁰ *Csizi István*: A Jeszenicei és Budetini Szunyogh család és címváltozatai a 16–18. században. Első közlemény. Turul 77. (2003) 65–79., itt 72.

⁶¹ Rhédey Ferenc rendelkezése, Huszt, 1658. október 26. Rédei László történeti maradványai i. m. 64–65.

⁶² Rédei László történeti maradványai. i. m. 12–13.

⁶³ Gróf Rhédei László naplója i. m. 222–223.

⁶⁴ Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. Kiad., jegyzetekkel ellátta Balogh Judit. Barót 2023. 111.; *Balogh Judit*: A református székely elit Apafi Mihály korában. In: Reformáció Közép-Európában II. Szerk. Annamária Kónyová, Péter Kónya. Presov 2018. 55–71., itt 64.

ne hagyjon kegyelmetek, hanem mindent elhozzon, lám vagyon elég ökor szekér s elhozhatja mind”.⁶⁵

Rhédey László jól számolt, mert a török hadak nem kímélték a szentjobbi uradalmat sem, a várat 1661 februárjában bevették, ő pedig tehetetlenül figyelte a vesztét. Feleségével együtt a szüleihez költözött Husztra, a következő hónapokban és években onnan keltezte a leveleit.

Bethlen Druzianna és a Thökölyek

A Rhédey házaspár életében az 1650-as évek végétől egyre intenzívebben jelent meg a Thököly rokonság. Bethlen István unokája, Gyulaffy Mária, 1651-ben a Magyar Királyságban nagybirtokos Thököly Istvánhoz ment férjhez. Ekkor édesanyja testvérei közül már csak két nagynénje, Bethlen Katalin és Druzianna voltak életben. A fiatalasszony és férje az erdélyi birtokok miatt is kapcsolatban álltak a rokonsággal, és igyekeztek jó viszonyt kialakítani a zűrzavaros időszakok éppen aktuális fejedelmével is. Thököly István családja érdekei védelméről így vélekedett a magyar kancellárnak, Szelepcsényi Györgynek:

„Nem tudom, micsoda gonoszság lehet abban, hogy én az fejedelemmel jól vagyok, kiváltképpen az ki tudja, hogy én nekem feleségem után több jószágom lévén oda bé, hogysesem itten, ha nem akarnám is, kintelen volnék ő ngának kedvét keresnem, s elég kárommal vagyon, hogy az mostani útban felzendült állapotokra nézve mostanában is bé nem mehettem. Amaz gonosz nyughatlan Barcsainé Cseh várának nagyobb részét elfoglalta, Illye nevű váram is Lippához igen közel, és teljességgel torkában az pogányságnak, igen kevés lévén praesidium benne, már az jószágát nagyobb részént elrablotta, ha azonban ez várat is meg tanálná venni. Erdélynek constitutiója szerint elveszne érette minden oda bé való jószágom...”⁶⁶

A Thököly házaspárnak négy gyermeke élte meg a felnőttkort, Katalin, Mária, Imre és Éva, akik édesanyjuk után igényt tarthattak az erdélyi Bethlen–Gyulaffy-örökségre. Amikor 1659-ben Gyulaffy Mária betegségben 22 évesen elhunyt, a gyászoló Thököly határozottan jelezte mind a Magyar Királyságban, mind a fejedelemségben, hogy a magáénak, jobban mondva gyermekeiének tartja

⁶⁵ Rhédey László szolgáltnak, 1660. augusztus 5. Rédei László történeti maradványai i. m. 95.

⁶⁶ Thököly István Szelepcsényi Györgynek, Késmárk, 1658. augusztus 1. Thököly István levelező könyve 1657–1666. Kiad. Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 19. (1896) 193–366., itt 233.

az erdélyi birtokokat. S bár korábban az ottani ügyes-bajos dolgok intézését a feleségére hagyta, ezeket most ő vette kézbe:

„az oda bé való szokás szerint üdvözült feleségem szokott vala constituálni plenipotentariusokat és procátorokat, de már az expiálván, ezután magamnak kelletvén azt cselekednem, s egyébbiránt is oda bé való jószágocskáimnak megtartásokra provideálnom...”⁶⁷

Thököly István rendszeresen levelezett a Rhédeyekkel, a követek szorgalmasan hozták-vitték a híreket a Thököly-rezidenciák, Késmárk és Árva vára, valamint Huszt között. Rhédey László többek között Thökölynek is elkeseregte szentjobbi birtokának a törökök általi elfoglalását.⁶⁸ De nemcsak emiatt fájt a feje, hanem betegeskedő felesége, Szunyogh Zsuzsanna miatt is, és azt kérte „édes sógor urától”, hogy Késmárk neves orvosához, Paterzon doktorhoz ajánlja be őket.⁶⁹ Az asszony azonban út közben 1661. június 18-án elhunyt Eperjesen, és maga Rhédey László is súlyosan megbetegedett.⁷⁰ A református Szunyogh Zsuzsanna eltemetése az evangélikus Eperjesen nehézségekbe ütközött, a férjnek így ebben az ügyben is Thökölyhöz kellett fordulnia:

„mig temetésnek napja felöl atyám urammal, asszonyanyámmal beszélek. Nagy szívem fájdalmára vagyom, hogy énekszó, és praedicatio nélkül kell ezt cselekednem; de én itt peregrinus ember lévén, nem nyerhetem meg a várostól, hogy vallásomon való praedicatorokat, és deákokat hivassak, magok magokét offerálták, de azt én nem cselekedhetem.”⁷¹

Thököly természetesen segített a rokonának.⁷² Rhédey László Sárospatak mellett a rendeződésre várakozva írt a szüleinek is, s szomorúan értesül arról, hogy ők sincsenek jól.⁷³ Mindez azt is jelentette, hogy Bethlen Druzsianának nem utaztak el a menyük temetésére Eperjesre.

⁶⁷ Thököly István Wesselényi Ferencnek, Késmárk, 1660. október 23. Thököly István levelező könyve i. m. 253.

⁶⁸ Rhédey László Thököly Istvánnak, Huszt, 1661. március 11. Rédei László történeti maradványai i. m. 145.; Szentjobbot 1661. február 21-én foglalták el a törökök, *Tóth Hajnalka: Vasvár előtt. Habsburg-oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban. Aetas 35. (2020) 46–60., itt 59.*

⁶⁹ Rhédey László Thököly Istvánnak, Huszt, 1661. március 11. Rédei László történeti maradványai i. m. 145.

⁷⁰ Rhédey László Thököly Istvánnak (és másoknak), Eperjes, 1661. június 18. és Eperjes, 1661. június 26. Rédei László történeti maradványai i. m. 162. és 167.

⁷¹ Rhédey László Homonnai úrnak, Eperjes, 1661. június 18. Rédei László történeti maradványai i. m. 166.

⁷² Rhédey László Thököly Istvánnak, Huszt, 1661. július 12. és július 22. Rédei László történeti maradványai i. m. 168–171.

⁷³ Rhédey László Rhédey Ferencnek és Bethlen Druzsianának, 1661. augusztus 18. Rédei László történeti maradványai i. m. 178–179.

A Rhédeyek egyre szorosabbá váló magyar királyságbeli kapcsolatait Erdélyben árgus szemmel figyelték. A család kezében lévő Huszt vára és sójővedelme kulcsfontosságú volt a fejedelemség védelmi rendszerében. Ennek következményeként Kemény János fejedelem hűségesküt kívánt a családtól, külön utasítva erre magát Bethlen Druziannát is. Mindezt Rhédey László némi megütközéssel vette tudomásul, ugyanakkor készségesen továbbította Thököly István leveleit Keménynek, hogy elhárítsa gyanakvását.⁷⁴

Rhédey László egyébként hamarosan újránősült, Barcsay Ákos özvegyét, Bánffy Ágnest vette feleségül 1662. március 29-én.⁷⁵ A fiatalember azonban egyre többet betegeskedett, s 1663. április 26-án – miközben Thökölyék Késmárkról küldenek orvost és gyógyszereket⁷⁶ – váratlanul meghalt. Thököly, aki a hírt május 7-én vette egy Husztról érkező szolgától,⁷⁷ így írt róla Wesselényi Ferenc nádornak:

„Tegnap csak nem kevés nehézséget okozott érkezik Rédey Ferencz uram szolgája Husztról. Nyavalyás sógor Rédey László uram még 26. April is múlt ki ez világból édes szüleinek ily elfeledhetetlen nagy keserűségekkel, egyetlen egy gyermekek lévén”.⁷⁸

A gyászoló anyát a korábbi udvari lelkész, Báthori Mihály vigasztalta prédikációjában, hogy „Isten a már meg hervadandó Rhedai és Bethlen házból e kegyes és tiszta életű, szép erkölcsű, igaz beszédű, nagy reménységű, hazáját szívesen szerető, romlásán szánakozó, másokat megbecsülő ifjú urat” a világból kivette.⁷⁹ Mindez azt is jelentette, hogy a Bethlen Druzianna-féle vagyon közvetlen örökös nélkül maradt, s arra a többi leányági leszármazott tarthatott igényt, a Zólyomiak és a Thökölyek (3. táblázat).

⁷⁴ „Látom ugyan kegyelmes uram, hogy nagyságod az én assecutoriámat is kívánja asszonyom anyám ó nagyságával együtt, de én immár assecutoria helyett hitemet adtam, melyet sok assecutoria sem ér.” Rhédey László Kemény János fejedelemnek, Huszt, 1661. június 9. Rédei László történeti maradványai i. m. 155.

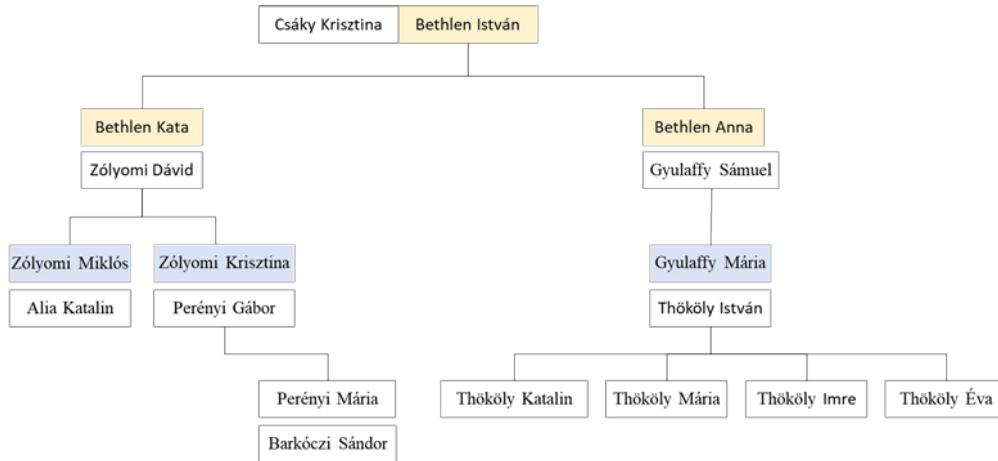
⁷⁵ Gróf Rhédei László naplója i. m. 223.

⁷⁶ Keczer Ambrus naplója 1663–1669. Közli Tasnádi Nagy Gyula. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. II. kötet. Budapest 1894. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores XXXIII.) 81–421., itt 100.

⁷⁷ Keczer Ambrus naplója i. m. 101.

⁷⁸ Thököly István Wesselényi Ferencnek, Késmárk, 1663. május 8. Theököly István levelezőkönyve i. m. 312.

⁷⁹ *Báthori Mihály*: Halotti predikacio, Mellyet a Nehai Meltosagos Groff Redei Laszlonak ... meghidegedet teste felet predikalot. Debrecen 1664. 178. (RMK I. 1011, RMNy 3141).

3. táblázat: Bethlen Druzianna örökösei Rhédey László halála után (1663)

Thököly István azonnal megérezte a lehetőséget elsősorban a Zólyomiakkal szemben, és felajánlotta a házaspárnak, hogy akár két gyermekét is Husztra küldi felvidításukra:

„ha tudnám bár mi csak kicsin multságára lehetnének gyermekim az ides sógor asszonyomnak ő kgmének, kisz volnék, ha csak az ketteit is kisedelem nélkül oda küldeni, hogy azzal is jelét adhatnám kglmetekir való siratásomnak s bizodalomnak...”⁸⁰

A temetésre való meghívást 1663. június 30-án vették kézhez Késmárkon. A tét nagy volt – az erdélyi örökség biztosítása –, ennek híre el is terjedt a magyarországi politikusok között is, Vitnyédi István így fogalmazott Zrínyi Miklósnak:

„Tököly uram ő Nga szolgája volt nálam, tegnap ment Bécsben, meg akarja ő fölségének jelenteni, hogy sógora néhai gróf Rédey László temetésére akar Huszt várában menni, mely 22. jul. leszén, irt palatinus uram ő Nga is mellette, megengedik-e neki, nem tudom, de legalább bizonyos vagyok abban, ha el nem megyen, több kárt vall, hogysesem mint gratiát reménylhet teljes életében mind maga, mind maradéki.”⁸¹

I. Lipót magyar király engedélye az Erdélybe való beutazásra július elején megérkezett, Thököly István a kíséretével 1663. július 16-án kelt útra, és július 21-én lépték át a huszti vár kapuját, éppen jókor, hogy a másnapi esős temetési

⁸⁰ Thököly István Rhédey Ferencnek, Késmárk, 1663. május 8. Thököly István levelező-könyve i. m. 314.

⁸¹ Vitnyédi István Zrínyi Miklósnak, Sopron, 1663. június 30. Vitnyédi István levelei 1652–1664. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcs történetéhez. Kiad. Fabó András. Pest 1871. (Magyar Történelmi Tár XVI. kötet) 83.

szertartáson részt vegyenek.⁸² Thököly István ezekben a napokban többször is tárgyalt a forrásokban nagyasszonynak nevezett Bethlen Druzsiannával, nem kétséges, miről: hogyan tarthatják meg az örökséget a Bethlen utódok.⁸³ A rokonság megerősítése érdekében a három Thököly lány közül a középső, az ekkor nyolcéves Mária 1664 februárjában Bethlen Druzsianna udvarába költözött, és a továbbiakban itt nevelkedett. A házaspár szívből megszerette a kislányt, akit „maga gyermeke gyanánt tartott”.⁸⁴

A következő utat – amely az oszmán–magyar háború miatt megghiúsult – 1664 nyarán tervezte Thököly István,⁸⁵ akiben ekkor már egy merész terv érelődött: egyetlen fiát, Imrét kívánta bevezetni az erdélyi politikába, mégpedig azzal, hogy főispáni címet szerez neki. Ehhez Bethlen Druzsianna és Rhédey Ferenc mellett Apafi Mihály fejedelmet kellett megnyerni ügyes tárgyalásokkal. Személyes jelenlétük nélkül mindez nem ment, így Thököly István kellemetlen téli időben, 1665. február 3-án elindult Erdélybe fiával együtt. Február 21–25. között Huszton vendégeskedtek és tervezgettek a Rhédey házaspárral, aztán útba ejtették Kőváron Teleki Mihályt, és őt is próbálták meggyőzni, majd továbbindultak Fogarasba Apafi Mihályhoz. Nagy mulatozások után, március 18-án „ez mai nap az huszti dolgot proponálván az fejedelemnek, nagy prompte resolválta magát s adta perpetuo iure az máramarosi főispánságot az ifjú grófnak, az édes fiam Tököly Imrének”.⁸⁶ Az 1665. április 9-iki máramarosszigeti megyegyűlés elfogadta Thököly Imre kinevezését, a család pedig nagy lakomát rendezett a jelenlévőknek.⁸⁷ A másik leányági örökös, Zólyomi Miklós tiltakozást nyújtott be az eljárás ellen, szerinte Huszt vára és a főispáni tisztség neki járt volna – ő az unoka, Thököly Imre a dédunoka volt –, de a küldöttjét meg sem hallgatták. Zólyomi így hivatkozott a jogaira:

„Értettem, hogy Tököly Imre öcsém uramnak conferálta volna a mi kegyelmes urunk ő nagysága a máramarosi főispánságot, mely miképen lehessen, holott Huszt vára a Bethlen famíliának conferáltatott volt, az peniglen a fiu ágon deficiált, hanem mi vagyunk immár leányágak benne s azok között peniglen mind

⁸² Keczer Ambrus naplója i. m. 109–110.

⁸³ Keczer Ambrus naplója i. m. 111.

⁸⁴ Keczer Ambrus naplója i. m. 141.; Erre utal Teleki Mihály egy levelében. Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, január 21. Teleki Mihály levelezése: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Kiad. Gergely Sámuel. III. kötet (1664–1666); IV. kötet (1667–1669); V. kötet (1670–1671). Budapest 1907–1910., itt V. 37.

⁸⁵ Keczer Ambrus naplója i. m. 155.

⁸⁶ Keczer Ambrus naplója i. m. 193. Magáról az útról: uo. 188–200. Apafi Mihály adománylevele a máramarosi főispánságról és a huszti kapitányságról, Fogaras, 1665. március 20. MNL OL E 148 NRA Fasc. 619 Nr. 22.; Thököly látogatása Apafinál: Rétyi Péter naplója. Kiad. Maria Ursutiu. Bukarest 1983. 52.

⁸⁷ Keczer Ambrus naplója i. m. 195.

idővel nagyobb, mind egy ízzel közelebb Tököly Imre öcsém uramnál én vagyok Bethlen Istvánhoz.”⁸⁸

Zólyomi Miklós tiltakozása hatástalan maradt, de nem adta fel, hogy a Bethlen leányági javakat a maga és a családja részére megszerezze.

A két és fél hónapos útnak komoly politikai hozadéka volt a Thököly család számára, immár politikai tényezővé léptek elő Erdélyben. A Rhédey házaspár hamarosan viszonzta a Thökölyek látogatását. 1665. május–júniusban ők töltöttek egy hónapot Késmárkon és környékén mulatással és vadászattal.⁸⁹ A legnagyobb reménységben írhatta Thököly István Bethlen Druzsiannának, hogy „látván én az kglmetek édes gyermekimhez való nagy szeretetit, úgy becsülöm s becsülni kívánom kglmeteket, mintha gyermekimnek édes szülői volna kglmetek, adná is Isten, tapasztalhatná valósággal kglmetek az én kglmetekhez ez való sinceritásomat”.⁹⁰

Thököly István következő sakkhúzása Hunyad várának és uradalmának megszerzésére irányult. Rhédeyék ugyanis arról informálták, hogy Zólyomi Miklós és unokahúga, Perényi Mária (a férjével, Barkóczy Sándorral) ki akarja zárni a Thökölyeket az örökségből. Hunyadra Bethlen István végrendelete értelmében Bethlen Anna unokái nem lettek volna jogosultak, de Zólyomi Miklós politikai elszigeteltsége és Bethlen Druzsianna befolyása megnyitotta előttük az utat. A Thökölyek 1666 végén ismét Erdélybe indultak. A felmerülő birtokviszályról a nagy befolyással rendelkező Teleki Mihály már 1666 tavaszán beszámolt Bornemisza Anna fejedelemasszonynak:

„Gróf Tökölyi uram ő nagysága megértvén, hogy Zólyomi uram Barkóczi Sándor urammal megalkudtanak Hunyad vára és jószági felett, kirekesztvén az alkalmából megemlített gróf uram gyermekit, mely dolgot az öreg úr, Rédei uram ő nagysága adott értésére gróf uramnak, az végre küldte be Hedri uramat (kivel még jószáginak gondviseléséből való számadása miatt tovább is lettenek volna dolgai), hogy bízván az Nagyságtok kegyelmességéhez, obviálhassa az Zólyomi uram és Barkóczi Sándor uram osztozását, mely leszen harmadik napján áprilisnek.”⁹¹

Teleki szerint a vagyonvitában érdemesebb a Thökölyek pártjára állni, mert inkább legyen az evangélikus vallású Thököly kezében Hunyad, mint a „tökéletlen

⁸⁸ Zólyomi Miklós tiltakozása, 1665. május 27. *Komáromy András*: Máramaros vármegye jegyzőkönyveiből. Történelmi Tár 11. (1910) 161–186., itt 171.; *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest 1972. 56.

⁸⁹ Keczer Ambrus naplója i. m. 201–222.

⁹⁰ Thököly István Rhédey Ferencnének, 1665. július 24. Thököly István levelezőkönyve i. m. 365.

⁹¹ Teleki Mihály Bornemisza Annának, Úzdi-Szentpéter, 1666. március 16. Teleki Mihály levelezése i. m. III. 554–555.

pápista” Barkóczy Sándoréban, aki a hunyadi kápolnában misézteni akar.⁹² Bornemisza Anna válasza nem ismert, de 1666 folyamán több per is zajlott az örökösök között a hunyadi jószágért, amelyből végül a Thökölyek kerültek ki győztesen: 1667 januárjára sikerült rábírnuk a Barkóczy házaspárt a megegyezésre, ezzel birtokon belültre jutottak.⁹³

A huszti vár elvesztése, Rhédey Ferenc halála (1667)

Miközben Thököly István abban a hitben, hogy milyen ravaszul és sikeresen járt el Erdélyben, 1667 márciusát mulatozással töltötte Hunyadon és Illyén,⁹⁴ a háttérben komoly változások indultak meg. Egyrészt a rokon Zólyomi Miklós a Portára szökött, és a török segítségét kérte.⁹⁵ Másrészt Apafi Mihály attól tartva, hogy Thököly István Hunyad után Husztot is megszerzi, és ezzel a fontos erőd egy magyarországi főúr kezére jut, 1667. május 14-én egy titokban szervezett csapattal, élén Bethlen Gergellyel, megszállta a várat. Egy külön instrukcióból kiolvashatók azok a félelmek, amelyek az akciót övezték. Apafiék ugyanis nem tudták, hol tartózkodnak Rhédeyék Huszton, fent a várban vagy a vár alatt lévő udvarházukban. Abban reménykedtek, hogy lent érik őket, s úgy szólt a parancs, hogy ebben az esetben többet nem is szabad beengedni őket a várba. Ha viszont felment Rhédey, „s be nem bocsátaná az ország praesidiumát, szorítsák be az várban, az vármegyét is ültessék fel s obsideálják; azonban az jószágot foglalják ki kezéből s az alatt tudósítsák éjjel-nappal ő nagyságát”.⁹⁶ A várfoglalók megjelenése döbbenetet váltott ki a husztiakból, maga Bethlen Gergely is látószólag megrendüléssel írta, hogy „annyi az sok sírás, annyi az átok, kitől bizony

⁹² Teleki Mihály Bornemisza Annának, Úzdi-Szentpéter, 1666. március 16. Teleki Mihály levelezése i. m. III. 554–555.

⁹³ Kapy György Teleki Mihálynak, Vajdahunyad, 1666. december 7. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 634.; Thököly István és Perényi Mária szerződése, Ebesfalva, 1667. január 2.: MNL OL E 148 NRA Fasc. 1860 Nr. 68. f.86., kiadása: Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1664–1669. Kiad. Szilágyi Sándor. XIV. kötet. Budapest 1889. 208–210. [a továbbiakban EOE]; említi *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre 1657–1705. Budapest 1888. (Magyar Történeti Életrajzok) 108–109.

⁹⁴ Keczer Ambrus naplója i. m. 281–283.

⁹⁵ Keczer Ambrus naplója i. m. 283.; *Angyal D.*: Késmárki Thököly Imre i. m. 108–111.; *Komáromy A.*: Máramaros vármegye i. m. 172–174.; Teleki Mihály levelezése i. m. IV. IX.; *Trócsányi Zs.*: Teleki Mihály i. m. 65.

⁹⁶ Bánffy Dénes Nagy Tamásnak, Bethlen Gergelynek és Teleki Mihálynak, Gyalu, 1667. május 10. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 103.; *Komáromy A.*: Máramaros vármegye i. m. 176.; *Rácz Balázs Viktor*: Konfiskálás az Apafi-korban. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 26. (2019) 3–38., itt 27–29.

iszonyodnék akárki is”.⁹⁷ Rhédey Ferenc és Bethlen Druzsianna a fegyvereknek engedelmeskedve ugyan beengedte a katonaságot, de nemesi szabadságukban sértve érezték magukat, és tiltakoztak, ezt írta Rhédey a rendeknek:

„nemesi szabadságom s törvényes jussomban való immunitásim restituáltassék, mert ha ezek s ehez hasonlók rajtam esni nem szűnnek, egyebet nem várhatok, hanem hogy az ország törvénye ellen minden javaimból kirekesztésem s vénségemnek idején ígyen bújdosásra jussam.”⁹⁸

Ráadásul újabb panaszra adott okot, hogy Apafiék a sóharmincad jövedelmeit is kisajátították, valamint hogy Rhédeyék várban lévő katonáit Bethlen Gergely megverette, és kidobatta a várból.⁹⁹

A meghurcoltatás és a méltatlan helyzet nem tett jót az amúgy is betegeskedő Rhédey Ferencnek, és 1667. június 1-jén 54 évesen elhunyt a huszti udvarházban. Apafinak ettől kezdve számolni kellett a szóbeszéddel, hogy Rhédey bújában halt meg, mert kirekesztették a várból.¹⁰⁰ A Thököly család közben 1667. június 11-én indult vissza Magyarországra „igen megbántódott és megkeseredett szívvel”.¹⁰¹ Július 9-én értek Késmárkra,¹⁰² a nyolc hónapos erdélyi tartózkodás aggodalmakban ért véget. Bethlen Druzsiannának pedig a férje temetését kellett szerveznie, ami nehézségekbe ütközött, mert a fejedelem nem engedte, hogy a holttestet felvigyék a várbeli kápolnába.¹⁰³ Az asszony Teleki Mihályhoz fordulva megismételte a férje néhány héttel korábbi tiltakozását, és nem értette, hogy miért neki kellene fizetnie a huszti sójövödelmekből a várba helyezett praesidiumot:

„Itélje meg Isten, nemde nem dicsőséges emlékezetű fejedelem donatiojával és következendőknek is és Erdély országának consensusával megerősítettett és eddig pacifice bírt jószágomnak, jussomnak impediálásával, nemesi szabadságomnak praejudiciuma ellen vagyon-e ez? Kegyelmetek is igaz lelkiismereti szerint itélje meg, holott ennek előtte való időkben is az szükség kívánván, az mely ország és fejedelem praesidiuma az én váromban bevétellett, az articulus szerint azon praesidiumnak nem én s nem az én jószágom jövedelméből fizettek, hanem a kié a praesidium volt. Ez mostani szűk időben penig, igazsággal

⁹⁷ Bethlen Gergely Teleki Mihálynak, Huszt, 1667. május 14. Teleki Mihály levelezése. i. m. IV. 107.

⁹⁸ Rhédey Ferenc Huszt elfoglalásáról az erdélyi rendeknek, Huszt, 1667. május 20. EOE XIV. i. m. 266–267.; *Komáromy A.*: Máramaros vármegye i. m. 175–176.

⁹⁹ Székely László Teleki Mihálynak, Gyulafehérvár, 1667. május 25. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 114.

¹⁰⁰ Nemes János Teleki Mihálynak, Adrianopolini, 1667. augusztus 11. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 164.

¹⁰¹ Keczer Ambrus naplója i. m. 293.

¹⁰² Keczer Ambrus naplója i. m. 299.

¹⁰³ Naláczy István Teleki Mihálynak, Gyulafehérvár, 1667. június 9. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 129.

írom Kegyelmednek, annyi költségem is nincsen, kivel idvezült édes uram testét eltemettessem, hanemha jószágomat adom el.”¹⁰⁴

Annyit el is ért, hogy a temetésig Apafi nem erőltette a katonaság fizetését.¹⁰⁵ Anyósa szenvedései miatt Bánffy Ágnes is tollat ragadott, és hosszan részletezte Bethlen Gergely kegyetlenkedéseit Huszton, amelyek mélyen megsértették Bethlen Druziannát.¹⁰⁶ A nagyasszonynak Thököly Istvánnal továbbra is fennmaradt a bizalmas viszonya, embereit, főként Melkó Jánost küldte rendszeresen Késmárkra.¹⁰⁷ Ahhoz közösen ragaszkodtak, hogy Rhédey Ferenc temetését követően Thököly Imrét az ígéreteknek megfelelően be kell iktatni a főispáni tisztségbe.¹⁰⁸ Ez utóbbiba beleegyezett a fejedelem, de ez tulajdonképpen csak látszatintézkedés volt:

„az főispánság tisztiben az kis grófot ő nagysága meghagyja, de mivel az vármegye igazgatására és avagy csak az haza szabadságára, törvényére való megesküvésre is az kis gróf ideje nem eléggé ért meg, ahhoz képest ő nagysága megkivánja, praeficiáljon böcsületes hazafiát ő kegyelme az vármegye igazgatására és inspectorságára.”¹⁰⁹

Végül a főispáni ceremóniát egybekötötték Rhédey Ferenc temetésével, ez utóbbira 1667. november 20-án a huszti várban épített új temetőkápolnában került sor – Rhédeyt kívánságára a fia mellé helyezték –, ahová a Thökölyeket is kénytelen-kelletlen beeresztették.¹¹⁰ A fejedelem Bánffy Dénes által képviseltette magát, akinek „eleiben az ifjú gróf is kiment és az várban kísértette; dél lőn míg beérkezett az fejedelem követe; így csak délben foghattak az ceremóniához; egy praediciatiót és versek mondását el is kellett hadni...” – jegyezte fel Keczer Ambrus.¹¹¹ Másnap, november 21-én ugyanis végbement Thököly Imre

¹⁰⁴ Bethlen Druzianna Teleki Mihálynak, Huszt, 1667. június hiányzik a nap. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 138.

¹⁰⁵ Naláczy István Teleki Mihálynak, Gyulafehérvár, 1667. július 20. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 147.

¹⁰⁶ Bánffy Ágnes Teleki Mihálynak, Huszt, 1667. július 26. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 149–151.; Teleki Mihály Bornemisza Annának, Szentpéter, 1667. augusztus 24. Uo. 179.; *Komáromy A.*: Máramaros vármegye i. m. 177.

¹⁰⁷ Keczer Ambrus naplója i. m. 299.

¹⁰⁸ Thököly István Teleki Mihálynak, Árva vára, 1667. október 18. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 201–203.

¹⁰⁹ Bánffy Dénes Teleki Mihálynak, Miriszló, 1667. október 31. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 209.; Huszt át nem adásáról még Naláczy István Teleki Mihálynak, Alvinc, 1667. november 5. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 214.; *Komáromy A.*: Máramaros vármegye i. m. 178–179.

¹¹⁰ Keczer Ambrus naplója i. m. 314. Bethlen Druzianna temetési meghívója férje temetésére, Huszt, 1667. október 13. *Komáromy András*: Levéltári kutatások. Magyar Történelmi Tár 22. (1899) 483–506., itt 505–506.

¹¹¹ Keczer Ambrus naplója i. m. 315–316.

ünnepélyes főispáni beiktatása a vár alatt lévő udvarházban. Bánffy felolvasta a fejedelem üzenetét az összegyűlt vármegyeiekhez, és „szép solennitással repraesentálta és ura nevével parancsolta, már ezután esmerjék főispánjoknak”.¹¹² A megállapodásnak megfelelően, mivel Thököly Imre még kiskorú volt, egy helyett kellett kinevezni mellé, akit Teleki Mihály személyében találtak meg. Ezekután Bánffy a fő helyre ültette a tízéves fiút, és lakomával folytatódott az ünnepség.¹¹³ Thököly István levélben köszönte meg Teleki Mihály támogatását, és arra is kérte, hogy mind Bethlen Druzsianára – akit „édes fiammal holtunk napjáig édes anyánk helyett kívánván respectálni és becsülni” –, mind pedig fiára „vigyázással légyen”.¹¹⁴

Fennmaradt Rhédey Ferenc viszonylag szűkszavú, datálatlan végrendelete, amely már fia halála után, de Huszt elfoglalása előtt keletkezett. A szüleitől származó birtokokat (Szentjobb, Zsáka, Piskolt, Zilah) a saját ágára, a fia Huszt várában lévő épületeit, Küküllővárat a hozzátartozókkal háromezer tallérig és a szigeti házat menyére, Bánffy Ágnesre hagyta, amíg a fia nevét viseli. Ha azonban újra férjhez menne, akkor felesége rokonaira szálljanak az említett javak, amennyiben lefizetik a meghatározott összeget.¹¹⁵ Mivel Bánffy Ágnes 1669-ben összeházasodott Kapy Györggyel,¹¹⁶ az említett vagyonelemek haszonélvezete már nem illette meg.

A Rhédey házaspár a református egyház bőkezű támogatójaként volt ismert a korban, az kevésbé tudott, hogy valószínűleg a Tolnai Dali János-féle puritán irányzatot érezték közelebb magukhoz, erre vallanak Eszéki István református lelkes szavai, aki a Rhédey Ferenc felett mondott halotti beszédében a puritán kézikönyv, a *Praxis pietatis* napi olvasását emelte ki:

„A’ míg Isten vidám erejét nálla meg-tartotta (sőt gyakorta ereje felett is tselekedvén) minden nap télben s nyárban reggel három órán legalább, fel-költ, s maga házában, magánossan egy s másfél órát is szent, kegyes elmélkedésekkel, könyörgésekkel véghez vivén udvara népe közzé kijött s közönségessen vellek Soltár éneklés után imádkozott, Bibliát olvasott, és ama minden keresztyén ember házánál lenni kellő Praxis Pietatis nevű könyvet, maga száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. Az estvéli órákon

¹¹² Keczer Ambrus naplója i. m. 316.

¹¹³ Keczer Ambrus naplója i. m. 317.; *Trócsányi Zs.*: Teleki Mihály i. m. 53.

¹¹⁴ Thököly István Teleki Mihálynak, Huszt, 1667. november 23. és Thököly István Teleki Mihálynak, Huszt, 1667. november 23. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 223–225.; *Komáromy A.*: Máramaros vármegye i. m. 181.

¹¹⁵ Rhédey Ferenc végrendelete, dátum nélkül: Két végrendelet a XVII-ik századból. Közli Komáromy András. *Magyar Történelmi Tár* 7. (1884) 130–137., itt 134–137.

¹¹⁶ Rhédey Ferenc Teleki Mihálynak, Torockószentgyörgy, 1669. szeptember 13. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 380.

hasonlóképpen cselekedvén az egész napot maga, és udvara népe, szent kegyelmesség gyakorlásában töltötte le, mely hűségessen pedig minden nap, bizonság erre az egész udvar”.¹¹⁷

Akárcsak Bethlen István, a Rhédey házaspár is támogatta református diákok peregrinációját, s jelentős pénzt és jövedelmeket hagytak református intézményekre, például a debreceni kollégiumra a Bihar vármegyében fekvő szentimrei jószág dézsmáit, a szatmári iskolára 1000 forint tőkájú alapítványt és a Berence nevű falut, ezt férje halála után Bethlen Druzsianna meg is erősítette.¹¹⁸ Nadányi János peregrinus diák 1663-ban Amszterdamban megjelent *Florus Hungaricus sive rerum Hungaricarum compendium* című történeti művét Rhédey Ferencnek mint bihari és máramarosi főispánnak, erdélyi főtanácsosnak, pártfogójának ajánlotta.¹¹⁹ Bethlen Druzsianna a férje temetésekor mondott prédikációkat Sárospatakon kiadatta, Czeglédi István kassai lelkész neki címezte az ajánlását és vigasztalását.¹²⁰ A család örökségéből 1877-ben még megvolt egy Rhédey és Bethlen közös címeres ezürtlábas, amelyet a kolozsvári *Női ipar- és iparműtörténelmi tárlaton* állítottak ki.¹²¹

Bethlen Druzsianna özvegye és halála (1670)

Bethlen Druzsianna testvérei, fia és férje halála után özvegyen és árván maradt, ebben a helyzetben a Thökölyvek lettek a legfőbb támaszai, különösen a nála nevelkedő Thököly Mária és menyje, Bánffy Ágnes gondoskodott róla melegsívvűen. Huszt várának elvesztésébe nem nyugodott bele, 1668. január 16-án a besztercei országgyűlésen olvasták fel sérelmeit – eredmény nélkül.¹²² A vagyona megszerzéséért folyó küzdelemben egyre több támadás érte. Elterjesztették róla, hogy menyével egy oláh boszorkányt fogadtak, hogy a fejedelemszonyt

¹¹⁷ Eszéki T. István: Halotti magyar oratio... gróff Rhedei Ferencz urunknak meg-hidegedet tetemének utolsó érdemlet tisztessége meg-adásának okáért. Sárospatak 1668. (RMK I 1075, RMNy 3479) 29–30.

¹¹⁸ Komáromy A.: A kis-rhédei gróf i. m. 49.; Kiss Kálmán: A szatmári református egyház története. Kecskemét 1878, 792–793.; Bakcsy Gergely: A szatmárnémeti ev. ref. főgimn. története. Szatmár 1896. 150–151.

¹¹⁹ Nadányi János: *Florus Hungaricus*. Amstelredami 1663. (RMK III 2192.) Magyar fordítása: Nadányi János: *A magyar Florus*. Kiad. Havas László. Debrecen 2001.

¹²⁰ Czeglédi István: *Enochnak Istennel való minden-napi járása...*; Pósházi János: *Sermo panegyricus...* Patachini 1669 (RMK I 1095, RMNy 3588).

¹²¹ Magyar Polgár. Kolozsvár, 1877. december 6. 776.

¹²² EOE XIV. i. m. 46.

eltegyék láb alól, és Apafi Mihály Bánffy Ágneset vegye feleségül.¹²³ A fejedelem is megorrolt rá, hogy Bánffy Ágnesnek a férjhez menetelekor Husztról kiszolgáltatta a holmijait, s szabályosan megfenyegette ezért Bethlen Druzsiannát:

„úgy informáltatunk, hogy holmit adott volna ki Zólyominénak. Kegyelmed azért írja meg Rédainé asszonyomnak ő kegyelmének, bizony nem tartjuk jó kedve, valaki ditionkban lakik s parancsolatunkhoz nem tartja magát; s megnyugodva legyen benne, minden jószágit confiscáltatjuk és csak annyit hagyunk kezénél, a kiből élhessen.”¹²⁴

Közben Bethlen Druzsianna 1669 szeptemberében súlyosan megbetegedett,¹²⁵ majd 1670. január 18-án elhunyt a huszti udvarházban. Teleki Mihály – aki a Kapy házaspárral Máramaros vármegye mustrálására érkezett Husztra – szemtanúként tudósította az érintetteket, így Thököly Istvánt és Apafi fejedelmet, valamint a feleséget, Veér Juditot:

„ma ebéd előtt szemben lévén az nagyasszonnyal, szépen beszéle velünk, megkérdeze bennünket; azután mi ki jűvén, elájult, most hat óra tájban meghala. Már énnekem itt kell lennem, míg urunktúl válaszom nem jű... Az szegény asszonyt soha én ilyen jól nem láttam, mint ma; olyan szépen és jól is beszéllett velünk; de Kapi uramat meglátván, az asszony, Kapiné asszonyom be menvén, hihető az fia jutott eszében, úgy ájult el, azután egy szót sem szólott.”¹²⁶

Teleki azt is megírta Thökölynek, hogy a Huszton lévő leánya, Mária nagyon rosszul viseli nénje halálát, ezért küldjön valakit melléje.¹²⁷ Bethlen Druzsianna halála megrémítette a fejedelmet és a környezetét, hiszen a Thököly és Zólyomi család immár joggal tartott igényt a bethleni örökségre. Teleki Mihály másnap reggeli első dolga volt, hogy feleskesse az amúgy is elkötelezett huszti várórséget Apafi hűségére.¹²⁸ Emellett tucatnyi kérdéssel fordult a fejedelemhez az ügyben, hogy hogyan oldja meg a kényes szituációt. Érdekes, hogy ez a levele úgy maradt meg, hogy Apafi beleírt válaszait is tartalmazza. Teleki ezt kérdezte a 14 éves Thököly Máriára vonatkozóan:

¹²³ Bánffy Zsigmond Teleki Mihálynak, Marosszentkirály, 1669. március 6. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 430.

¹²⁴ Apafi Mihály Teleki Mihálynak, Déva, 1669. október 14. Teleki Mihály levelezése i. m. IV. 535.

¹²⁵ Keczer Ambrus naplója i. m. 406.

¹²⁶ Teleki Mihály Veér Juditnak, Huszt, 1670. január 18. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 25–26.

¹²⁷ Teleki Mihály Thököly Istvánnak, Huszt, 1670. január 18. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 26–27. „Az kisasszony rettenetes sírással vagyon. Nagyságod provideáljon ő nagysága felől és küldje oly becsületes szolgáját melléje; jó volna, ha Szinyeiné asszonyom is eljöhethetne.”

¹²⁸ Teleki Mihály Apafi Mihálynak, Huszt, 1670. január 19. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 28.

„Úgy hallom, az kisasszony azt mondotta, tudja ő, mit parancsolt neki az apja, Tököly uram, ha az asszony meghal, mit cselekedjék. Ezt nem tudom mit teszen. Úgy látom, azon volnának, az testet várban felvigyék, de abban semmi sem telik. Ha az kisasszony az várban felkéredzenék, felbocsássuk-e?”¹²⁹

Erre a fejedelem csak annyit válaszolt: „Ne engedje”.¹³⁰ De ugyanúgy azt is megtiltotta, hogy Thökölyék vagy Barkóczyék bármit intézhessenek vagy mozgathassanak Huszton.¹³¹ Hogy pontosan mi járt a fejében, jól jelzi az a megjegyzése, hogy „most jó alkalom van Husztot a fejedelemszönynek, Bornemisza Annának megszerezni”.¹³² Apafi és környezete minél hamarabb túl akart lenni a temetésen, hogy Thökölyeknek ne legyen lehetősége Husztra utazni, bár Teleki úgy vélte, hogy „Thökölyi uram ország, fejedelem ellen olyan bolondságot nem teszen fel”,¹³³ vagyis nem próbálja Husztot a fejedelem ellenében magához ragadni. Teleki óvatosan azt tanácsolta, hogy inkább egyezzenek meg az atyafiakkal („azomban ugyan nagy familia volt, hadd legyen temetése rendesen az övéből”),¹³⁴ s a temetés időpontját is tisztázzák, illetve egyezzenek meg, hogy a nagyasszony kívánta egyszerű szertartás a várban nemrég épített temetkezőhelyen legyen-e. Ezért ismét kérdésekkel fordult a fejedelem udvarmesteréhez:

„Ha ugyan el kell pedig temetni, azt sem tudom, ki nevével hivogatnék ide ; eltemetvén pedig az testet, abban is mint procedáljak: az testet az várban felvigyék-e? odaki való urakat híjanak-e? ha az atyafiak praetensiojok mellett az várban (ha úgy leszen az parancsolat, hogy felvigyék az testet; ha pedig oda fel nem bocsátjuk, hová tudják temetni ? nagy bűn is volna, ha magok építette kápolnába nem hagynók temetni) benn akarnának maradni, mit kell velek cselekedni? affelől és minden egyéb circumstantiákról parancsolatot várok punctatim.”¹³⁵

Az idő múlásával végül elrendeződtek a dolgok, Telekiék alkalmazkodtak a Thököly család kéréseihez – akik egyébként egy ezüstepitáfiumot is készíttettek

¹²⁹ Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 19. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 33.

¹³⁰ Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 19. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 33.

¹³¹ Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 19. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 31.

¹³² Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 19. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 29. Apafi később levelében meg is írta ezeket a parancsait: Apafi Mihály Teleki Mihálynak, Fogaras, 1670. január 25. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 54.

¹³³ Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 21. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 37.

¹³⁴ Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 30. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 72.

¹³⁵ Teleki Mihály Naláczy Istvánnak, Huszt, 1670. január 31. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 76.

Bethlen Druzsiana emlékére –, a temetés napját június végére tették.¹³⁶ A meghívólevelet Thököly István küldte ki május végén, a rokonokat és tisztelőket június 29-re várták reggel nyolc órára a huszti vár új temetőkápolnájába.¹³⁷ Apafi még egyszer figyelmeztette Telekit, hogy jó vigyázással legyenek, és a belső várba senki illetéktelent ne engedjenek.¹³⁸ Magáról a végtisztességről nem maradtak források, így azt sem tudni, hogy ki volt jelen a Thököly családból, de mint ismert, rövidesen ennél nagyobb gondjaik is voltak.

Bethlen Druzsiana Huszton, 1669. augusztus 29-én keltezett végrendelete a Thökölyek felé való elkötelezettségét tükrözte vissza, egyrészt mindenben megerősítette férje végakarát, másrészt kiegészítette azt azoknak a javaknak a listájával – arany- és ezüstművekkel, öltözetekkel, textíliákkal –, amelyeket Thököly Máriára hagyott. Másik nővére, Bethlen Katalin utódai, a Zólyomiak egyáltalán nem kerülnek említésre a testamentumban. Tanúnak azokat a Máramaros vármegyei tisztviselőket kérte fel – a helyben tekintélyes, középirtokos Csebi Pogány család tagjait –, akik már férje végrendelezésénél is közreműködtek.

Összefoglalás

Bethlen Druzsiana az egyik legtekintélyesebb erdélyi család, az iktári Bethlenek leszármazottja, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem unokahúga volt. Rhédey Ferencsel lépett házasságra, aki 1657 végén rövid két hónapig Erdély választott fejedelmeként uralkodott. Mindketten a Bethlen-korszakban megerősödő református elitnek voltak a tagjai, amelynek a fénye azonban a II. Rákóczi György utáni válságokban kopni kezdett. Bethlen Druzsiana még őrizte ugyan a tekintélyét, de családja jelentőségének elmúlását ő sem tudta megállítani: az 1660-as években mindenki által tisztelt nagyasszonyként már csak egyedül volt életben testvérei közül. Élete eseményei források híján rejtve maradnak a kutatók előtt. Személyiségében leginkább talán Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszonyhoz hasonlítható, mint olyan puritán református nő, aki mindig is a férje és a családja támogatását tartotta szem előtt. Vagyona sorsa szinte minden hatalmi szereplőt megmozgatott Erdélyben. Mivel egyetlen fia, László, fiatalon elhunyt 1663-ban,

¹³⁶ Teleki Mihály Bánffy Dénesnek, Husz, 1670. május 14. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 220–221.

¹³⁷ Thököly István meghívó levele Petrőczy Istvánnak, Árva, 1670. május 26.; *Hanák Béla: Genealógiai tévedések a XVI–XVII. századi arisztokrata családoknál. Matrikula A Magyar Családtörténet-kutató Egyesület kiadványa 3.* (2013) 15–33., itt 28–29.

¹³⁸ I. Apafi Mihály Teleki Mihálynak, Algyógy, 1670. május 15. Teleki Mihály levelezése i. m. V. 222–223.

Így az apai ágon életben lévő rokonai számíthattak a Bethlen-örökségre. Ez 1670-ben a Zólyomi családból Krisztinát, a Thökölyektől Imrét, Katalint, Máriát és Évát jelentette. Közülük Thököly Máriát saját lányaként nevelte az 1660-as évek közepétől. Azonban a Thökölyek vagyoni és politikai terjeszkedését, Thököly Imre máramarosi főispánságát és két kulcsfontosságú vár és uradalom, Huszt és Hunyad birtoklását az erdélyi fejedelem nem nézte jó szemmel. Apafi Mihály álláspontja szerint a Thökölyek túl nagy vagyonhoz és befolyáshoz jutottak volna Erdélyben. Ezért még Rhédey Ferenc életében, 1667 májusában megszállta Husztot, 1667 novemberében pedig átadták Hunyadot Zólyomi Miklósnak. A Thököly család kívülállóként a jogos igényei és Bethlen Druzianna támogatása ellenére sem tudott érvényt szerezni az erdélyi Bethlen-örökségre, ehhez hiányoztak az eszközei. Az 1690-es években, a politikai helyzet megváltozásával a Thököly nővérek sikerrel léptek fel a javaikat kisajátító erdélyi elit ellen, ezt azonban Bethlen Druzianna már nem érte meg.

Forrásközlés

Az átírás elvei: a levelek és a végrendelet közreadásakor a mai helyesírási és központoszási normát tartottam szem előtt: a magánhangzók hosszúságát és rövidegét a mai nyelvi normákhoz igazítottam, de az archaikus és tájnyelvi alakokat, ejtési sajátosságokat megtartottam, a személy- és helyneveket betűhíven közlöm, a hiányzó központoszást szükség szerint pótoltam, a kimaradt betűket szögletes zárójelben kiegészítettem, az olvasati bizonytalanságot szintén szögletes zárójelbe tett kérdőjellel jelöltem.

Rhédey Ferenc és Bethlen Druzianna egymással váltott levelei

1. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Szentjobb, 1633. november 11.

Szere[te]ttel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint énnekem kedves szerelmes Húgom asszonynak. Isten ő szent felsége mindennemű kedves áldásával látogassa és éltesse sok esztendeig örvendetes állapotban kegyelmedet, édes lelkem húgom.

Ez világon levő minden rendbeli emberek azt tartják itt ez világon éltekben legcsendesb nyugodalmoknak lenni, hogy mikoron úton való járásokat elvégezvén, házokhoz békével mehetnek, és azokat, az kik őket szívek szerint várják, egészséges és békességes állapotban találhatják, kiknek kedvesen való látások és

gyönyörűséges beszélgetések által minden fáradtságokról ugyan elfeledkeznek. De énnekem egyedül különben vagyom állapotom, mert noha Istennek szent neve legyen áldott, egészségben érkeztem házamhoz, megjövetelemen örvendező puszta falait is házamnak békével találtam. De az nincs, az ki az én szívemet leginkább vigasztalhatná, nincs az, ki az én úton való járásomról értekezzék, nincs az, ki az én kívánságomról tudakozzék, nincs egyszóval az, ki az én házamnál is engemet megnyugodthasson.

Ez okáért házamnál lételemet is úgy tartom, mintha idegen helyen járnék, és noha itthon levegek[?], de az én szívem ott vagyom, az hol az én kincsem. Az én kincsem az lapos helyen vagyom, az én kincsem az nádak között nyugoszik. Vajha az Isten azt engedné, hogy az én drága kincsemet az én szegény házamhoz haza hozhatnám, bezzeg akkor én is házamnál ítilném az világon éltemben legcsendesb nyugodalmomat lenni, melyet az én kegyelmes Istenem rövid üdön engedjen megélnünk. Kegyelmedet, édes szerelmes húgom asszony kérem, énnékem maga egészsége felől írjon. Az Úr Isten kegyelmedet sok esztendeig jó egészségben tartsa meg.

Írtam Szentjobbbon, Szent Márton napján, 1633.

Kegyelmed jóakaró bátyja, Redei Ferencz mppria

Címzés: Az én szerelmes Húgom asszonynak, az tekintetes és nagyságos Bethlen Drusianna asszonynak, nekem szerelmes húgom asszonynak adassék (pecsét)

Jelzet: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A Teleki család marosvásárhelyi levéltára P 659. Missiles XVI–XIX. sz. 801. Nr. 28. [továbbiakban: MNL OL P 659–801]

2. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Visk, 1633. december 12.

Szeretettel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes húgom asszonynak. Isten kegyelmedet minden kívánsága szerént való örvendetes jókkal áldja meg, édes szerelmes húgom asszony.

Asszonyom Néném ő kegyelme az mely levelet írt kegyelmednek, ím megküldöttem kegyelmednek, mely mellett, hogy én is kegyelmednek ne írjak, és kegyelmedet hozzám való köteles jó akaratjára ne emlékeztessenem, nem akarám elmúlatni. Kérem azért, mint szerelmes húgom asszonyt, kegyelmedet, énnékem egészsége felől írni el ne mulassa. Revai Ferencz Uram ír egy levelet, melyben kegyelmednek asszonyommal együtt szolgálatjukat ajánlják, kér azon ő kegyelme, hogy kegyelmedet meg is csókoljam, melyet bizony örömet meg is cselekedtem

volna, ha addig érkezett volna az levél, de mint hogy immár magam kegyelmedtől el távoztam, az most meg nem lehet, hanem ím ez levelemnek pecsétit csókolom meg, kegyelmed is azért azon az helyben, az én szerelmes húgom, Clara asszony előtt csókolja meg, hogy így is ajakimnak helyét az kegyelmed kívánatos ajaki illethessék. Mostan Istennek ajánlom kegyelmedet, engedje Isten édes lelkem húgom, hogy minden örvendetes híreket hallhassak kegyelmed felől, láthassam kedves jó egészségben.

Írtam Visken, 12. die Decembris Anno 1633.

Kegyelmed jóakaró bátyja, Redei Ferencz mpp

Címzés: Az én szerelmes Húgom asszonynak, az tekintetes és nagyságos Betthlen Drusianna asszonynak, nekem szerelmes húgom asszonynak adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 19.

3. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Küküllővár, 1633. december 21.

Szeretettel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes húgom asszonynak. Isten kegyelmedet mindennemű áldásával áldja meg.

Mikoron ember valamely igaz jó akarójától avagy atyafiától eltávozik, nyughatatlan addig elméje, az míg az ő jó akarójának egészsége és állapota felől valami bizonyos hírt nem hallhat. Mivel azért én is kegyelmednek igaz jó akaró atyafia vagyok, melyben nem ítilem, hogy kegyelmed is kételkedhessék, nem lehetek addig nyugodalmas elmével, az míg az kegyelmed levelének olvasásából meg nem érthetem kegyelmednek egészségben való létét. Kegyelmedet azért mint szerelmes húgomat kérem, énnekem minden alkalmatossággal írjon.

Isten egészségemet adván, ma estvére Balasfalvara megyek Gróf Uramhoz, bizony az mint értem, igen nyavalyásul vagy szegény. Holnap be akarok Fejérvárra mennem.

Én Istennek legyen hála, egészségben vagyok, az Úr Isten kegyelmedet is tartsa meg jó egészségben sok esztendeig.

Írtam Keőkeőlleővárat. 21 die Decembris, Anno 1633.

Kegyelmed jóakaró bátyja, Redei Ferencz mpp

Címzés: Az tekintetes és Nagyságos Betthlen Drusianna asszonynak, nekem szerelmes húgom asszonynak adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 24.

4. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Gyulafehérvár, 1633. december 30.

Szeretettel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes húgom asszonynak. Az Úr Isten kegyelmednek ez következendő új esztendőnek minden részeit tegye szerencsésé és engedjen ő szent felsége sok új esztendőket jó egészségben, s örvendetes állapotban kegyelmednek érhetni.

Az kegyelmedhez való igaz jó akaratom és kötelességem nem engedé elmúlatnom, hogy kegyelmednek ez alkalmatossággal is ne írjak, noha méltán elmúlathattam volna, holott én kegyelmedet mind együttlétünkben, s mind pedig levelemben azon kértem, hogy énnekem egészsége felől írjon, de azólta, miólta kegyelmetektől eljöttem, csak egy betű írását sem láttam, mely nagy idegenségen kegyelmednek, nem kevésé csudálkozom, hogy ilyen hamar elfeledkezett felőlem. Kegyelmedet azért kérem, mégis énnekem írjon, levelét penig az asszonyom anyám ő Nagysága levelében csináltassa, mert bánnám, ha más kezekben akadna. Én Istennek legyen hála, egészségben vagyok. Isten kegyelmedet is sokáig jó egészségben tartsa meg.

Írtam Fejérvárott, 30. die Decembris Anno 1633.

Kegyelmed jó akaró bátyja, Redei Ferencz mppria

Címzés: Az én szerelmes húgom asszonynak, az nagyságos Betthlen Drusianna asszonynak, nekem szerelmes húgom asszonynak adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 29.

5. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Szentjobb, 1634. január 31.

Szeretettel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes húgom asszonynak. Isten kegyelmedet minden lelki testi jókkal áldja meg.

Istennek kegyelmességéből ez elmúlt szombat estve egészségben érkezvén házamhoz, nem tűrhetem, hogy az ő Nagyságok és kegyelmed látogatására szolgálmat ne küldjem, mivel immár régtől fogva semmi bizonyost nem hallottam kegyelmetek felől. Elhittem, hogy ennek az fassangnak elmúlt részét gyönyörűséges vígasságokkal is kedves szép táncokkal töltötte el kegyelmetek. De én az én sok rendbéli bánatimnak s szomorúságimnak szélvészei és habjai miatt, melyek immár teljességgel elborítani láttatnak, azt tudom, hogy mostan is böjt vagyon. De bízom Istenben, hogy még az én ablakomon is besüt az verőfény, az én házamba is száll még fecske, melyet, noha elég nehéz várni, de az jó reménységben végig kell maradni. Az szent Isten kegyelmedet

tartsa meg, és engedje, hogy hamar üdön egymást jó egészségben láthassuk.
Írtam Szentjobon, 31. die Januarij Anno 1634.
Kegyelmed jóakaró bátyja, Rédei Ferenc mppria

Címzés: Az nagyságos Betthlen Drusianna asszonynak, nekem szerelmes húgom asszonynak adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 7.

6. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Szentjobb, 1634. március 29.

Szeretettel való szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes húgom asszonynak. Isten kegyelmedet mindennemű kedves áldásával látogassa.

Hogy az miolta az én szomorúságimban vigasztaló s örömben bátorító kegyelmed kedves és gyönyörűséges személyitől elváltam, az ólta hogy kegyelmednek jó köszöntésemmel sem penig levelem által az én kegyelmedhez való igaz jó akaratomat meg nem bizonyítottam oka bizony nem az kegyelmed felől való feledékenységem, mert hogy hogy felejtethném én azt el, az kit az én szívem régtől fogván nagy óhajtással kíván, holott az kivel gyakorta még éjjeli álmodozásimban is kedvesen és gyönyörűségesen beszélgetek. Sem penig az kegyelmedhez való idegenségem az oka: mert hogy hogy lehetne azok között valami idegenség, az kik Istennek rendeléséből hitnek és szeretetnek kötelével öszve köttettek. Hanem egyik oka az, minthogy az előttünk álló erdélyi gyűlésre énnekem is be kelletik mennem, ez okon szolgálímnak lovait messze útra nem fáraszthattam, hanem csak piskolti hajdúimtul küldöztem ő Nagyságoknak leveleket, melyeknek gorombaságokat tudván, gondoltam azt, hogy kegyelmednek leveletem ő Nagyságok kezében adják elébb, hogy nem kegyelmednek, melyet, noha ő Nagyságok sem neheztelnének, de mégis ugyan nem akarom, hogy kegyelmednek írt leveletem lássák. Másik oka penig az, hogy én nem kételkedtem s nem is kételkedem abban, hogy kegyelmed én rulam elfeledkeznék, mely dolgot kegyelmed, noha levelével nem, de böcsületes ajándékával meg is bizonyított, melyet kegyelmedtől, mint szerelmes húgom asszonytul felette nagy szeretettel vöttem, az kegyelmed egészségéért meg is viszelem. Hogy az Úr Isten kegyelmedet jó egészségben s bo[l]dog szerencsés állapotban sok esztendeig meg tartsa tiszta szívből kívánom.

Írtam Szentjobon, 29. Martij Anno 1634.

Kegyelmed jó akaró bátyja, Redei Ferencz mpria

Címzés: Az Nagyságos Bethlen Drusianna asszonynek. Nekem szerelmes húgom asszonynak adassék.

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 21.

7. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Szentjobb, 1634. április 24.

Igaz tiszta szívbéli szeretettel valo szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint szerelmes lelkem húgom asszonynak. Isten kegyelmednek sok jót adjon, javai-val látogassa, mennyi csillag égen vagyon, annyi sok jókkal megáldja, szomorú állapotában kegyelmedet vigasztalja, s élni kedvesen hagyja.

Ezen órában akarván Istennek kegyelmességéből házambul kimennem, és útra erednem. Nem tűrhetem azért, hogy ez alkalmatossággal is kegyelmednek ne írjak. Kérvén azon szeretettel, mint szerelmes húgom asszonyt kegyelmedet, hogy az sok közben vetett hegyi s völgyi, nagy sok hosszú mélyföld s messze számlált földhata, mely minket mostan egymásnak látásától elválaszt, ne legyen akadálya az kegyelmed hozzám való jó akaratjának, és tökéletes szeretetinek még távuli létemben is. Hogy mikor Isten engedeléből ismét egymást meglátjuk, kedves beszélgetésekkel s gyönyörű csókokkal egymásnak örvendezzünk. Kit engedjen Isten rövid nap megérnünk, én csak azt kívánom.

Dátum In Szentjob 24. die Aprilis Anno 1634.

Kegyelmed jó akaró bátyja, Redei Ferencz mpria

Címzés: Az Tekintetes és Nagyságos Bethlen Drusianna asszonynak. Nekem szerelmes húgom asszonynak adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 27.

8. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Gerla, 1635. július 12.

Ádjon meg Isten, édes atyámfia, mindennemű kedves áldásával, jó szerencsés boldog hosszú étellel.

Tegnap Christophtul izentem vala, édes Druskám, hogy az Fejervarra való menetelből én túlem várj, azért, ha Isten egészségedet adja, szombaton est-vére menj be, mi is vasárnap od[a] megyünk. Vasárnap azért reggel, mihelt harangozni kezdenek, menj fel udvarhoz az templomban együtt menj be az Fejedelemasszonnyal, mindenekben az hopmester asszonyra vigyázz, együtt járj

vele, ha ott fenn marasztanak ebédre, hát az mikor az hopmester asszony felkel, te is akkor kelj fel. Déli, esti prédikációkor is együtt menj be az Fejedelemasszonnal, elébb felmenvén az udvarhoz, lám elég szolgáim vannak veled, ebben egyebet ne cselekedjél. Megmondhatod az hopmester asszonymnak, hogy én írtam volt, hogy szombaton estvére menj be, minthogy azt tudtam, hogy mi is akkor haza megyünk; igen nagy alázatosan viseljed magadat az Fejedelemasszony előtt, kivonogatott haját s kis gyolcs garlélod legyen, mert bizony öszve veszünk. Két lovon menj fel udvarhoz, egyik ablakban te ülj s másikban öreg asszonyom. Isten hozzád, édes szívem.

Írtam Gerlan, 12. die Julij 1635.

Tiéd, édesem, Redei Ferencz mpria

Címzés: Az én szerelmes atyámfiaának, az Nagyságos Betthlen Drusianna asszonymnak. Nekem szerelmes atyámfiaának adassék.

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 18.

9. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Petrimező, 1642. szombat este

Áldjon meg Isten, szerelmes atyámfia, mindennemű kedves áldásival.

Ugrai Sigmund Uram levelét hozák, melyet ím oda küldöttem, mit írjon az Vetesi Uram öregasszonya felől, abból megértheted. Bizony dolog, hogy énnekem is ez tetszik inkább Pal Deáknénál. Hogy ha azért ehhez leszen kedved, énnekem mindjárt írd meg, én írok felőle Ugrai Uramnak. Ha ez ide ígirkezik, Pal Deáknének azután osztán csak azt kell írni, mivel messzire halasztotta az eljövotelt s az kisasszony lakodalmakor nem lehetsz vénasszony né[!]kül, azért nem várakozhatnál utána, csak bízd énreám, ha leszen ehhez kedves, tisztességes módot találok én attul való válaszdoba. Tudod az énnekem soha nem tetszett az kinyességéért, noha ez is udvartalan, de énnekem ehhez vagyon kedvem. Bradit holnap reggeli prédikáció előtt bocsásd vissza, mert estvére Majtinba kell jönni. Cziak Abressivel íráss, mivel magad későn írsz, avagy az udvarbíróval. Isten veled édes szívem.

Írtam az Petri mezőn szombaton estve felé. 1642.

Jóakaród, édes szívem, Redei Ferencz mpp

Címzés: Az én szerelmes atyámfiaának. Az Nagyságos Betthlen Drusianna asszonymnak. Nekem szerelmes atyámfiaának adassék.

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 30.

10. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Kassa, 1645. június 6.

Áldjon meg Isten, szerelmes atyámfia, mindennemű kedves áldásával, jó, egészséges, boldog, hosszú élettel.

Istennek szent neve legyen áldott, én egészségben érkezém, édes szívem, ez elmúlt szombaton ide Cassara, az Fejedelemasszony kérdé, miért nem hoztalak fel ide, mondám, hogy nem tudtuk, hogy itt együtt legyenek az Fenesen ő Nagyságok, mert felhoztalak volna. Holnap Isten engedelmeiből innét kiindulunk, az végekre megyünk. Onnét felül is minden jót ír Bakos Uram, az svécusokkal megegyezett, Nagyszombatut is megadták ő Nagyságának. Mostan az Fejedelem asszony Patakra megyen, de onnét Varadra megyen az szegény Bornemisza Pal Uram temetésére, először Pocziajban megyen, arra azért reá vigyáztass, hogy az mely nap Poczaijba érkezik az Fejedelem asszony, aznap te is oda menj, de elébb szálljon az Fejedelem asszony, úgy menj be, azután menj udvarhoz. Varadra is bekísérd, mindaddig ott légy, az míg ott mulat, ha csak egy hétig leszen ott, mert ismét visszajű Patakra, az mikor Varadrul eljő, két hálóhelyiig elkísírd, édes szívem. Hanem ha akkor Zajba lenne az szegény Banfi Sigmondne asszonyom temetése, de arra reá menj, az szegény Bornemisza Uram temetése 27. leszen. Az szegény Erős Sandor megholt, az gyermeki igen árván vannak, az fiút az Fejedelem vötte el, az két leányát is elvevé Bornemiszsza Jánostul az Fejedelem, azt mondá, miért nem tartom heszem atyafia vagyok, mert nem jó özvegyembernél tartani, mert tizenhárom esztendőben jár. Most azért az Fejedelem asszony alá viszi mind az kettőt, ha azért az Fejedelem asszony kérdi, ha írtam-e felőlük, mondjad, hogy írtam, örömet elviszed én érettem, noha bizony kedved nem volna immár ilyen nagynak tartásához, mert immár az mint szoktatták, nehéz elhagyni véle.

Isten tudja, valamíg az Fejedelem nem monda, nem is emlékeztem felőle senkinek, de úgy ígírtam reá magamat, ne mondják azt, hogy nem parancsolok, nem merem híred nélkül felvállalni. Elég természetteddel ellenkező természeti vagyon, mert oly bátor, mint az ide fel való kisasszonyok, az kisebbik csak öt esztendőös, azt úgy nevellették, az mint szereted. Ezeknek szegényeknek nincs én nálam, Szuniooghne asszonyomnál, Keokeniesdine asszonyomon kívül közelb való atyafia, az egyik pápista, az másikhoz nem akar menni az leány. Meglátod, nem is az ő házához való, ha az Fejedelem asszony oda adja, ne vegye, édes szívem, az leány idegensígedet eszében. Én Balpataki Uramat kértem, hogy leveleimet iktassa kezedhez, az mikor írok, te is azért, édes szívem, ő kegyelme kezéhez küldd s megküldi, mivel magam szolgáját nem mindenkor küldhetem alá olyan messzirűl s talám adja Isten, hogy ha Posont megvehetik az svécusok, minket alábocsájt ő Nagysága, immár alá is mentek volt, rabokat is hoztak az hoztatból.

Én Istennek legyen hála, édes szívem, egészségben vagyok. Az Úr Isten titeket is tartson meg sok esztendeig jó egészségben, és engedjen minden örvendetes híreket felőletek hallanom.

Írtam Cassan 6. die Junij 1645.

Tiéd édes szívem, Redei Ferencz mp

P.S. Az mikor szemben leszesz az Fejedelem asszonnyal, valahogy elő találja hozni Alianet, úgy viseld, édes szívem, beszédedet, hogy se szánjad, se penig ne nehezítsed, azt mondd, hogy csudálkozással hallottad, soha nem is hitted volna, de azt gondolod, hogy valami gonosz tanácsival hitegette meg elméjét az Asszonynak, hogy őnagysága híre nélkül szűt mert adni, hiszem ő Nagyságok tekintetiért nagyubb ember is elvette volna még.

Címzés: Az én szerelmes atyámfiának. Az Nagyságos Bethlen Drusianna asszonynak. Nekem szerelmes atyámfiának adassék.

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 20.

11. Rhédey Ferenc Bethlen Druzsiannának, Rimaszombat melletti tábor, 1645. június 18.

Áldjon meg Isten, szerelmes atyámfia, mindennemű kedves áldásával, jó, egészséges, boldog, hosszú élettel.

Immár az másik levelemet elvégeztem vala, édes szívem, hogy érkezek Feltóti, hogy egészségeteket értem, áldom az én Istenemnek szent nevét érette, ő szent felsége ennek utána is sok esztendőig jó egészségben tartson meg, édes atyámfia, szegény kisfiunkkal együtt. Szegény Erős Sándorné gyermeki felől mit írj, értem, de ez előtt is megírtam vala, hogy az kisebbiket Kökényesdiné asszonyom fogja tartani az öregbiket mi, az leányok, akár minek híják, de magad nevéen híjad, előtted jártathatod, édes szívem, az fejedre azért ne bocsásd. Azt én elhiszem, hogy kedvére tartották, most is örömet tartotta volna Bornemisza János, de nem mertük nála hagyni, mert oly lator ember, hogy az szegény anyjokat is próbálgatta, az mely asszony az feleségével egy volt, avval is szintén úgy hált, az az mely asszony ember gondjokat viselte, most is minden éjjel vele hált. Emberséges Caszai Asszonyok mondották Bay Uraméknak, hogy ne hagyják tartani, mert immár is kezdett az gyermek felől trágálkodni, féltettük valami gyalázattal, ezt azért ne jelents[d] az leánynak. Az levelek küldzése felől tudakozol, édes atyámfia, azért Patakra is felküldd, Munkácsra is, mert egyébképpen nem érthetnének semmit felőletek. Az udvarnál való mulatásban legyen úgy, az

mint akarod, édes szívem, az Asszonyunk kívánságát is eszedben veszed, de eljövételikor két hálásig elkíséred, ha kívánná, hogy Patakig, mentsd az gyermekkel magadat. Kató asszonynak ajándékot ígértél volt, el ne felejts[d] azért, édes szívem. Én Istennek hála, édes atyámfia, most is egészségben vagyok, tartson meg az Úr Isten tégedet is, édes szívem, sok esztendeig jó egészségben.

Írtam az rimaszombati táborban 19. Junij 1645.

Tiéd édes szívem, Rédei Ferenc mpp

Címzés: Az én szerelmes atyámfiának. Az Nagyságos Betthlen Drusianna asszonynak. Nekem szerelmes atyámfiának adassék.

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 22.

12. Bethlen Druzianna Rhédey Ferencnek, Várad, 1645. június 26.

Szeretettel való szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint szerelmes Uramnak, az Úr Isten Kegyelmedet kívánsága szerént való sok jókkal, jó, egészséges, boldog, hosszú élettel áldja meg, sziből kívánom az én Istenemtől.

Édes szerelmes Uram, ez elmúlt szombaton vettem az Kegyelmed levelét, melyből Kegyelmednek jó egészségben való létét örömmel értém, kiben, hogy az én Istenem ennek utána is Kegyelmedet boldogul sok esztendeig megtartsa, sziből kívánom az én Istenemtől. Írja Kegyelmed, édes szerelmes Uram, hogy immár egyébképpen egymás felől hírt nem hallhatunk, hanem az posták által, mely dolog bizony eléggé keserves s valóban szokatlan is vagyok hozzá, de az időnek állapotjához kell magamat szabnom, akárkitől halljak, csak immár adja Isten, hogy hallhassak Kegyelmed felől jó híreket, édes szerelmes Uram. Bizony dolog, édes szerelmes Uram, az elébbi búsulásomat ismét új[í]tja az, hogy Asszonyu[n]k azt mondá, hogy ismét igen kezdtek oda fel pestisben halni, de ott is az én Istenemnek oltalma alá ajánlottam Kegyelmedet, szerelmes Uram, kérvén az én Istenemet, hogy vigyázzon Kegyelmedre kegyelmes szemeivel s oltalmazza Kegyelmedet minden nyavalyáktól.

Az mi az árvák állapotját illeti, az mint az előbb is írtam vala Kegyelmednek, mind kettő itt vagyon, az kisebbiket Kökényesdiné asszonyom tartja, de bizony ezek oly gyarló állapottal vannak, hogy még ingecskéje sincsen, hanem Asszonyunk adott két i[n]gecskének valót neki, egy fekete tafota szonyácskája vagyon, immár nem t[ud]om, mi fogjuk-e ruházni őket vagy adnak ruházatjára valót, az kivel az jószágočskájok vagyon, az ad-e vagy nem. Parancsolja Kegyelmed, édes szerelmes Uram, hogy magam is szorgalmaztassam Ugrai

Uramat az ípítésre, melyet én bizony meg is cselekedtem, de még csak egy követ is nem raktak, minemű okok mulattatták pedig el, Ugrai Uram Kegyelmedet bőven tudósította felőle.

Írja Kegyelmed édes szerelmes Uram, hogy miképpen írjak, mely dolgot, ha Kegyelmednek ellene nem volna, bizony nem örömost cselekedném, mivel még nem tudván az Kegyelmed parancsolatját, immár szokásom szerint úgy írtam s immár meg másképpen fordítanom bizony illetlennek ítélem, mert azt is Balpataki Uramnak adtam, mindazonáltal ha Kegyelmednek ugyan úgy tetszik, legyen az Kegyelmed jó akarata, édes szívem, csak hogy írja meg Kegyelmed.

Az édes Laczkóm, legyen Istennek hála, most tűrhető egészségben vagyok, ma ötöd napja nem láttam a lelkemet, de csak tegnap is hallottam hírt felőle. Magam is Istennek hála most szenvedhetőképpen vagyok, noha bizony dolog, állandó egészségem most nemigen vagyok. Bizony dolog, több írásim is lettek volna, de ehhez is alig érkeztem, mert jöttek az nemes asszonyok s tudja kegyelmed az udvarnál való állapotot is. Az élő Istenért is, kérem Kegyelmedet, édes szerelmes Uram, módja lévén Kegyelmednek az írásban, engem maga egészsége felől tudósítani ne nehezteljen, mert Kegyelmednek mégis jobb módja vagyok bent, hogy írna nekem, bárcsak abban vigasztaljon az én Istenem immár meg, hogy hallhassak az Kegyelmed jó egészsége felől örvendetes híreket, szerelmes édes Uram, az Úr Isten Kegyelmedet szok esztendeig tartsa meg jó egészségben s oltalmazza minden nyavalyáktól s engedjen Kegyelmed felől örvendetes híreket hallanom, édes szívem Uram.

Írtam Váradon, Szentiván havának huszonhatodik napján, 1645.

Kegyelmednek aláz[a]tos szolgálója v[a]gyok.

Bethlen Druzianna mpp

Címzés: Az én szerelmes Uramnak, az Tekintetes Nagyságos Rédi[!] Ferencz Uramnak, nekem hű Uramnak adassék

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 25.

13. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Rimaszombatnál lévő táborban, 1645. július 16.

Áldjon meg Isten, szerelmes atyámfia, mindennemű kedves áldásival, jó, egészséges, boldog, hosszú élettel.

Újlaki Györgytől írtam vala, édes atyámfia, hogy ez elmúlt hétfőn küldöttél volna két katonát utánam, tudósítván egészségtek felől, még el nem jövének,

nem is értettem felőletek semmit, az miólta László Mátyás Uram eljött. Ha hét-főn meg nem indultak, még nem is késtek azért, mert ide vagyon Szentjobb huszonhét mélyföld. Ez után tudom ritkábban érthetünk, mivel az végbeliek igen galibáskodnak, egyestül ne is várd leveletem, hanem Bálpataki Uramtul, őkegyelme küldheti leveleidet is fel. Ha azért ritkán érthetsz felőlem, egyébnek, édes szívem, ne tulajdonítsd, hanem az végbeliek miatt való båtortalan útnak. Még az fejedelem leveleit is félő, hogy néha el ne fogják, leveleidben azért úgy írj, hogy ha idegen ember kezében akad is, ne ártson. Itt is mindenkor elébb az Fejedelem kezében adják, minden leveleket, azért az kiket onnét írnak felől egy avagy fél árkus papírosban takard, édes szívem, s úgy intulád nekem, spanyor visszal pecsételd be, úgy küldd Bálpataki Uram kezében, csak így írd felől az Tekintetes és Nagyságos Rédei Ferencz Uramnak, nekem szerelmes Uramnak adassék. Nem azért írom, édes szívem, hogy meg nem tudnál egy levelet írni, de tudom, mint megcsúfolja az Fejedelemasszony, az mely asszony szerelmesen ír az urának. Tudósíts azért, édes szívem, mind magad s mind Laczkó egészsége felől, az épülethez is, hogy ha hozzá fogának-e, magad is szorgalmaztasd őket, bárcsak bekeríthetnék ez esztendőben.

Én Istennek hála, édes szívem, egészségben vagyok, szolgálaim is mind jól vannak, nyavalyás András Deák, az kis kulcsár csaknem meghala, minthogy ő nem szokta volt az tábort, ő is azért megkönnyebbedett. Az Úr Isten tartson meg, édes szívem, titeket is, és enge[m], adjon minden örvendetes híreket hallanom felőletek.

Írtam az Rimaszombatnál lévő táborban, 16. Julij Anno 1645.

Tiéd édes szívem, Rédei Ferencz mpp

P.S. Az minap írtam vala Ugrai Uramnak, hogy az szablyámra majczit[?] csináltasson, melyeket elfelejtettem volt. Küldém azért ennyi széles legyen, mint ez az kis papíros, megmondd, édes szívem, Ugrai Uramnak, ő kegyelme is minden alkalmatossággal írjon.

Címzés: hiányzik

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 8.

14. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Gyulafehérvár, 1648. április 9.

Áldjon meg Isten, szerelmes atyámfia.

Mivel én az innepre ki nem mehetek, azért édes atyámfia, szombaton jó idején indulj meg s estvére jüjj. Itt nem szükség az Fejedelemszonyt az templomban kísérned, oly helyen ülhetsz, az kőláb megett, hogy senki sem lát, ebédre sem szükség egyszer is fennmaradnod, ezt penig ha énnekem jót kívánsz, megcselekeszed. Senkinek ne jelentsd, édes szívem, az kisasszonyt az Úrfinak ígérték, az asszonymnak is minden jószágát kezénél hagyják, ha te kedved nem keresed az Fejedelemszonymnak, csak mi leszünk despectben. Laczkó ott maradjon, mert kedden mi is kimegyünk, ha Isten engedi, csak Falmbinát[?] s két leányt hozz be magaddal, Szentjobit s két mást. Isten veled, édes szívem.

Írtam Fejérváratt 9. Április 1648.

Tiéd, édes szívem, Rédei Ferencz mpp

Címzés: Az én szerelmes atyámfiának adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 9.

15. Rhédey Ferenc Bethlen Druziannának, Visk, 1654. szeptember 20.

Áldjon meg Isten, szerelmes atyámfia mindennemű kedves áldásával.

Én Istennek hála békével érkezem ez estve hét órakor ide s most is egészségben vagyok. Igen búsulok azon, hogy olyan betegen hagyalak el, kérlek azért, édes szívem, tudósíts állapotod felől, ha az után bágyadtál-e annyira el, az küldöködet érzed-e helyén, csak úgy írd, ha nem érzed, hogy még sem érzem helyén s ha penig érzéd, úgy, hogy immár helyén érzed. Írd meg, ha szorulást nem érzesz-e, igen akarnám, ha Isten erőt adna az hazamenetelre, mert Ascamius, Gelei Uram, az ott való mester is ott leszenek Váradon, mindeniket kihívnám discourálni. Ma Isten engedelmeből déli-esti praedicato után Tarboczra megyek hálni. Isten gyógyítson meg, édes szívem.

Írtam Viskén 20. Septembris 1654.

Tiéd, édes szívem, Rédei Ferencz mpp

Címzés: Az én szerelmes atyámfiának adassék (pecsét)

Jelzet: MNL OL P 659–801. Nr. 10.

Bethlen Druzsianna végrendelete, Huszt, 1669. augusztus 29.¹³⁹

Az én idvezítő Uram Jésus Christusom szent nevében.

Ez világi élet nyomorúság változás és halandóság alá lévén, vettetvén, bizontalan dolog kinek kinek, meddig légyen meghatározva életének napja az Felséges mindenható és bölcs cselekedetű Istentől. Én is azért az én megkeseredett, szomorú, gyászos életemnek sok jajokkal teljes napjaiban gondolkodván arról, hogy az én szomorú életemnek is utolsó napja s abban való óraja igen kezel lévén, kiváltképpen ilyen megerőtlenedett és elalélt állapotomban, az mi kevés ládabéli fejér partékaimat s ágy eltezeteket és arany marháimat ő Felsége jóvoltából kezem között meghagyott, azokban akarván tetszelhetném az én kedves szerelmes öcsém, tekintetes nagyságos gróf Theökeöly Mária kisasszonynak, melyet idvözült szerelmes édes uram ő kegyelme még életében rend szerint jegyzésben vétetett volt velem egyező akarattal, úgy tartván mint szerelmes gyermekünket, édes atya is a mi gondviselésünk alá adván. Mely egyet másoknak az jóknak számok rend szerint eképpen következik.

Arany marhák száma ez rendi

1. Egy figurás nyakban vető, gyémántos rubintos, öreg gyöngyekkel, melynek hatából koszorú vagyon csinálva, az tíz magánosan vagyon.
2. Egy gyémántos arany lánc, ötvennégy remek benne, mindenik remekhez két két gyémánt vagyon.
3. Egy gyémántos rubintos gyöngyös nyakra való.
5. Második nyakra való gyémántos oriental gyönggyel fűzött.
5. Egy gyémántos fekete zománcos rózsza, melyben vagyon negyvenöt gyémánt.
6. Egy spanyol gyémántgyűrű, kilenc gyémánt benne.
7. Egy arany gyémántos rubintos báránka.
8. Egy oriental gyönggyel csinált konty rózsájával együtt, ugyan oriental gyöngy rózsza benne, egy gyémántos boglár a közepiben, melyben vagyon tizenhat gyémánt. Pártája is ugyanolyan oriental gyönggyel csinált, egy gyémántos kézre való perec, a kezepiben, melyben vagyon harminckét gyémánt.
9. Egy göngy öv, melyben vagyon húsz rend.
10. Egy csomo oriental gyöngy.
11. Egy arany öv fényes lapon láncból álló, tizenhat rend.
12. Egy öreg rózsás spanyol rubintos gyűrű, hét rubint benne.

¹³⁹ Az irat megszerzésében köszönöm Ősz Előd segítségét.

Fejér ruhák száma

1. Vászon és abroszok száma

1. Tíz vég sikarlot házi vászon.
2. Egy igen nagy kamuka abrosz.
3. Más hasonló egy asztalra való kamuka abrosz.
4. Harmadik vég kamuka abrosz.
5. Negyedik vég új kamuka abrosz.
6. Egy alsó abrosz, török varrással, arany fonállal, asztal kerületivel együtt.
7. Más alsó abrosz, sárga szőr selyemmel varrott, a tábla reczéje, az gyolcsa pedig török varrás, s aranyfonallal varrott.
8. Egy kendő keszkenő, fejér varrással, színes selymekkel varrott.
9. Más kendő színes selymekkel arany fonallal varrott.
10. Harmadik szintén azon aranyfonallal varrott kendő.
11. Negyedik hasonló aranyas kendő.
12. Ötödik is ugyan aranyas írás után varrott kendő.
13. Hatodik is aranyas ugyanolyan arannyal varrott kendő.
14. Hetedik is zöld selyemmel varrott aranyfonallal.
15. Nyolcadik is karmasin színű selyemmel, lengyel varrással varrott patyolat kendő.
16. Kilencedik veres selyemmel, fejér varrással varrott kendő.
17. Harmadik alsó abrosz, írás után aranyfonallal varrott.
18. Egy kendőben való török varrással, skófiom arannyal varrott.
19. Egy török abrosz, környöskörül veres nyomtatásos formásos.

2. Ágyra valók

1. Egy pár selymes aranyas recze, egy vánkoshajával, arany fonallal varrott.
2. Egy pár lepedő fejér varrással színes selyemmel varrott két vánkoshajával együtt.
3. Harmadik pár lepedő, szőr selyem recze, sárga szőr selyemmel varrott, ugyanahhoz való egy pár vánkoshaj csínjával varrott.
4. Negyedik pár lepedő fejér varrással, színes selyemmel s arannyal varrott, két vánkoshajával együtt.
5. Ötödik pár lepedő, fejér varrással, színes selymekkel, gazdag aranyfonallas varrott, két vánkoshajával együtt, török varrással, aranyfonállal rózsás formára.
6. Hatodik pár lepedő török varrással skófiom arannyal, két vánkoshajával, hasonló formán.
7. Egy pár lepedőben való török varrás, aranyfonallal varrott, két vánkoshajával együtt.

8. Más pár lepedőben való csinja varrás skófiommal varrott.
9. Harmadik pár lepedőben való sárga szőr selyemmel varrott, két vánkoshajával együtt.
10. Negyedik pár lepedőben való fejtűs, két vánkoshajával együtt.
11. Két vánkoshaj zöld atlatz, arannyal varrott ágakkal.
12. Egy zöld atlatz paplan egészen színes selyemmel s fényes arannyal varrott virágokkal, a közepiben egy koszorú s a Bethlen címer.
13. Egy kis pihendőre való vánkoshaj, kárpit varrással varrott.
14. Más pihendőcske zöld s teczin atlatz ezüst csipkével.

3. Superlatok

1. Egy veres kamuka superlat, három darabban, felső superlatjával együtt, a kiel negyedik darab.
2. Második superlat karmasin szín tafota.
3. Harmadik zöld kamuka superlat, arany csipkével három darabban.

4. Szoknyák

1. Egy zöld virágos bársony szoknya.
2. Más fekete atlatz szoknya, ezüst csipkével vállastul.
3. Harmadik meggy színű mezzett bársonyszoknya, ezüst csipkés tizenhárom renddel vállastul.
4. Szederjes sima atlatz az negyedik, sűrű ezüst galanddal felhánva vállastul.
5. Ötödik kükürcsin szín atlatzszoknya, elegyes aranyprémekkel, skófiom arannyal varrott, előruhával együtt.
6. Egy szoknyának való rózsaszínű bársony.
7. Egy fekete mezzett bársonypalást, merű bojtos bársonnyal béllett, ezüst csipkével.
8. Egy veres bársony nyári kesztyű.

Előkötők

1. Egy olasz vászonra varrott, skófiom arannyal való előkötő.
2. Más fátyol skófiom arannyal, ezüsttel, három renddel varrott előruha, csipke forma.
3. Harmadik gyenge fátyol patyolat, előruha, csipke formán varrva, lengyel varrás, körül niderlandi csipke rajta.
4. Negyedik fátyol patyolat előruha, fehér cernával sok renddel varrott, niderlandi csipke rajta.
5. Ötödik fátyol patyolat elő, hat rend öreg bécsi csipke rajta, köröskörnyül is olyan rajta.
6. Hatodik igen szép vékony patyolat előruha, fehér varrással, csipke rajta öt sorban.

7. Hetedik igen szép vékony patyolat hat renddel, igen szép kötés rajta, körül csipkés.

Ezüst marhák száma

1. Tizenkét hólyagos fedeles aranyas kupák.
2. Egy örög aranyas virágos mosdó medence korsóstul.
3. Tizenkét belől aranyas csapás pohárok.
4. Két aranyas gyertyatartók, újak.
5. Egy medencécske közepi és széle aranyas korsójával.
6. Egy innya adó csésze, a széli aranyas lábas, az lába is körül aranyas.
7. Tizenkét kalán villajával, merőn aranyasok.
8. Egy két felé nyíló ezüst sőtartó kerekded rostélyos.
9. Az hat fekete lovaim a fekete hintóval együtt.
10. Egy ivó csészécske, kívül belől aranyas sima tányirával.

1. Egy bécsi tükör.
1. Egy pár kesztyű aranyas.
2. Egy négy színű aranyas selyem ing.
3. Egy pár zöld selyem ezüstös strinflí.
4. Másik karmasin színű selyem aranyas strinflí.
5. Két párna tokra való narancs színű selyem matéria.
6. Egy skófiom aranyal varrott ing.
7. Egy pár kendő végében való sárga recze.

Mindezeket azért idvözült szerelmes édes uram ő kegyelme életebéli akaratja és rendelése szerint hagytam az én kedves szerelmes öcsém Tekéntetes és Nagyságos gróf Theökeölyi Mária kisasszonynak, tekéntetes Nagyságos Gróf Theökeöly István Uram ő kegyelme én gondviselésem alá bízott szerelmes leányának.

Azért kedves successorimot intem s kérem az Istenért is nagy szeretettel, hogy az én holtom után ezeket kezénél hagyják, ennek bírásáért ne háborgassák. Melyrül attam az kezem írása és pecsétem alatt költ leveletem, ez alább megírt becsületes nemes személyek előtt.

In Huszt 29. Augusti 1669.

Bethlen Druzianna

Csebi Pogany Boldisar Maramar[osiensis] Vice-Ispan

Csebi Pogany Gáspár Jur[atus] Ass[ess]or C[omita]tus Mar[amarosiensis]

Melchior Pogany de Cseb

Rednik László

Coram me Sigismundo Szegedy

Tölczei János Szigeti Prod.

Johan Zagonyi Jur[atus] Notar[ius] C[omi]t[a]tus Maramaros[iensis]

Jelzet: Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókja. Kászoni báró Bornemisza-család levéltára. Főosztály XXXI. Végrendeletek Nr. 44. (másolat).

Felhasznált irodalom

Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre 1657–1705. Budapest 1888. (Magyar Történelmi Életrajzok) 108–109.

B. Szabó János: Erdély „bukása”. A lengyelországi hadjárat és következményei: hatalmi válság a fejedelemségben (1657–1658). *Korunk* 33. (2022) 80–89.

Bakcsy Gergely: A szatmárnémeti ev. ref. főgimn. története. Szatmár 1896. 150–151.

Balogh Judit: A református székely elit Apafi Mihály korában. In: *Reformáció Közép-Európában II.* Szerk. Annamária Kónyová, Péter Kónya. Presov 2018. 55–71.

Balogh Judit: Fejedelemszerepek Erdélyben a 17. században. In: *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció.* Szerk. Balogh Judit, Pap József. Eger 2016. 33–48.

Bethlen István Szalánczi Istvánnak, Ecsed, 1634. október 30. Közli Köblös Zoltán. *Genealogiai Füzetek* 1904. 76.

Czeglédi István: Enochnak Istennel való minden-napi járása...; Pósházi János: *Sermo panegyricus...* Patachini 1669 (RMK I 1095, RMNy 3588).

Csizi István: A Jeszenicei és Budetini Szunyogh család és címerváltozatai a 16–18. században. Első közlemény. *Turul* 77. (2003) 65–79.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek 1664–1669. Kiad. Szilágyi Sándor. XIV. kötet. Budapest 1889. 208–210. [a továbbiakban EOE]

Eszéki T. István: Halotti magyar oratio... groff Rhedei Ferencz urunknak meghidegedet tetemének utolsó érdemlet tisztessége megadásának okáért. Sárospatak 1668. (RMK I 1075, RMNy 3479) 29–30.

Gindely Antal – Acsády Ignác: Bethlen Gábor 1580–1629. Budapest 1890. (Magyar Történelmi Életrajzok) 243.

- Glück László*: Az öt máramarosi város lakosságának elnemesedése a 17. században. Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv 3. (2008) 95–110., itt 98.
- Gróf Rhédei László naplója. Közli Vass József. Magyar Történelmi Tár 1. (1855) 213–234., itt 214.
- Hajnóczy R. József*: Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke. Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 9. (1896–1901) 131.
- Hanák Béla – Szabó András*: Keresztvíztől a sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700). 1–2. kötet. Budapest 2021. 2. 800.
- Hanák Béla*: Genealógiai tévedések a XVI–XVII. századi arisztokrata családoknál. Matrikula A Magyar Családtörténet-kutató Egyesület kiadványa 3. (2013) 15–33.
- Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. Kiad., jegyzetekkel ellátta Balogh Judit. Barót 2023.
- Horn Ildikó*: Bethlen István. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. I. kötet. Budapest 2003. 365.
- Horn Ildikó*: Rhédey Ferenc. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest 2010. X. kötet 101–102.
- II. Rákóczi György levelei Lorántffy Zsuzsannának, Gyulafehérvár, 1645. május 24., 29., július 21. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Kiad. Szilágyi Sándor. Budapest 1875. 318–319., 322–323.
- II. Rákóczi György Rhédey Ferenchez, Szászváros, 1660. április 24. II. Rákóczy György levelei Rhédey Ferenczhez. Közli Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár 15. (1892) 96–126., itt 125.
- Kármán Gábor*: Rákóczi Zsigmond két esküvője. In: Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter Budapest 2007. (CD kiadás) 291–311.
- Keczer Ambrus naplója 1663–1669. Közli Tasnádi Nagy Gyula. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. II. kötet. Budapest 1894. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptorum XXXIII.) 81–421.
- Keresdi Bethlen Ferenc levelezése. Közli Lukinich Imre. Magyar Történelmi Tár 4. sorozat 8. (1907) 238.
- Kiss Kálmán*: A szatmári református egyház története. Kecskemét 1878, 792–793.
- Komáromy András*: A kistrédei gróf Rhédey családról. Turul 1. (1883). 119–137.
- Komáromy András*: A kis-rhédei gróf Rhédey család levéltára a M. N. Múz. könyvtárában. Magyar Könyvszemle 8. (1883) 30–60.
- Komáromy András*: Levéltári kutatások. Magyar Történelmi Tár 22. (1899) 483–506.
- Komáromy András*: Máramaros vármegye jegyzőkönyveiből. Történelmi Tár 11. (1910) 161–186.

- Komáromy András*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 8–19., 170–190., 322–346., 424–468.
- Laczlavik György*: Várdai Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutásának kezdete. Levéltári Közlemények 75. (2004) 3–43., itt 27–28.
- Lukinich Imre*: Az iktári Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása. In: Nagyenyedi album. Szerk. Lukinich Imre. Budapest 1926. 79–100.
- Magyar Polgár. Kolozsvár, 1877. december 6. 776.
- Mikesy Sándor*: Ismeretlen keresztnevek. Magyar Nyelvőr 97. (1973) 229–241.
- Mikó Árpád*: Rhédey Ferenc síremléke. In: Váradi kötöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Kerny Terézia. Budapest 1989. 260–263.
- Monok István*: Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez. I. Idősb Bethlen István levelei 1625–1628. Ráday Gyűjtemény Évkönyve VI. (1990) 193–205.
- Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953) 512–561., itt 555.
- Nadányi János*: A magyar Florus. Kiad. Havas László. Debrecen 2001.
- Oborni Teréz*: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). Történelmi Szemle 49. (2007) 249–261., itt 254–256.
- Oborni Teréz*: Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben. Rubicon 19. (2008) 70–79.
- Papp Klára*: A respublica és az ecclesia szolgálatában. A Rhédeyek szerepe a fejedelemség megmaradásáért folytatott küzdelemben. Korunk 33. (2022) 70–79.
- Péter Katalin*: Az asszony neve: arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 52. (2010) 151–187.
- Péter Katalin*: Lorántffy Zsuzsanna. In: Lorántffy Zsuzsanna album. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 9–67.
- Péter Katalin*: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? In: Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna I–II. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 7–24.;
- Rácz Balázs Viktor*: Konfiskálás az Apafi-korban. Fons (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok) 26. (2019) 3–38.
- Rácz Viktor*: „Ha Várad nem léssen, Szent Jób és a többi sem léssen” – Rhédey Ferenc váradi főkapitány pályafutása. In: „Várad mint oltalmaztatik” Küzdelmek Váradért a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad 2019. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) 81–117.
- Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. kötet. Budapest 1879. 277–304.

- Rákóczi György Bethlen Ferencnek, Szatmár, 1647. november 16. Keresdi Bethlen Ferenc levelezése. 2. közlemény. Közli Lukinich Imre. Magyar Történelmi Tár 4. sorozat 8. (1907) 355–378.
- Rédei László történeti maradványai 1658–1663. Közli Nagy Iván. Magyar Történelmi Tár 3. (1871).
- Rétyi Péter naplója. Kiad. Maria Ursutiu. Bukarest 1983. 52.
- Rhédey Ferenc Batthyány Ádámnak, Szentjobb, 1634. május 23.
- Rhédey Ferenc esküvői meghívója a kassai városi tanácsnak, Szentjobb, 1634. május 26.
- Rhédey Ferenc végrendelete, dátum nélkül: Két végrendelet a XVII-ik századból. Közli Komáromy András. Magyar Történelmi Tár 7. (1884) 130–137.
- Seres István*: Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 1234–1241.
- Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Kiad. Szakály Ferenc. Budapest 1980, 127.
- Szilágyi Sándor*: Jelentés a maros-németi levéltárról. Századok 21. (1887) 50–71.
- Teleki Mihály levelezése: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Kiad. Gergely Sámuel. III. kötet (1664–1666); IV. kötet (1667–1669); V. kötet (1670–1671). Budapest 1907–1910., itt V. 37.
- Thököly István meghívó levele Petrőczy Istvánnak, Árva, 1670. május 26.
- Thököly István Szelepcsényi Györgynek, Késmárk, 1658. augusztus 1. Thököly István levelező könyve 1657–1666. Kiad. Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 19. (1896) 193–366.
- Tóth Hajnalka*: Vasvár előtt. Habsburg-oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban. Aetas 35. (2020) 46–60.
- Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Budapest 1980.
- Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest 1972. 56.
- Vitnyédi István levelei 1652–1664. Adalékul a XVII. század politikai és erkölcsi történetéhez. Kiad. Fabó András. Pest 1871. (Magyar Történelmi Tár XVI. kötet)

LEBA ESZTER**NŐI ÖNSZERVEZŐDÉS A 17. SZÁZADBAN***Eszterházy Károly Katolikus Egyetem***Összefoglalás**

A női lét évszázadokon keresztül a mindennapi élet és a hit világának keretei között zajlott, így ha bizonyos esetekben magukhoz ragadták a kezdeményezést, az gyakran vallási céllal történt. Ebből kifolyólag a 16-17. században éppen a konfesszionalizáció küzdelmeiben nyílt lehetőségük az önszerveződésre. A következő tanulmány két olyan példát mutat be, amikor kora újkori felekezeti konfliktusok viharában a nőknek alkalmuk volt arra, hogy hitük érdekében tevékenyen lépjenek fel, és a maguk módján harcoljanak a protestáns vagy éppen a katolikus nyomásgyakorlás ellen. Ilyen eset volt mind a székelyudvarhelyi katolikus nők, mind a pápai protestáns asszonyok története; előbbiek a protestáns katonáktól szenvedtek sérelmet vallásuk gyakorlása közben, míg utóbbiaknak a katolikus földesúr rekatolizációja ellen kellett küzdenie. A két eseményt megörökítő kihallgatási jegyzőkönyvek és levelek fontos bizonyítékai a városi nők önszerveződésének a kora újkori Magyarországon.

Abstract

For centuries, women's lives took place within the confines of everyday life and religion, so when they did take the initiative in certain cases, it was often for religious purposes. As a result, it was precisely during the confessional struggles of the 16th and 17th centuries that they had the opportunity to organize themselves. The following study presents two examples of how, in the storm of early modern religious conflicts, women had the opportunity to take active steps in the interests of their faith and fight in their own way against Protestant or Catholic pressure. Such was the case with both the Catholic women of Székelyudvarhely and the Protestant women of Pápa; the former suffered abuse from Protestant soldiers while practicing their religion, while the latter had to fight against the recatholization of their Catholic landlord. The interrogation records and letters

documenting these two events are important evidence of the self-organization of urban women in early modern Hungary.

Kulcsszavak: női önszerveződés, kora újkor, konfesszionizáció, katolikus, protestáns

Keywords: women's self-organization, early modern period, confessionalization, Catholic, Protestant

A városi nők önszerveződése a középkorban és a kora újkorban

Ahogy azt munkájában Kéri Katalin is kifejti, a hagyományos történetírás művelői a múlt tanulmányozása során a nők történetére nem fordítottak figyelmet, vagy csak nagyon keveset. Mivel a 19. század végére a történetírás szinte kizárólag férfi szakmává vált, és középpontjában leginkább a politika- és a hadtörténet állt, ezért a múlt bemutatásából a nők története kimaradt. Ez részben arra vezethető vissza, hogy a nők történetének megismeréséhez szükséges forrásokat a tudományos történetírás kezdeti korszakában szinte alig kutatták, továbbá ilyen forrásokból eleve kevesebb keletkezett és őrződött meg, miután ezeknek a forrásoknak a feldolgozása és tovább hagyományozása is főként a férfiak tevékenységéhez kötődött.¹

Mivel a politikai események alakulásában évezredekken át a férfiak játszották a főszerepet, a nőknek még polgárjoga sem volt, így saját jogon a politikai életben sem vehettek részt. Ezért a női lét leginkább a mindennapi és a vallásos szférában zajlott. Még a kora újkorban is a nők elsődleges életcélja az volt, hogy feleségek, anyák és háziasszonyok legyenek.² Azonban bizonyos esetekben a nők a kezdeményezést is magukhoz ragadták, főként, ha a vallásuk ügyéről volt szó, ami a női lét mindennapjaihoz is szervesen kapcsolódott. Különösen igaz volt ez a társadalmilag instabil időszakokra, amikor a hétköznapi élet menete megtört, mint a gazdasági válságok és komolyabb társadalmi feszültségek idejében. Ilyenkor a nők nagyobb szerephez juthattak, lehetőségük nyílt az önszerveződésre is. A kora újkor kapcsán, főleg a 16-17. században mindenképpen ilyen időszakot jelentett a reformáció időszaka, majd az azt követő rekatolizáció.

Már a középkorban is jelen volt a városban élő nők önszerveződése, ide sorolhatjuk a beginamozgalmat is, mely részben ugyancsak vallási indíttatású volt. A mozgalom a 13. században indult és terjedt el Flandria, Brabant, a Rajna-vidék,

¹ Kéri 2018: 31–33.

² Kéri 2018: 214–215

valamint Észak- és Dél-Franciaország városaiban. A beginamozgalom követői elmélyült hitéletet folytattak, igyekeztek vezeklő, önmegettartóztató, imádkozó életet élni Krisztus példáját követve. Az első beginák főleg a nemesi származású nők és a vagyonos városiak asszonyok közül kerültek ki, hasonlóan az apácákhoz, azonban később egyre inkább azoknak a nőknek nyújtott megoldást a mozgalom, akik valamilyen okból kifolyólag nem léphettek be az általuk választott zárdába. Főleg a 14. századi gazdasági válság idejében nőtt meg jelentősen a szegény nők száma a beginák között. Ekkor a beginamozgalom a céhen kívüli munka, a fonás-szövés, valamint az otthon végzett tevékenység, mint a varrás és mosás lehetőségét nyújtotta nekik. Kezdetben saját házaikban éltek, de később egyre gyakrabban a mozgalom házaiban, az úgynevezett beginaházakban gyűltek össze egy főnökasszony felügyelete alatt. Hajadonok, özvegyek és férjeiktől külön élő nők tartoztak főleg a beginák közé. A beginák tevékenysége inkább vallási, mint egyházi intézmény volt, és nem vált azzá azután sem, hogy IX. Gergely pápa 1233-ban elismerte a működésüket.³

Magyarországon a középkori női mozgalmakról nagyon kevés adtunk van. Itt a beginamozgalom is kevés jelent meg, és női kolostorok sem alakultak olyan nagy számban, mint Nyugat-Európában, bár F. Romhányi Beatrix szerint ez nem általánosan igaz egész Nyugat- és Dél-Európára, hanem csak bizonyos területeken volt jóval több apácakolostor.⁴

A kora újkorban a reformáció nyomán bekövetkező változások nyújtottak lehetőséget a nőknek arra, hogy a bekövetkező vallási és társadalmi változásokban szerephez jussanak. Natalie Zemon Davis *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban* című művében arra kereste a választ, hogy mi vonzhatta a 16. századi francia városi nőket a reformációban. Ezen munkájának jegyzetei között a szerző utal arra, hogy ha elmélyedünk a katolikus vallási élet vagy a protestáns szekták tanulmányozásában, észrevehetjük, hogy a vallási változások során a nők nagyobb szerephez jutottak.⁵

A nők szerepe a magyarországi reformáció megerősödésében

Bár a kora újkori magyar történelemben kevés példát találhatunk a női önszerveződésre, ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a reformáció terjesztésében a nők Magyarországon is jelentős szerepet játszottak. Gaál Izabella tanulmányában

³ Shulamith 2004: 75–76.

⁴ F. Romhányi 2015: 4., 8–10.

⁵ Davis 2001: 255.

kiemeli az ebben a korban megjelenő három nő típust, akik különösen sokat tettek a reformáció terjesztéséért.⁶ Ezek a nők a protestáns főúri asszonyok, a polgárasszonyok és a papnők. A főúri asszonyok komoly szerephez jutottak mint a műveltség ápolói és a protestáns hit terjesztői. Mindezek mellett az irodalmat is támogatták vallásos tartalmú és szépirodalmi könyvek kiadatásával. Ismerték és követték is a reformáció tanait, a témában tájékozottak, olvasottak voltak, udvari prédikátorokat tartottak. Jövedelmük jelentős részét fordították iskolák, templomok, szegényházak, kórházak fenntartására.

Ugyanilyen lényeges szerepet játszottak a városokban élő a polgárasszonyok is a reformáció terjesztésében. A jómódú polgárasszonyok később a főúri nők szerepét is átvették a protestáns egyház támogatásában. Felkarolták a rászorulókat, különösen a kollégiumban tanuló szegényebb diákokat. A polgárasszonyok is pártolták az irodalmat, adományaikkal hozzájárultak a templomi felszerelésekhez.⁷

A zempléni Varannó mezővárosban szintén fontos szerepet vállaltak a nők a református egyház patronálásában. A 16. században, amikor a város az Ecsedi Báthoryak csicsvai uradalmához tartozott, a földesúr Báthory György felesége, Somlyai Báthory Anna is támogatta a reformáció elterjedését a városban. Halála után itt helyezték örök nyugalomra. Fiuk, Báthori István feleségével, Homonnai Drugeht Fruzsínával együtt szintén a református vallás elkötelezett támogatója volt. 1580-ban Homonnai Drugeth Fruzsina templomot építtetett a varannói reformátusoknak, innentől kezdve két templom állt a reformátusok rendelkezésére, egy a magyar, és egy a szlovák reformátusok számára. Amikor Ecsedi Báthory István halála után az uradalom egy része a katolikussá lett Homonnai György birtokába került, aki igyekezett a reformátusok templomát elfoglalni, a reformátusok 1616-ban Várday Katához fordultak védelemért. Várday Kata szintén ecsedi Báthory István halála után került Varannó birtokába, és a református hit elkötelezett támogatója volt, így ettől kezdve évtizedeken át a nagymasszonyok gyakoroltak patrónusi jogokat Varannón. Várday Katát az első házasságából született lánya, Telegdy Anna követte ebben a tevékenységében.⁸

Két példa a mezővárosi női önszerveződésre

A fentiekből tehát látható, hogy a kora újkorban a nők tevékenyen részt vettek a reformáció terjesztésében és megerősítésében. Ezt elsősorban patrónusként

⁶ Gaál 2006: 189–190.

⁷ Gaál 2006: 191–195. p

⁸ Dienes 2021: 80, 86.

tették, felajánlásaikkal és adományaikkal. Ebben a pártfogói tevékenységben ugyanúgy részt vállaltak mind a főúri asszonyok, mind a polgárasszonyok. Az is jól látszik, hogy elsősorban a nemesasszonyoknak volt lehetősége az egyházuk javát szolgálni és ilyen módon szerepet játszani a kora újkori felekezeti viszonyok alakulásában. A következőkben két olyan esetet szeretnék bemutatni, ahol viszont a polgárasszonyok ragadták magukhoz a kezdeményezést abból az okból, hogy vallásgyakorlatuk szabadságát veszélyeztetve érezték. A két helyszín Pápa és Székelyudvarhely városa.

Elsőként a székelyudvarhelyi nők esetét mutatom be, ahol a városban élő katolikus nők ragadták magukhoz a cselekvést. A történetekre 1592-ben került sor. A székelyudvarhelyi reformáció kezdeteiről nincs pontos adat, mindenesetre 1563-ra annyira megnőtt a protestáns hívek száma, hogy országgyűlési rendelet szabályozta, hogy a román kori főtemplomot a katolikusokkal közösen használhatják. A templom birtoklásáért vértelen, de mégis heves harc dúlt, végül 1594-ben kizárólag a katolikusok kezére került, egészen 1610-ig, amikor a beszercei országgyűlés határozata alapján minden katolikus papot kitiltottak a városból. Ezek után 1612-ben a templomot megszerezték a reformátusok.⁹

A nevezett évben, vagyis 1592-ben történt, amikor épp a protestánsok bírták a templomot, hogy oda a katolikusokat nem engedték be. Továbbá bár a végvár kapitánya, Mindszenti Benedek maga katolikus,¹⁰ a végvárban szolgáló katonák nagy része protestáns volt. Tehát a székelyudvarhelyi asszonyok, mivel a városban csak protestáns prédikátor volt, a vallásgyakorlat hiányát érezve magukhoz ragadták a kezdeményezést, és körmenetet szerveztek, amelyben ők hordozták a körmeneti zászlót és a keresztet, bár pap nem kísérte őket, így az Oltáriszentséget sem vihették magukkal.

A székelyudvarhelyi nők történetét egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv őrizte meg.¹¹ Ez a jegyzőkönyv abból az okból keletkezett, hogy egy, a várbán szolgáló végvári katona puskával kétszer az asszonyok körmenetébe lőtt, és ezt az esetet vizsgálták ki. A katona, aki a nők közé lőtt, a Pribék Gergely nevet viselte, és a fejedelem familiárisai közé tartozott. A lövésben senki sem sérült meg, az sem volt egyértelmű, hogy a katona az asszonyokra akart-e lőni, vagy csak a körmeneti keresztre célzott, de valószínűleg inkább az utóbbira, amit úgy tűnik, el is talált. A nők a lövés hatására ijedelmükben a földre vetették magukat.

A jegyzőkönyvben 42 tanút hallgattak ki, férfiakat és nőket egyaránt. Az első tanú, Móré Mihály azt vallja: „*Latam, hogj keczer leowe Bribék Gergely keozeiek,*

⁹ Hermann G. 1993: 24, 25.

¹⁰ Balogh 2017: 39.

¹¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 211-216, 130-134.

*mikor szinten az eö hazanal mennek vala az kereztel.*¹² A legtöbb tanú megerősítette ezt, de sokan más részletekkel is ki tudták egészíteni a beszámolót. Úgy tűnik, a második lövés nem is sült el rendesen, mert valami gond adódhatott a fegyverrel. Kovács Mihályné, a hatodik tanú például így emlékezett a történetekre: *„...Mikor ala jeonek az zentegihasztol, akkor is ki tarta az pwskat, de nem swle ki...”*¹³ Mások azt is hallották, hogy a lövöldöző katona milyen szitkokat szórt a körmenetben haladó asszonyokra, miközben elsütötte a fegyverét. A tizenharmadik tanú szerint ezekkel a szidalmakkal illetve az asszonyokat: *„Latam hogj az kerezte fele leowe, de nem twdom ha az kereztet akartai-e leoni, vagj nem de afele leowe. [...] Halam, hogj mondja vala: zazlos besite lelek, kwrvak”*.¹⁴

Több tanú is megerősíti, hogy hasonló szavak hagyták el Pribék Gergely száját. Istvánffy Antalné szerint ezt mondta: *„Az zazlos bestie lelek kwrvak, nem it kellene jarnatok, mit jartok it, nem it volna helietek.”*¹⁵

A tizenhetedik tanú, Szobos Orbánné Orsolya szerint ezt is mondta: *„bestie lelek kwruák, kwrwak wattok nem kerezteniek”*.¹⁶ A tizenkilencedik tanú szerint Pribék pópás, „bálványozó ördögöknek” nevezte a nőket, azt is mondta, hogy „a kereszt is a pokolból jött”, és a kereszt alatt lévők mind „ördögök és eretnekek”.¹⁷ Mint már fentebb említésre került, a várkapitány ebben az időben Mindszenti Benedek volt, aki maga is katolikus volt. Bizonyára a katolikus várkapitány és a protestáns katonák kapcsolata nem volt mentes a konfliktusoktól, mivel a huszonharmadik tanú a vallomásában felidézte, hogy Pribék Gergely az asszonyok láttán ezt is mondta: *„ihol jeonek az capitány eordeogi, az esse lelek, kwrwak”*;¹⁸ az ötödik tanú, Kádas György pedig azt vallotta, hogy hallotta, amikor az asszonyok arról beszéltek, hogy panaszt tesznek a kapitánynál Pribék ellen, mivel a kereszthez lött. A körmenet szervezői és résztvevői is tehát katolikus asszonyok voltak, akik ezzel a csendes, de nagyon is határozott kiállással jelezték a felekezet jelenlétét a városban.

¹² Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 130.

¹³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 131.

¹⁴ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 131.

¹⁵ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 132.

¹⁶ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 132.

¹⁷ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 132.

¹⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Hivatala. F 16. Udvarhelyszék Levéltára. Protokollumok II. 1600–1700. II/K. 133.

Következőként a pápai protestáns asszonyok önszerveződésének esetét mutatom be, amellyel Esterházy Pál 1660 körül zajló földesúri rekatolizációjának vizsgálta közben találkoztam. Pápa városa a kora újkorban egy mezővárosi rangú település, mely a Dunántúl északi részén, a Bakonyalja és a Marcal-medence találkozásánál fekszik, földrajzi szempontból kedvező helyzetben.¹⁹A város ún. végvárváros, azaz a kőfalakkal és bástyákkal körülhatárolt területen feküdt maga a vár és a város is. A pápai végvár a Bécshez való viszonylagos közelsége és a déli védelmi vonal elesése miatt vált fontossá.²⁰

A reformáció ebben a városban már a 16. század első felében teret hódított magának, miután az első protestánsok már az 1530-as évek elején megjelentek a városban. Valószínűleg Pápa volt a dunántúli városok közül az első, ahol a reformáció erős gyökereket eresztett. Debrecen és Sárospatak mellett Pápa vált a magyarországi protestantizmus legfontosabb központjává. A reformáció lutheri és kálvini ágának szétválása 1591-ben következett be, és Pápán, mint a mezővárosokban általában, leginkább a református felekezet erősödött meg. A város plébániatemploma előbb az evangélikusok, majd a reformátusok kezébe került.²¹

A reformáció elterjedése annak is volt köszönhető, hogy a város földesurai már kezdetben az új valláshoz csatlakoztak, ami a felekezeti viszonyok alakulásában döntő szerepet játszott. A pápai reformátusok a dunántúli egyházkerülethez tartoztak, és annak a legfontosabb gyülekezeteként működtek. A városban élő reformátusok a presbitériumot az országban elsőként, 1618-ban alakították meg, ezzel a híveket is bevonva az egyházi élet irányításába.²²

A pápai vár, végvár lévén, szabad vallásgyakorlással rendelkezett a 17. század elejétől, a bécsi és a linzi béke, valamint az 1608. évi országgyűlés rendelkezései alapján.²³ A pápai protestáns egyház azért is fejlődhetett jelentősen és válhatott erős tényezővé, mivel a vallás tekintetében a polgárság és a várbeli katonaság között egyetértés uralkodott, és kölcsönösen támogatták egymást. A városi polgárságnak és a vitézeknek is volt saját prédikátoruk.²⁴

Pápa nemcsak a protestantizmus egyik fontos dunántúli központjának számított, hanem a török elleni védelmi vonal szempontjából is lényeges szerep jutott a várnak. Fontossá a Bécshez való viszonylagos közelsége és a déli végvárrendszer elesése miatt vált. Az 1547-es országgyűlés Pápát is javasolta az újonnan létrejövő

¹⁹ Kiss 1908: 9.

²⁰ Szakály 1994: 127–128.

²¹ Szakály 1994: 162–164.

²² Szakály 1994: 164–165.

²³ Hausner 2001: 335–336.

²⁴ Szakály 1994: 152, 164.

dunántúli főkapitányság központjául, végül ezt Győr nyerte el, azonban Pápa kapitánya a 16. században viselhette a kerületi főkapitányi címet. Pápa városát I. Ferdinánd 1535-ben Török Bálintnak adományozta, majd a rá következő évben Szapolyai János megerősítette a birtokában.²⁵ A város ezután egészen a család férfiágon való kihalásáig, 1619-ig az enyingi Török család kezén maradt. Ezután leányágon öröklődött tovább a birtok, és így került végül az Esterházy család birtokai közé. Török Zsuzsanna és férje, Nyári Pál kapta az uradalmat, majd az ő gyermekeikre szállt. Felesége, Nyári Krisztina révén szerezte meg a várost és a hozzá tartozó birtokokat a férje, Esterházy Miklós gróf, aki a nádori címet is viselte.²⁶

1648 őszén Esterházy Lászlóhoz került az uradalom, ahogy a pápai főkapitányi címet is megszerezte és viselte is 1652-ig, a haláláig. Ezután a pápai birtok és a hozzá tartozó devecseri és ugodi uradalom Esterházy Miklós legifjabb fiának, Ferencnek a kezébe jutott, de mivel ő kiskorú volt, a bátyja, Pál viselt gyámságot felette. Ugyanekkor Pált nevezték ki bátyja, László helyére 1652-ben Pápa főkapitányává.²⁷ Ő indított néhány év múlva kemény és sokszor erőszakos harcot a városban élő protestánsok ellen, hogy azokat a katolikus hitre való áttérésre rávegye. Esterházy Pál a katolikus hit elkötelezettjeként apjához hasonlóan igyekezett a családhoz tartozó uradalmakban fellépni a protestánsok ellen, és katolikus hitre téríteni őket. A gróf fraknoi grófságban és a kismartoni uradalom területén jelentős térítő tevékenységbe fogott.²⁸

Pápa városában hasonló rekatolizációs akcióba kezdett. Itt Esterházy Pál gróf már 1659-ben el akarta foglalni a pápai várban lévő temetőt, azonban a várbeli katonák, mivel köztük is sok protestáns volt, megtagadták az átadást. Így Esterházy Pál, mivel komolyabb ellenállásba ütközött, csak 1660 tavaszán, a Devecseről hozatott katonákkal ért el eredményt. A katonákkal sikerült végrehajtania „térítő” akcióját, ami fenyegetést, bebörtönzést, vagyoneklobzást, veretést és a protestánsok nyilvános megszégyenítését jelentett. A devecseri katonasággal ezenkívül sikerült elfoglalnia a templomot, a temetőt és a lelkész megélhetését biztosító két malmot is. Az Esterházy Pálnak az 1660-ban Pápán folytatott katolizációs tevékenységéről szóló dokumentumok közül az 1662-ben a pozsonyi országgyűlés elé terjesztett pápai sérelmi irat az egyik legfontosabb. A sérelmi irat szerint a gróf az asszonyokat sem kímélte: *„Így Csór Mihály özvegyének, kit a pápai várban bizonyos ideig fogva tartatott, nem engedte, hogy neki az ő saját emberei étket adjanak, s midőn semmiféle fenyegetéssel és börtöni kínzásokkal*

²⁵ Szakály 1994: 128–129., 134–135.

²⁶ Hermann I. – Hermann I. 2016: 31.

²⁷ Hermann I. – Hermann I. 2016: 37.

²⁸ Fazekas. 2014. 203–205. p.

nem volt r. kath. vallásra téríthető, a gróf őt a vár tövében elterülő tavon át, előbb becsületében megsértve, kutyahitűnek nevezve, a tóba fulasztással ijesztve csolnokon a partra szállíttatta, minden birtokából-koldusbotot adva kezébe-gyalázatosan kivetette és száműzte, azután leányával is, Bogács György özvegyével, evang. vallása miatt ugyanazt tette.”²⁹

Csór Mihálynét komoly anyagi kár is érte Esterházy gróf emberei miatt. Egy 1660. július 23-án kelt katonai jegyzőkönyvben a gróf emberei által elkövetett károkat is kivizsgálták. Ennek a jegyzőkönyvnek a tanúvallomásai között hangzik el ez a nyilatkozat: *„...azt is másoktól, hogy Csór Mihálynének is a pincében való boltjából mindenét el hordotta. Hallotta azt is másoktól, hogy Mihálynének is ötven akó borát s ötven kősját hordották”*.³⁰ Az asszony minden bizonnal kereskedett a sóval és a borral, Esterházy katonái pedig elkobozták tőle ezeket. Ezek után érthető, hogy a városban élő protestáns asszonyok nem érezték magukat biztonságban Esterházy Pál rekatolizáló tevékenységétől.

Az önszerveződő pápai nők szerepe a templom elfoglalása kapcsán vált fontossá. A pápai templom elvételeéről ugyanis elmondható, hogy ez egy nagy érvágás volt a pápai reformátusok számára, lelkiileg megviselte a híveket. Ezt alátámasztják az Esterházy-levéltárból előkerült levelek is. Esterházy Pál gróf ekkoriban nem tartózkodott állandóan Pápán, de az eseményekről folyamatosan informálták. Egyik pápai informátora egy Jóra István nevű katolikus személy volt. Több levél is megmaradt tőle az 1660-as évekből, amelyben a városban kialakult helyzetről tájékoztatja a gróft. A templom elvételekor a város lakói azonnal kifejezték személyes tiltakozásukat. Jóra István egyik Esterházy Pálhoz szóló levelében megemlíti, hogy az asszonyok a templom elfoglalásának hírére gyászruhába öltöztek, bizonyára így tiltakozva annak elvétele ellen: *„...bizonios βamu aββony népek gyászban öltöztenek az templum megh nyereszeére, sokan penigh moczkos es szurkos ruhában keβeredet orczával es le figgestet fejel jarnak.”*³¹ Tehát néhány pápai protestáns asszony így gyászba öltözve, a maga csendes módján nyilvánította ki egyet nem értését a templom elvesztése miatt, néhányan pedig a tiltakozásképpen szándékosan szurkos ruhákba öltöve járkáltak a városban. Ezt követően írja még Jóra a nevezett levélben: *„Én is βüntelen vizet levetek ezeknek megh moszogatasokra”*. Ami miatt ez a részlet külön érdekes, hogy a levelet író Jóra István ugyanebben a levélben azt fejt ki Esterházynak, hogy a városi emberek kényszerítés nélkül megtértek. Még ha ez a kijelentése igaz is volt, a nők viselkedése bizonyítja, hogy nem saját jószántukból tértek át, és szükségét érezték

²⁹ Zsilinszky 1893: 210.

³⁰ Az 1660. július 23-án kelt vallatási jegyzőkönyv. MNL OL P 125 Nr. 11281.

³¹ Jóra István Esterházy Pálnak. Pápa, 1660. április 25. MNL OL P 125 Nr. 2617.

annak, hogy valamiképpen kifejezzék ezt és templomuk erőszakos elvétele miatti fájalmukat. Maga a tény, hogy Jóra fontosnak tartotta közölni a gróffal azt, hogy a nők miként tiltakoznak az erőszakos templomfoglalás ellen, azt bizonyítja, hogy az ügy mégis nagyobb port kavarhatott.

Továbbá lényeges egy másik levél is, melyet a pápai asszonyok, pontosabban a pápai tisztviselők feleségei írtak Esterházyhoz, és a levélben férjeik szabadon bocsátását kérték tőle. Ezt onnan tudhatjuk, hogy az aláírások között Hencz Imrénének, Hencz Imre pápai bíró feleségének a neve is szerepel. Egy feltehetően Esterházy Pál parancsára 1660 körül keletkezhetett összeírás, melyen a „megtértek” neve szerepel, tartalmazza Hencz Imréné nevét is, ahogy erre már hivatkozott Hermann István is.³² A levél lényegi része abból áll, hogy az asszonyok, akik már meggyóntak, és a gróf „atyai intéséből” „az igaz római katolikus hitet” megismerték, szeretnék, ha a gróf hazabocsátaná a férjeiket, akik, mint írják, már „velük egyenlő érzelemben vannak”:

„... az el mult napokban föl küldendő edes Urainkat kik otfenis nemelyek közülük megh is giontak, és akik nem giontak volnais, azoknakis velünk egyenlő erzelemben akarvan lenny, megh gionnak ha Nagysagod parancholja otfen vagy itt alat, és az Nagysagod alazatos feje hajtot ßo fogado jobbagi holtig maradnak.”³³

Tehát a főbíró felesége katolizált, de nemcsak az ő neve olvasható az aláírások között, hanem Rábaközi Mátyásné, Kádártai Szabó Györgyné és Szentmihályi Szabó Györgyné neve is. Mind a négy nő férje betöltötte a pápai főbírói pozíciót a vizsgált időszakban. Rábaközi Mátyás 1657-től 1658-ig, őt Szentmihályi Szabó György követte. Hencz 1659-es és 1660-as évben volt bíró, majd pedig Kádártai 1660–1661-ben.³⁴ A levél tartalma alapján valószínűsíthető, hogy a protestáns hitük miatt elfogták a pápai tisztviselőket, hiszen azzal, hogy Esterházy azokat a városi polgárokat záratta be, akik a legtekintélyesebbnek számítottak a városban, nyomást tudott gyakorolni Pápa többi polgárára. A levélben szereplő tisztviselőket azonban hamarosan szabadon engedhették, amiben talán az asszonyok levele is szerepet játszott. Az, hogy az asszonyok levele 1660-ban keletkezett, nem biztos, mivel a levélen dátum nem szerepelt. Ugyanakkor Jóra István előbb idézett levelében, éppen abban, amelyben a gyászba öltözött asszonyokról írt, szóvá tette Esterházy Pálnak a bíró ügyét is, miszerint a pápaiak nehezményezik a távollétét, és jó volna, ha Esterházy gróf kegyelmet tanúsítana iránta, mert Hencz visszaküldése mindenképpen szükséges volna, kiemelve, hogy „mindennemű Tisztviselők, Catholicusok kivanijak Hencz Imrenek megh jüvetelet...”³⁵

³² Hermann I. 1997: 94.

³³ Pápai asszonyok Esterházy Pálnak. Hely és dátum nélkül. MNL OL P 125 Nr. 5879.

³⁴ Hermann I. 1997: 84–85.

³⁵ Jóra István Esterházy Pálnak. Pápa, 1660. április 25. MNL OL P 125 Nr. 2617.

Ha az asszonyok kérelme valóban 1660-os, akkor az a feltevés a helyes, hogy még április előtt írták, mert Kádártait e hónap 27. napján már főbírónak írják, és Hencz is 1660. június 14-én ismét főbírója a városnak. Valamint még Rábaközi Mátyás is újra elfoglalhatta a széket 1662-ben.³⁶ Tehát a levélben említett, bírói tisztséget viselt négy férfi közül három még elfoglalta a posztot az 1660-os évben, illetve azután is.

Bizonyítható hát, hogy Esterházy Pál pápai rekatolizációs tevékenysége önszerveződésre készítette a pápai asszonyokat, legyen szó akár a templom elvesztése miatti csendes tiltakozásról, akár a férjeik szabadon bocsátására tett kísérletről.

Összegzés

Bár a pápai események a 17. század közepén a Királyi Magyarországon játszódtak, míg a Székelyudvarhelyen történtek Erdélyben több mint fél évszázaddal korábban, látható az asszonyok magatartása közti kapcsolat. Mindkét esetre egy olyan városban került sor, ahol ott volt a végvár, a végvári katonaság, a várkapitány, akiknek a befolyása bizonyos módon nyomást gyakorolt a város vallási életére. A különbség mindössze annyi, hogy míg Pápán a polgárság és végvári katonaság igyekezett egymásnak támogatást nyújtani a katolikus földesúrral és egyben főkapitánnyal szemben, addig Székelyudvarhelyen a várkapitány nyújthatott támogatást a város katolikus lakóinak a zömében protestáns katonasággal szemben.

Mivel ekkor a nők cselekvési terepei között a vallási élet alapvető volt, így nem meglepő, hogy a konfesszionalizáció küzdelmeiben nyílt lehetőségük megszerveződni. Ennek a két eseménynek az ismerete akkor is fontos, ha a pápai nők tiltakozása nem is hozott eredményt a templom ügyében, hiszen azt elvették tőlük, és a városban sokaknak katolizálniuk kellett; illetve ha a székelyudvarhelyi asszonyok körmenetét a lövés meg is hiúsította. Függetlenül attól, hogy az akciójuk sikeres volt, vagy sem, a női önszerveződés fontos bizonyítéka mindkét forrás.

---

³⁶ Hermann. 1997. 94–100.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (MNL OL, P 125)
Esterházy hercegi levéltár. Esterházy Pál iratai
Jóra István Esterházy Pálnak. Pápa, 1660. április 25. MNL OL P 125 Nr. 2617.
Pápai asszonyok Esterházy Pálnak. Hely és dátum nélkül. MNL OL P 125 Nr. 5879.
Az 1660. július 23-án kelt vallatási jegyzőkönyv. MNL OL P 125 Nr. 11281.
Naționale ale României Cluj. Román Országos Levéltár Kolozsvári Igazgatóság.
Udvarhelyszéki Protokollumok.

Felhasznált irodalom

- Balogh Judit 2017: Reformáció a Székelyföldön. *Egyháztörténeti Szemle.* (18.) 3. 30–41.
- Davis Natalie Zemon 2001: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Budapest.
- Dienes Dénes 2021: Varannó- Egy felső-zempléni mezőváros, mint református kulturális centrum a kora újkorban. *Historia Ecclesiastica.* (12.) 1. 78–90.
<https://doi.org/10.33268/Met.2021.6.12>
- Gaál Izabella 2006: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára. *Egyháztörténeti Szemle.* (7.) 1. 189–197.
- Fazekas István 2014: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In.: Uő. (szerk.) *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon.* Győr.
- F. Romhányi Beatrix 2015: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle.* (57.) 1. 1–49.
- Hausner Gábor 2001: A Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia kiadásának története. *Magyar Könyvszemle.* (117.) 3. 332–340.
- Hermann Gusztáv 1993: Székelyudvarhely művelődéstörténete. Bukarest.
- Hermann István 1997: Pápai bírók a XVII. században. (Adalékok a XVII. századi Pápa városi archontológiához) In.: *Acta Musei Papensis. Pápai Múzeumi értesítő.* 7. 71–108.
- ifj. Hermann István-id. Hermann István 2016: Adalékok Pápa város 17. századi történetéhez. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei.* (16.) 1-2. 29–62.
- Kéri Katalin 2018: Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással.) Pécs.

Kiss István 1908: *A pápai plébánia története*. Veszprém.

Shahar, Shulamith 2004: *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Budapest.

Szakály Ferenc 1994: Pápa a török korban. In.: Kubinyi András (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Pápa.

Zsilinszky Mihály 1893: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve III*. Budapest.

NAGY ANDOR

„HIDAK A HATALOMBAN” – ROKONI ÖSSZEFONÓDÁSOK ÉS NŐI KÖZVETÍTŐK BRASSÓ 18. SZÁZADI VÁROSVEZETÉSÉBEN*

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Összefoglalás

A tanulmány a 18. századi Brassó városvezetésének rokoni alapú hatalmi struktúráit vizsgálja, különös tekintettel a női ágakon keresztül érvényesülő politikai befolyásra. A kutatás kimutatja, hogy a városbírói és városgazdai tisztségek nem elszigetelten, hanem több generáción átívelő családi hálózatok részeként működtek, ahol számos vezető család – például a Seuler, Draudt, Herrmann, Filstich vagy Fronius – tartósan jelen volt a hivatali pozíciókban. A vizsgált házassági mintázatok rávilágítanak arra, hogy a nők házasságkötései stratégiai szerepet játszottak az elitcsoportok közötti kapcsolatok fenntartásában, s gyakran „híd”-szereplőként kötöttek össze különböző rokoni blokkokat. A hálózatelemzésen alapuló módszer feltárja a kapcsolati struktúra szerkezetét, a tisztségviselők közti rokoni távolságokat és a hálózat szempontjából fontosabb pozíciókat betöltő személyeket. A dolgozat következtetése alapján Brassó vezetése önreprodukáló, zárt elitet alkotott, amelyben a rokonsági hálózatok és a női közvetítők meghatározó szerepet játszottak a hatalom átörökítésében.

Abstract

The study examines the kinship-based power structures of eighteenth-century Braşov's (Kronstadt; Brassó) urban leadership, with particular attention to the political influence exercised through female lines. The research demonstrates that the offices of city judge and city administrator did not function as isolated institutional roles, but as parts of multi-generational family networks in which several leading families—such as the Seuler, Draudt, Herrmann, Filstich, and

---

* A tanulmány elkészítését az NKFIH (OTKA) K 134378 azonosítószámú, a Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból című pályázat támogatta.

Fronius lineages—maintained a continuous presence. The analysed marriage patterns reveal that women’s marriages played a strategic role in sustaining connections between elite groups and often served as “bridges” linking different kinship blocs. The methodology based on network analysis uncovers the structure of these relational patterns, the degrees of kinship distance between officeholders, and the individuals occupying key positions within the network. The study concludes that Braşov’s leadership formed a self-reproducing, closed elite in which kinship networks and female intermediaries were essential in the transmission of power.

Kulcsszavak: rokonsági hálózat, női közvetítők, házassági stratégia, városi elit, történeti hálózat kutatás.

Keywords: kinship network, female intermediaries, marriage strategy, urban elite, historical network analysis.

Bevezetés

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a 18. századi Brassó városvezetésében kimutathatók-e mintázatok a politikai hatalom családi-rokoni – különösen a női kapcsolati ágakon keresztül történő – tovább örökítésében. A korábbi kutatók arra utalnak, hogy a városvezetés nem elszigetelt intézményi rendszerként, hanem egy több ágon összefonódó rokonsági háló részeként működött.¹ Ennek megfelelően azt elemzem, mely családok tagjai töltötték be a század során a legfontosabb hivatali pozíciókat, és azonosíthatók-e olyan rokoni hálózatokból álló koalíciók, amelyek hosszabb távon is képesek voltak megőrizni politikai befolyásukat. Ha e csoportok kijelölhetők, feltárhatóvá válik, mely nők kötötték össze házasságaik révén a hatalmi blokkokat, és kik játszottak informális „híd”-szerepet az elit különböző csoportjai között.

Véleményem szerint ez a megközelítés értékes megfigyelésekre ad lehetőséget a nőtörténeti kutatások számára, mivel rámutat arra, hogy a városi elit nőtagjai – jóllehet formális közhivatalt nem viselhettek, mégis – közvetett módon befolyással rendelkeztek a politikai és gazdasági kapcsolatháló alakításában. A házasságok a kora újkori Brassóban nem pusztán családi döntések voltak, hanem a hatalmi pozíciók biztosításának, illetve a társadalmi státusz átrendezésének tudatos eszközei. A női ágak vizsgálata ezért elengedhetetlen ahhoz, hogy a

---

¹ Nagy 2021: 235–252, Nagy 2024: 130–160.

városvezetés működését ne kizárólag a férfi tisztségviselők intézményi oldaláról, hanem a rokonsági hálózatok összetett rendszerében figyeljük meg.

Az írásom – egy rövid módszertani bevezetőt követően – két nagy tematikus egységre tagolódik. Az első a városvezetés intézményi és személyi szerkezetét, valamint a tisztségviselés dinasztikus mintázatait ismerteti, míg a második a nők közvetítő szerepére, a házassági stratégiákra és a rokoni hálózatok működésére fókuszál, hogy feltárja a politikai befolyás társadalmi összefüggéseit.

Módszertan

A jelen írás elkészítéséhez elsősorban a 18. századi brassói városvezetés személyi összetételét kellett rekonstruálnom. Ennek alapjául Friedrich Stenner² és Gernot Nussbächer (1939–2018)³ hivatali névtárai szolgáltak. A hivatalviselők között fennálló rokoni kapcsolatok feltérképezéséhez Erich Jekelius (1889–1970) *Genealogie Kronstädter Familien* című, kilenckötetes genealógiai szintézisét használtam fel, amely részletes és megbízható áttekintést nyújt a brassói családokról.⁴

A munkám végén található *Függelék* fejezet 1. és 2. számú melléklete részletesen bemutatja a dolgozatban vizsgált városvezető pozíciók betöltőit. Fontosnak tartottam feltüntetni a városgazdák és városbírók – mint férjek – egyéni azonosítóját, nevét és hivatali idejét, valamint feleségeik azonosítóját, nevét és házasságkötésük időpontját.⁵

Az összegyűjtött adatokból relációs adatbázist állítottam össze, amely nemcsak a személyek és kapcsolatok rendszerezését tette lehetővé, hanem a hálózatelemzés módszereinek alkalmazását is. A hálózati struktúra elemzéséhez szomszédsági mátrixot is készítettem (lásd a jelen írás *Függelékének* 3. táblázatát), amely a vezető tisztségviselők közötti – a legrövidebb rokoni kapcsolatokra vonatkozó – összefüggések teljes körű áttekintését teszi lehetővé.⁶ Ez a mátrix nyújt lehetőséget a kapcsolati sűrűségek megfigyelésére, valamint a hálózatok fontosabb személyeinek azonosítására is. Itt válnak szükségessé az előzőekben említett azonosítók is, mivel a rokonsági mátrix táblázatában – terjedelmi okokból – már csak ezekkel hivatkozom az érintett személyekre.

² Stenner 1916.

³ Nussbächer 1999.

⁴ Jekelius 1965. A vizsgált családok részletes genealógiai ábráit a GenoPro szoftver segítségével készítettem el.

⁵ A módszertanról részletesebben: Nagy 2019: 80–86, Nagy 2024: 21–28.

⁶ Barabási 2016: 66–67.

A rokonsági távolságok értelmezéséhez elengedhetetlen a *lépésszám* (másként *úthossz*) fogalmának rövid ismertetése. A lépésszám az utat alkotó élek (kapcsolatok) száma.⁷ A fogalom a hálózat egyik legfontosabb mutatója, mivel a segítségével térképezhető fel, milyen mértékben fonódott össze egy közösség, illetve mennyire távoliak a tagjai közötti kapcsolatok.⁸ A lépést a nemzések számával, illetve a házastársakkal együtt veszem a jelen írásban figyelembe, hiszen a családszerkezeti szerepek csak együtt értelmezhetők. Egy személy „lépése” önmagában nem árulja el, milyen súllyal jelenik meg a családfában. A nemzések száma és a házastársak köre önmagában módosítja a rokonsági háló kiterjedését, így a lépés jelentősége csak ezekkel együtt értelmezhető – a közös ősön vagy a házassági kapcsolaton keresztül. Így tehát a házaseleket, úgy, ahogy a szülőket is, a gyermeküktől egy lépésre, a házastárs szüleit vagy a testvéreket két lépésre, az unokatestvéreket pedig négy lépésre (stb.) értelmezem egymástól a jelen munkámban.

A hálózati távolságok vizsgálata mellett fontos szerepet kap a „híd” fogalma is. A hálózatelemzésben *híd*nek azokat a személyeket vagy kapcsolatokat nevezzük, akik vagy amelyek két különálló családi csoportot kötnek össze, és akik vagy amelyek eltávolítása esetén a hálózat jelentősen szétesne vagy töredezetté válna.⁹ Így a „híd szereplők” olyan pozíciót foglalnak el, amely lehetővé teszi számukra, hogy különböző családi ágak között közvetítsenek, továbbá informális befolyást gyakoroljanak a rokonsági csoportok közötti kapcsolatokra. Ilyen híd szereplő például az a személy, aki özvegyként újrَاهázasodik, és így két, korábban kevésbé összekapcsolódó családi csoportot köt össze egy újabb házassági útvonal révén. A történeti genealógiákban ezek a hidak általában házassági kapcsolatokon vagy olyan családtagokon keresztül azonosíthatók, akik több jelentős rokonsági hálóba is beágyazódnak.

Fontos megemlíteni még, hogy a kialakított adatstruktúra révén mód nyílik a rokonsági kapcsolatok vizuális megjelenítésére és azok hálózati összefüggéseinek feltárására is.¹⁰ A hálózatelemzés ilyen módon nemcsak a kapcsolati mintázatok azonosítását segíti elő, hanem rávilágíthat a városvezetői elit belső struktúráira is. Ezek olyan jelenségek, amelyek hagyományos történeti eszközökkel aligha vagy csak jóval nehezebben tehetők láthatóvá.

⁷ Barabási 2016: 75.

⁸ Bővebben Reinhard 1979: 9–41. A kapcsolatháló-elemzés fontos módszertani megfigyeléseire hívja fel a figyelmet Ballabás Dániel is. Ballabás 2019: 33–67.

⁹ Barabási 2016: 79–80; Szántó–Tóth 2011: 8.

¹⁰ A hálózati vizualizációkat a Gephi hálózatvizualizációs szoftver, valamint az R programozási nyelv *igraph* hálózatelemző könyvtára (csomagja) segítségével készítettem.

1. A 18. századi városvezetés személyi összetétele

1.1 A hivatalviselés dinasztikus mintázatai

A módszertani keretek ismertetése után a vizsgálat első lépéseként szükséges áttekinteni, kik töltötték be a főbb városi tisztségeket a 18. század folyamán, és milyen mintázatok rajzolódnak ki a hivatali utánpótlásban. Éppen ezért a továbbiakban a 18. századi brassói városvezető elit legfontosabb tisztségviselőinek személyi összetételét vizsgálom.¹¹ A vizsgálat alapját képező két vezetői tisztség – a városbíró (*judex, Stadtrichter*) és a városgazda (*villicus, Stadthann*) – a korszakban egymást kiegészítő, ám eltérő presztízstű pozíciót jelentett. A városbíró a város jogi, politikai és igazgatási hatalmának legfőbb letéteményese volt, míg a városgazda a gazdasági ügyek és az infrastruktúra irányításáért felelt.¹² A rendelkezésre álló források alapján egyértelmű mintázat rajzolódik ki: a városbíró rendszerint a korábbi városgazdák közül választották,¹³ és a városbírói tisztséget betöltők soha nem tértek vissza alacsonyabb rangú hivatalba. A karrierút tehát egyirányú volt, ami jól mutatja ennek a hatalmi struktúrának a zártságát és a tisztségekhez kapcsolódó presztízshierarchikus jellegét is.

A városbírók

A 18. század folyamán Brassóban összesen harmincegy alkalommal került sor városbíró-választásra. A pozíciót betöltő egyének körében tizennyolc olyan személyt ismerünk, akik korábban betöltötték már ezt a tisztséget, majd később ismét megválasztották őket (lásd a *Függelék* 1. táblázatát). Mindez azt sejteti, hogy a városvezetésben bizonyos családok tartósan és ismétlődően képviselhették magukat, sőt egyes dinasztiák több generáción keresztül is meg tudták őrizni befolyásukat a városi politikában. Ahhoz, hogy ezt eldönthessük, a rokonsági kapcsolatokat kell alaposabban megvizsgáljunk.

E kérdésnek a megválaszolásában kézenfekvőnek tűnik az azonos családnévvel viselő személyek közötti rokonsági kapcsolat vizsgálata. E tekintetben két családot lehet megemlíteni, akiknek több tagjuk is viselte a városbírói tisztséget: a

¹¹ Korábbi kutatásaim a brassói szász vezető családok érvényesülési stratégiáit, valamint az egyházi és világi hatalmi pozíciók családi összefonódásának mértékét tárták fel 1650–1750 között. Lásd: *Nagy* 2024.

¹² *Müller* 1941: 29–30, 40–42.

¹³ Lásd Gernot Nussbächer (1939–2018) brassói levéltáros-történész kronologikus tisztségviselői adattárát: *Nussbächer* 1999: 286–293.

Draudt család két, míg a Seuler család három főt adott Brassó városvezetésének a század során.

A Draudt család esetében Georg (1661–1728) és Joseph August (1737–1798) személye emelhető ki. Genealógiai értelemben rokonságban álltak egymással, ám a kapcsolat hagyományos rokoni kategóriákkal nem írható le. A közöttük fennálló kapcsolati távolság – a korábban ismertetett „lépés” fogalom alapján – a *Függelék* 3. táblázatának adatai szerint hat lépésnek számít, ami már viszonylag távoli rokoni viszonyt jelöl.¹⁴ A kapcsolat említése azonban mégis indokolt, mivel egyrészt jelzi, hogy a felek rokonságban álltak egymással, másrészt arra is rámutat, hogy a Draudt család két városbíró tagja között csupán távolabbi rokoni viszony állt fenn.

Szükséges megvizsgálni a Seuler családnak azt a három tagját is, akik szintén betöltötték a városbírói tisztséget a vizsgált évszázadban. A genealógiai vizsgálatok alapján Bartholomaeus (1649–1715) és Lucas (1661–1735) között mindössze két lépés távolság figyelhető meg, ami jelen esetben testvéri kapcsolatot jelent. Bartholomaeus (1649–1715) és Johann Traugott (1697–1757) között háromlépésnyi távolság volt, vagyis nagybáty–unokaöcs viszony fűzte őket egymáshoz. Lucas (1661–1735) és Johann Traugott (1697–1757) között pedig mindössze egy lépés távolság állapítható meg, azaz apa és fiú egymást követve töltötték be a legfőbb városi hivatalt.¹⁵

Össességében jól látható, hogy mind a Draudt, mind a Seuler család több generáción át jelen volt a városbírói tisztségben, és a 18. század folyamán több személy is ismételten a város élére került.

A városgazdák

A városgazdák esetében harmincnyolc alkalommal választottak új tisztségviselőt a 18. században, ami huszonhárom személy között oszlott meg (*Függelék* 2. táblázat). Az előbbiekhöz képest a városgazdai hivatalban tehát jóval gyakoribb volt a személyi rotáció és a korábbi tisztségviselők visszatérése, míg a városbírói pozíció ezzel szemben nagyobb stabilitást és hosszabb, kevésbé megszakított hivatali ciklusokat mutatott.

A táblázatok adatait családok szerinti bontásban vizsgálva megállapítható, hogy mindkét tisztség esetében tizenhat család azonosítható. A városgazdák körében 6 olyan család van, amelyeknek több tagja is betöltötte a vizsgált

¹⁴ A *Függelék* 3. táblázatának ID-azonosítóit a *Függelék* 1. és 2. táblázata oldja fel.

¹⁵ *Jekelius* VIII. 44–46.

évszázadban a hivatalt. Ezek a *Seuler* (Bartholomaeus, Lucas és Johann Traugott), a *Draudt* (Georg és Johann), a *Fronius* (Michael és Michael Traugott), a *Tartler* (Valentin és Andreas), a *Closius* (Martin és Martin Gottfried), valamint a *Herrmann* (Georg és Georg Michael Gottlieb) családok. Ez egyfelől arra utal, hogy a hivatal betöltése nem véletlenszerű, hanem egy zárt elitkörnek volt rá lehetősége. Ebből pedig az következik, hogy a pozíciók gyakran ugyanazon rokonsági hálózatok kezében összpontosultak.

A Seuler família esetében ugyanazok a személyek jelennek meg, akiknek rokoni kapcsolatait a városbírók kapcsán már részletesen ismertettem. A Draudt családnál csak távolabbi rokoni viszony, mintegy hat kapcsolati lépésnyi távolság azonosítható.¹⁶ A Fronius család tagjai között négylépésnyi rokonsági kapcsolat állapítható meg.¹⁷ Az említett Tartlerok esetében három kapcsolati fok (unokaöcs-nagybáty) távolság figyelhető meg.¹⁸ A Closius,¹⁹ illetve a Herrmann családok esetében közvetlen, apa–fia kapcsolat mutatható ki.²⁰

A fent bemutatott eredmények tehát arra utalnak, hogy a város vezetésében az említett családok tartósan és több generáción keresztül is megőrizték befolyásukat. Továbbá míg a városbírók esetében csupán két család – a Seuler és a Draudt – tudta hosszabb távon megőrizni pozícióját, addig a városgazdák körében ennél szélesebb körű családi kontinuitás figyelhető meg.

Az alábbi táblázat az eddigi megfigyeléseket foglalja össze.

Tisztség	Tisztviselőváltások gyakorisága százéves időtávon	Tisztséget betöltő különálló személyek száma száz év alatt	A különböző családok száma
Városbíró	31	18	16
Városgazda	38	23	16

1. táblázat: A vezető hivatalok személyi változásainak aránya Brassóban (18. század)

1.2 A hivatali ciklusok időbeli dinamikája

A városvezető tisztségek betöltőinek életkora fontos információt nyújt a hivatali karrier ívéről és a városi elit utánpótlásának jellegéről is. Éppen ezért indokolt megvizsgálni a két vezető tisztséget betöltő személyek életkori megoszlását. A

¹⁶ Johann személye családi kapcsolat révén Georg sógora apjának az unokája lehet. Lásd *Jekelius* II. 94–99.

¹⁷ Michael Traugott apai ágon Michael unokaöccsének fiaként állt rokonságban vele. Lásd: *Jekelius* III. 74–91.

¹⁸ Andreas Tartler Valentin unokaöccse volt. Lásd: *Jekelius* VIII. 97–121.

¹⁹ *Jekelius* II. 22–34.

²⁰ *Jekelius* IV. 53–60.

városgazdák átlagosan 50 évesen léptek hivatalba,²¹ míg a városbírók valamivel idősebben, átlagosan 56 éves korukban²² kezdték meg szolgálatukat²³ – ami jól illeszkedik a város 17–18. századi társadalmi mintázatához.²⁴ Ez arra utal, hogy a városgazdai tisztséget többnyire tapasztalt, idősebb férfiak töltötték be – negyven év alatti személy nem fordul elő közöttük. A városbírói tisztség ezzel szemben jellemzően az idősebb, nagyobb tekintéllyel bíró személyek számára volt elérhető. Az életkori különbség egyúttal a városi hatalmi struktúra hierarchiáját is tükrözi: a városgazdai hivatal sok esetben előkészítette a városbírói szerep betöltését.

Mindezzel együtt a városi elit hivatalviselésének dinamikája a hivatali évek számának alakulásában jól tükröződik. A szolgálati évek összesítése alapján a brassói városgazdák átlagosan öt év körüli időt töltöttek a hivatalukban, de az egyes életpályák között jelentős eltérések figyelhetők meg. A hivatali ciklusok hossza meglehetősen változatos: a legrövidebb megbízatások mindössze egyévesek voltak (például 1728-ban és 1763-ban), míg a leghosszabb, megszakításokkal számított szolgálati idő 12–13 évre is kiterjedt. Ez utóbbi két legjelentősebb példája Georg Czako, aki három külön ciklusban összesen 12 évet töltött a városgazdai hivatalban, valamint Georg Michael Gottlieb Herrmann, akinek hivatali ideje 13 évet tett ki. A legtöbb városgazda azonban 3–6 év közötti időtartamra kapott megbízást.²⁵

A városgazdák közül négy személy – Georg Czako, Lucas Seuler, Paul Chrestels és Christoph Neidel – tért vissza többször is a hivatalába. Az ő ciklusaik átlagosan 2–3 évig tartottak, és köztük hasonló hosszúságú szünetek figyelhetők meg. Ez a mintázat – ahogyan azt korábban is érintettük – arra utal, hogy a városgazdai hivatal rotációs rendszerben működött: a tanács tagjai között körforgásszerűen osztották el a város gazdasági irányításával járó feladatokat. Közülük különösen Georg Czako és Lucas Seuler emelkedett ki több ciklussal.

²¹ A legfiatalabb városgazdák – mint Andreas Tartler (42), Georg Rheter (43) vagy Christoph Seewald (46) – a 18. század közepén tűnnek fel, ami a generációváltás és az elit fokozatos fiatalodásának jele is lehet. Ugyanakkor a legtöbb városgazda 48–55 éves korában lépett hivatalba, például Georg Czako (49), Martin Schneeweiss (52), Valentin Tartler (51) vagy Lucas Seuler (55). A legidősebbnek Petrus Hiemesch számított, aki a társaitól jóval idősebben, 72 éves korában töltötte be a városgazdai tisztséget.

²² A legfiatalabb városbíró Johann Gottlieb Wolff Wentzel volt, aki 43 évesen lépett hivatalba, míg a legidősebbek Georg Jeckel és Lucas Seuler, akik 72 éves korukban töltötték be a városbírói tisztséget.

²³ A több ciklusban hivatalba lépő személyek esetében a hivatalviselésük kezdetének dátumát vettem alapul.

²⁴ Nagy 2024: 96.

²⁵ Adódik a kérdés, hogy a rövidebb, egy- vagy kétéves ciklusok miért értek olyan korán véget. Esetleg alkalmi helyettesítéseket vagy a tanácson belüli átmeneti megoldásokat tükrözik? Erre a kérdésre a vizsgált család- és hivaltörténeti források nem nyújtanak magyarázatot.

A városbírók körében még látványosabb az ismétlődés mintázata: öten – Georg Draudt, Stephan Filstich, Samuel Herbert von Herbertsheim, Joseph Traugott Schobel és Michael Traugott Fronius – viselték a városbírói tisztséget megszakításokkal, akár több alkalommal is. A legszembetűnőbb eset Stephan Filstiché, aki öt különböző időszakban (1714–1736 között) is a város élére került, közte rövidebb szünetekkel. Georg Draudt négy külön ciklusban, Herbertsheim három, míg Schobel és Fronius két-két ciklusban tért vissza a város vezetésébe.

2. A nők mint a város hatalmi kapcsolatainak összekötői

2.1 Házassági minták a brassói városi elitben

A városvezető elit házassági mintázatainak vizsgálata rávilágít arra, miként épült be a házasság intézménye a 18. századi brassói társadalom hatalmi és rokoni szerkezetébe. Éppen ezért indokolt megvizsgálni, hogy a tisztviselők és feleségeik házasságkötései átlagosan mikor történtek.

A városgazdák és városbírók első feleségei átlagosan 17 éves korukban kötöttek házasságot, ami a korabeli társadalmi normákhoz igazodva jól tükrözi a hagyományos házasodási mintát.²⁶ A legfiatalabb menyasszony 14, a legidősebb 20 éves volt, vagyis az életkori különbségek viszonylag szűk határok között mozogtak. A kis, 1,7 év körüli szórás arra utal, hogy a házasságkötés ideje e társadalmi rétegben meglehetősen egységes volt.

Ezzel szemben a későbbiekben városgazdának és/vagy városbírónak megválasztott tisztviselők első házasságkötéskori életkora átlagosan 24–25 év volt. Az életkorok szórása itt is kicsinek mondható, mindössze 1,9 év, ami ugyancsak arra utal, hogy a házasodás életkora viszonylag egységes volt e társadalmi csoportban is. A legfiatalabb férfi 20, a legidősebb 29 évesen nősült.

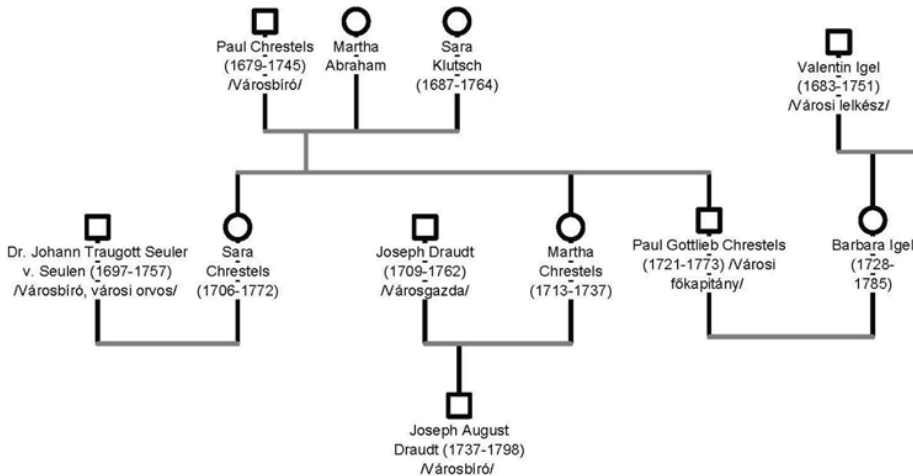
Érdekes azonban megvizsgálni a legfiatalabb és a legidősebb korban házasodó városi tisztviselőket is. A nagyon fiatalon kötött házasságok feltehetően a pályakezdést szolgálhatták, míg az idősebb korban az újránházasodásból eredő frigyek inkább a politikai pozíciók megerősítését, a család társadalmi beágyazottságának megújítását célozhatták.

A 18. századi brassói tisztviselők közül a legfiatalabb korban házasodó városgazda Georg Rheter (1709–1757) volt, aki 1729-ben, húszévesen kötött házasságot az ekkor mindössze tizenöt éves Martha Boesszal (1714–1747). A Boes családról viszonylag kevés adat maradt fenn a korabeli családtörténeti forrásokban. A házasságkötés időpontjához legközelebb eső ismert személy Thomas Boes

²⁶ Nagy 2024: 88.

(1642–1712), aki több mint két évtizeden keresztül, haláláig a brassói magisztrátus szenátoraként tevékenykedett.²⁷ Mivel Martha Boes felmenői között nem azonosíthatók más, társadalmi pozíciót betöltő személyek, csupán feltételezhetjük, hogy Thomas Boes révén egy szenátori család leányaként tartozhatott a városi elit köréhez. Ez magyarázhatja, hogy Georg Rheter – aki házasságkötése idején még nem töltött be semmilyen városi tisztséget, jóllehet édesapja a magisztrátus szenátora volt²⁸ – éppen a Boes családból választott feleséget. A frigy mindkét fél számára előnyösnek bizonyulhatott: Georg Rheter a házasság révén egy, a városi tanácsban beágyazott családdal erősítette társadalmi pozícióját, míg Martha Boes számára a kapcsolat a tisztviselői körökbe való bejutást és társadalmi presztízsének megerősítését jelenthette.

Johann Traugott Seuler von Seulen (1697–1757) esete hasonló mintát mutat. Ő 1723-ban, huszonhat évesen vette feleségül Sara Chrestelst (1706–1772), aki akkor tizenhét éves volt. Mindkét család – a Seuler és a Chrestels – a városvezetés meghatározó tagjai közé tartozott, így a házasság egyértelműen a politikai befolyás hálózati megerősítését szolgálta. A fiatal feleség itt is a kapcsolatok „hídját” képezte, aki révén a két rokoni ág – az orvosi és tanácsosi tisztségeket viselő Seuler rokonság, valamint a Chrestels család – szorosabb szövetségbe került. Ha a Chrestels család érintett tagjait genealógiai ábrán is szemügyre vesszük, jól kirajzolódnak a rokoni kapcsolatok a Seuler, az Igel és a Draudt családokkal is.

1. ábra: A Chrestels család genealógiájának egy részlete, a Seuler, az Igel és a Draudt családok közötti rokoni összefonódásokkal

²⁷ Stenner 1916: 17.

²⁸ Petrus Rheter (†1725) 1711-től haláláig a brassói városi tanács tagjaként tevékenykedett. Lásd: Stenner 1916: 113.

A harmadik példa Simon Petrus Schnell (1729–1794) és Anna Maria Scheipner (1753–1826) házassága, amely 1770-ben kötött. ²⁹ A férj ekkor negyvenegy, a feleség mindössze tizenhét éves volt, ami a korszak egyik legnagyobb életkori különbségét mutatja. Ennek hátterében a férj atipikus karrierpályája fedezhető fel: teológiai kandidátusként végzett a jénai egyetemen, majd hazatérve az egyházi pálya felé indult, és adjunktusként tanított a Honterus Gimnáziumban. Ezt követően azonban világi karriert választott, a városi magisztrátus szolgálatába lépett, ahol a házasságkötés idején városi titkárként (*Sekretär*) dolgozott. Pályája ezt követően folyamatosan ívelt felfelé: 1776–1778 között helyettes jegyző (*Vize-Notär*), 1781–1785 között tanácsos (*Senator*), majd 1786–1790 között városgazda volt. ³⁰

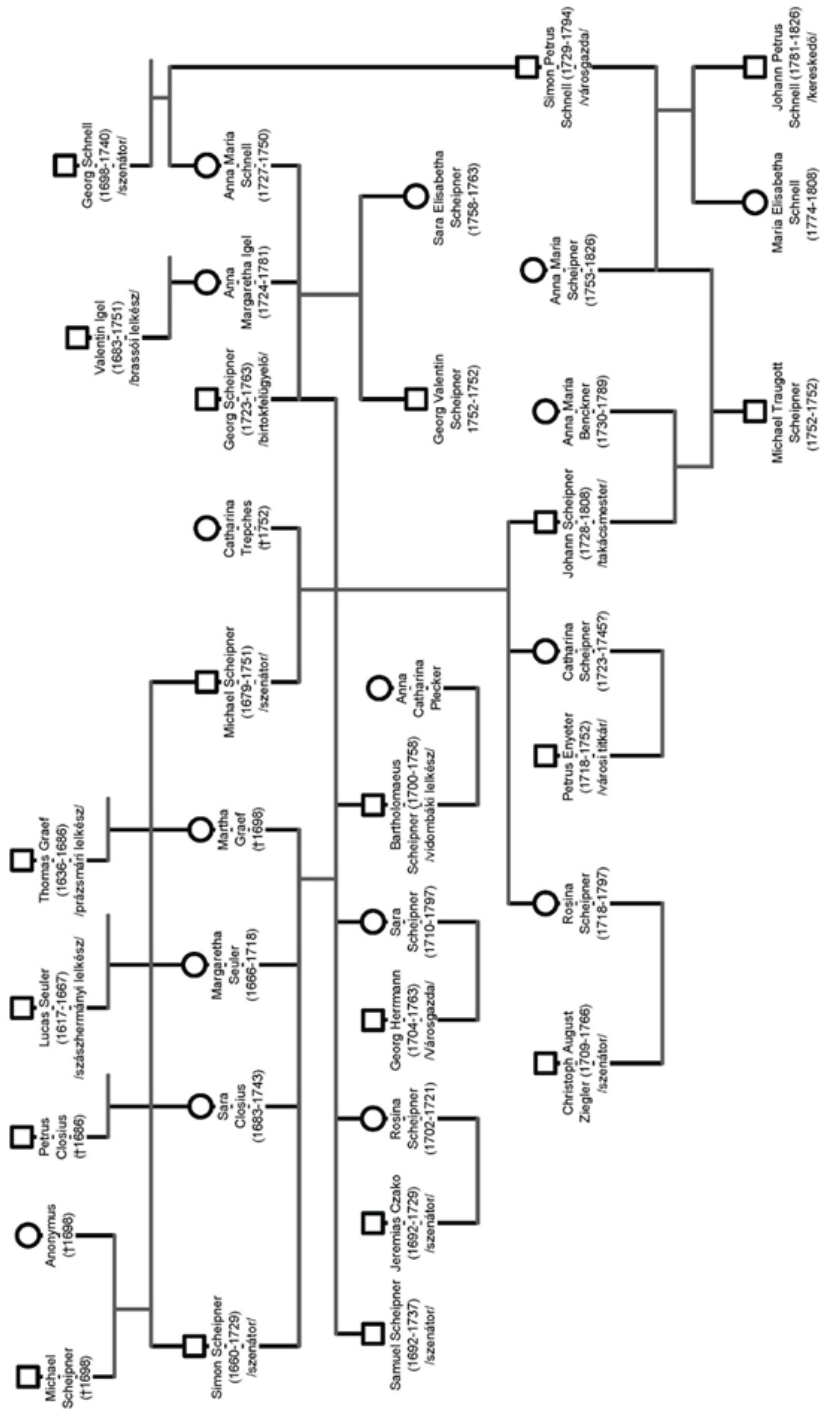
A házasságkötés szempontjából érdemes megvizsgálni mindkét fél családi hátterét. Anna Maria a brassói Scheipner nemzetségből származott. Apja, Johannes Scheipner (1728–1808), posztókereskedő és takácsmester (*Tuchmacher*) volt, aki maga is a városi elitbe beágyazott ágból származott: nagyapja, Michael Scheipner (1679–1751), több cikluson át szenátorként tevékenykedett. A tágabb rokonságban is számos tisztségviselő azonosítható: Simon Scheipner (1660–1729) – Anna Maria dédnagybátyja – több mint három évtizeden át szolgált szenátorként, míg Samuel Scheipner (1692–1737) városkapitányi (*Stadthauptmann*) és szenatori hivatalt is betöltött. Anna Maria két dédnagynénje, Rosina (1702–1722) és Sara Scheipner (1710–1797) szintén a városi vezetői réteghez kötődött, mivel férjeik szenátorként, illetve Georg Herrmann (1704–1763) esetében városgazdaként működtek. A család másik, 18. századi ága Bartholomaeus Scheipner (1727–1744) révén szintén hosszabb tanácsi jelenlétet mutat, ami a Scheipner család mély és tartós beágyazottságát jelzi a brassói patríciusi elitben. ³¹

A férj családja hasonlóan előkelő háttérrel bírt: a Schnell család több generáción át töltött be vezető városi tisztségeket, apja és nagyapja egyaránt a brassói szenátus tagjai voltak, ami a család tartós jelenlétét bizonyítja a városi politikai elitben. A házasság így egy teológiai képzettségű városi tisztviselő és egy fiatal patríciusnő frigyeként értelmezhető, amelyben a két fél családi háttere kölcsönösen megerősítette egymást, és feltehetően elősegítette Simon Petrus Schnell társadalmi és hivatali felemelkedését egészen a városbírói szintig.

²⁹ *Jekelius* VII. 123.

³⁰ Lásd: *Szabó–Szögi* 1998: 407. nr. 3507.; *Stenner* 1916: 129.

³¹ *tenner* 1916: 121–122.

2. ábra: A Scheipner család genealógiájának részlete

A városi elit házassági stratégiáinak egyik különösen beszédes vonása, hogy több vezető tisztségviselő idős korában is házasságot kötött. Az egyik legkirívóbb példa Stephan Filstich (1657–1737) esete, aki harmadik házasságát 74 éves korában kötötte Anna Maria Herrmann-nal (1679–1744), aki ekkor 52 éves volt.³² Mindkét fél özvegyként lépett házasságra, ami a városi elitben gyakori jelenségnek számított. E frigy révén két, korábban is meghatározó család – a Filstich és a Herrmann – kapcsolódott össze újra. A házasság így a társadalmi stabilitás és hatalmi folytonosság biztosításának eszközeként értelmezhető.

Hasonlóan látványos életkorebeli különbség figyelhető meg Bartholomaeus Seuler (1649–1715) és szintén az előbb említett Anna Maria Herrmann (1679–1744) házasságánál, amely 1710-ben, a férj 61 éves, a feleség 31 éves korában kötött. A Herrmann család itt is kulcsszereplő, hiszen e házasság révén a Seuler ház – amely több orvost és városvezetőt adott Brassónak – egy másik tisztviselői dinasztiával erősítette meg rokoni kapcsolatait.³³ A 30 éves életkori különbség jól mutatja a korabeli társadalmi szokást: a nők fiatalabb életkora a kapcsolati mobilitás lehetőségét jelentette, míg a férfiak számára az új házasság a hatalmi és gazdasági újrapozicionálás eszköze volt.

A városi tanács tagjai közül Michael Enyeter (1711–1784) is idősebb korban, 58 évesen házasodott másodszer Theresia Neffivel (†1810). Bár a feleség életkora nem ismert, a források alapján a házasság özvegyi státuszon alapuló szövetségnek tekinthető.

A következő példa Martin Closius (1686–1752), aki ugyan első házasságát még fiatalon, 26 éves korában kötötte Catharina Greissinggel (1694–1768), de pályája későbbi szakaszában, már 62 éves városbíróként is házastársi kapcsolatban élt. Az ő esete arra mutat rá, hogy a hosszú hivatali életutak során a feleségek társadalmi háttere fontos szerepet játszott abban, miként tudta a férfi megtartani politikai pozícióját és a család rangját. Catharina Greissing egy tehető, polgári származású család tagja volt, aki házassága révén a városi patriciátus körébe emelkedett – a női mobilitás tipikus példjaként.

Végül Georg Draudt (1661–1728) esetében a házassági adatok arra utalnak, hogy az első frigyét még fiatalon, 22 évesen kötötte, de későbbi életében is valószínűsíthetően újraházasodott. Az ő esetében a család neve több generáción át visszatér, ami azt mutatja, hogy a Draudt család női tagjai és házassági szövetségei több tisztségviselői dinasztiát is összekapcsoltak, különösen a Rheter és Seuler ágakkal. Ez a folytonosság jól érzékelteti, hogy az idősödő férfiak házasságai a családi kapcsolatháló megerősítésének tudatos eszközei voltak.

³² *Jekelius* III. 12.

³³ *Jekelius* IV. 57.

A bemutatott példák egyértelműen arra utalnak, hogy a házasságok révén a városi elit családjai tartós és többirányú rokoni szövetségeket hoztak létre. A Rheter–Boes, Seuler–Chrestels vagy Schnell–Scheipner frigyek mind azt mutatják, hogy a házasságok a politikai beágyazottság, a társadalmi felemelkedés és az elitcsoportok közötti „hidak” kiépítésének fontos eszközei voltak. Különösen szembetűnő a Herrmann, Scheipner, Seuler és Draudt család nőtagjainak szerepe, akik házasságaik révén több „patrícius” ágat is összekapcsoltak, és így közvetítőként hozzájárultak a hatalmi hálózat fenntartásához. A késői (újra)házasságok gyakorlata pedig csak tovább erősíti ezt a képet: a Filstich–Herrmann vagy a Seuler–Herrmann házasságok jól mutatják, hogy az idősebb korban kötött frigyek is tudatos politikai és rokoni szövetségként működtek.

2.2 A brassói városi elit szomszédsági mátrixa

Izgalmas kérdést vet fel, hogy a városbírók és az azzal egyidejűleg városgazdai tisztséget betöltők között mennyire volt szoros a rokoni kapcsolat.³⁴ A két vezető pozíció együttes vizsgálata nemcsak a helyi elit működésére világít rá, hanem arra is, hogy a házassági kapcsolatok miként erősítették meg a politikai pozíciókat, vagyis hogyan fonódott össze a családi és politikai befolyás a városi elitben.

Ha a brassói városbírók és városgazdák közötti (legrövidebb) rokoni távolságokat vizsgáljuk (a szomszédsági mátrixot), láthatóvá válik, hogy ezek jól elkülönülő távolságcsoportokba (lépésekbe) rendeződnek. Ez a rokoni összefonódások szerkezetét és a politikai elit belső kapcsolati sűrűségét is érzékelteti (lásd a 2. táblázat, illetve a *Függelék* 3. táblázatának eredményeit).

---

³⁴ A városbírók és városgazdák párosításai a *Függelék* 1. és 2. táblázatában közölt eredmények között szerepelnek.

Lépés	Kapcsolatok száma
1	2
2	15
3	18
4	44
5	50
6	89
7	56
8	46
9	29
10	2

2. táblázat: A városbíró–városgazda kapcsolatok lépésszám szerinti megoszlása³⁵

Elsőként fontos kiemelni, hogy a két vezető tisztséget betöltő személyek között minden esetben kimutatható valamilyen rokoni kapcsolat. Ha pedig a kapcsolati távolságokat emelkedő sorrendben vizsgáljuk, látható, hogy a közvetlen, 1–2 lépéses viszonyok aránya alacsony. Egy lépés távolságra mindössze két kapcsolat azonosítható, és mindkettő házastársi vagy özvegyi eredetű: Bartholomaeus Seuler és Stephan Filstich, illetve Michael Fronius esetében a rokoni összekötést a megözvegyült feleségek újraházasodása hozta létre. Ráadásul mindkét esetben ugyanaz a személy, Anna Maria Herrmann (1679–1744) töltötte be a közvetítő, „híd”-szerepet a hálózatban. A kétlépéses kapcsolatok száma 15, amelyek jellemzően olyan ismétlődő viszonyokat fednek, mint a *vő-após*, *nagyapa-unoka*, *mostohaapa-mostohafia*, illetve a *feleség* vagy az *anya korábbi házastársához fűződő kapcsolatok*. Mindez azt is jelzi, hogy a városbírók és városgazdák között a legközvetlenebb családi összefonódások csak ritkán fordultak elő, és nem jellemezték a rokoni hálózat általános mintázatát.

A 3–5 lépéses sávban a rokoni kötelékek túlnyomó többsége *vő-após*, *sógori* és *unokaági* láncolatokból áll. Jellemző példák a rokoni kapcsolatok összetettségére a „*mostohafiának az apósa*”,³⁶ a „*feleségének a sógora* (másként: *a felesége*

³⁵ A szomszédsági mátrix (a *Függelék* 3. táblázata) minden kapcsolatot kétszer tartalmaz, de a párokat a számítás során csak egyszer veszem figyelembe.

³⁶ Például Georg Jeckel (1635–1708) és Georg Draudt (1661–1728) között vagy Samuel Herbert von Herberstheim (1693–1747) és Martin Closius (1686–1752) között.

volt férjének a testvére)",³⁷ illetve a „vőjének az apósa”³⁸ típusú kapcsolatok. Az ötlépéses viszonyokban már megjelennek a generációkat áthidaló, de még jól követhető ágak is: például Andreas Rheter (1648–1707) unokájának felesége Georg Draudt (1661–1728) unokája volt, míg Christoph Seewald (1696–1754) unokaöccsének felesége Georg Rheter (1709–1757) leánya volt. Ez a minta arra enged következtetni, hogy a városi elit kapcsolatai tudatos házassági stratégiák mentén alakultak ki, bár e stratégiák inkább a tágabb rokoni és társadalmi köröket célozták, semmint a legközelebbi családi kapcsolatokat.

A 6 lépéses és az annál távolabbi kapcsolatok a tisztviselői elit hosszú távú, többgenerációs összefonódásait rajzolják ki. Ezeknél a viszonyoknál a rokonság gyakran többszörös házassági közvetítéseken, oldalági „nász-” és „sógor” ágakon keresztül épül fel (pl. „a menyének a sógora” vagy „nászurának unokaöccse”), ami egy, a városvezetésen belül széles kiterjedt, tartósan integrált elit képét mutatja. Egyúttal a távoli, 6–9 lépéses távolságok azt is sugallják, hogy a tisztviselői körhöz tartozás nem egy-egy „családi klán” közvetlen vérrokonsági zártságán alapult, hanem rokoni-házassági hálózatok tágabb, inkább több ágra szétfutó rendszerén.

Mindez nőörténeti szempontból is figyelemre méltó, hiszen a kapcsolatok döntő része házassági útvonalakon keresztül jön létre (például: *felesége, apósa, sógora, unokahúgának férje* stb.). A mintázat megerősíti azt a korábbi feltételezést, hogy a tisztviselői eliten belüli házasságok és újraházasodások a politikai koalíciók fenntartásának és bővítésének fontos eszközeként működtek. A statisztikai megoszlás (a közvetlen, 1–2 lépéses kötelékek ritkasága és a 4–6, illetve az ettől is több lépéses kapcsolatok túlsúlya) tehát arra utal, hogy a brassói városi elit tudatosan kerülhette a túl közeli vérrokoni összefonódást, ugyanakkor intenzíven támaszkodott a többgenerációs, házassági közvetítésű kapcsolathálóra.³⁹ Ennek nyomán a városvezetésben nem csupán egyes családok, hanem egymással szövődő családi blokkok váltak meghatározóvá, amelyekben a női rokoni ágak stratégiai jelentőségű „hidakként” működtek.

³⁷ Például Stephan Filstich (1657–1737) és Lucas Seuler (1661–1735) között vagy Samuel Herbert von Herbertsheim (1693–1747) és Johann Traugott Seuler v. Seulen (1697–1757) között.

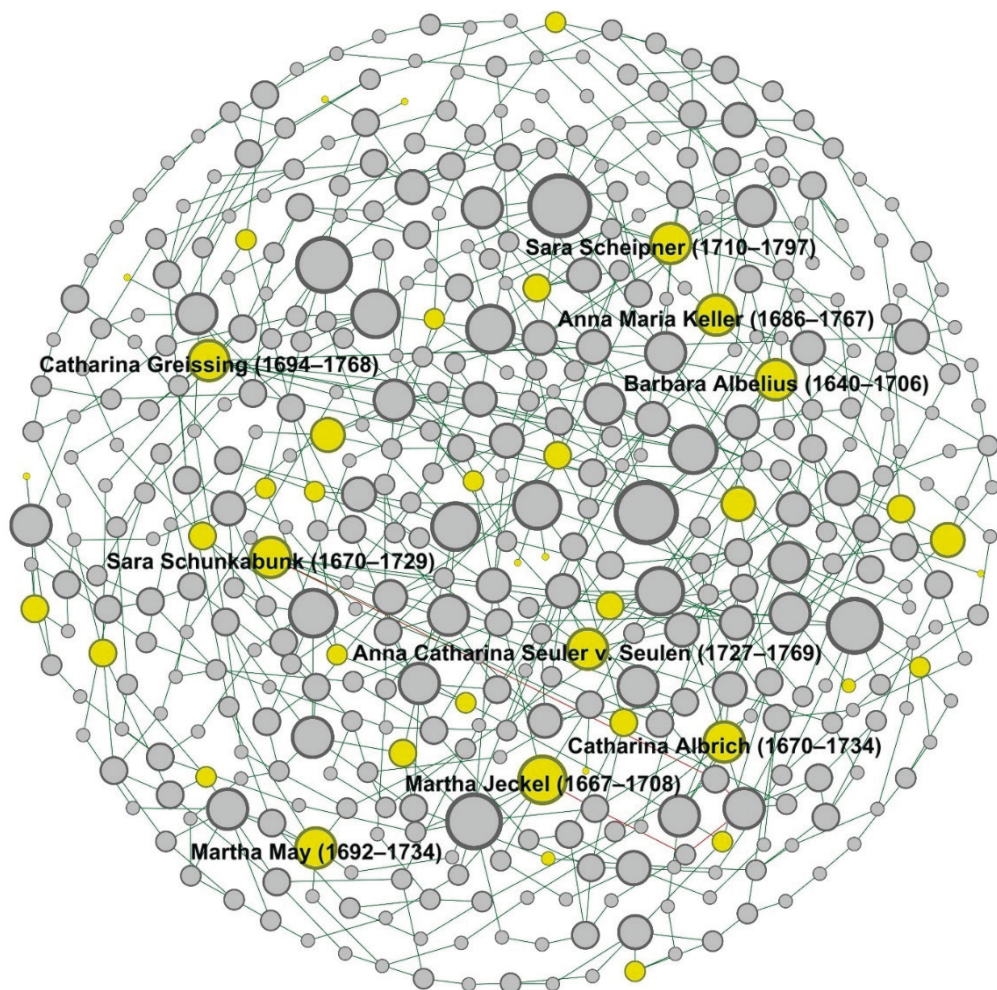
³⁸ Paul Chrestels (1679–1745) és Martin Closius (1686–1752) között vagy Martin Closius (1686–1752) és Johann Traugott Seuler v. Seulen (1697–1757) között.

³⁹ Az 1650 és 1750 közötti időszakban Brassóban 483 házasságkötésről vannak pontos információink. Ezekből mindössze öt százalékban találtam rokonsági kapcsolatot a házasfelek között. Lásd: Nagy 2024. 85.

2.3 A brassói vezető elit rokonsági hálózata

A brassói városi elit rokonsági viszonyainak vizsgálata eddig genealógiai alapú szomszédsági mátrixokra támaszkodott. A következőkben ennek a mátrixnak a hálózatelemzés eszközeivel történő vizuális megjelenítése kerül előtérbe, hogy átláthatóbbá váljanak a 18. századi helyi hatalmi elit kapcsolati mintázatai. A kutatás alapját – a módszertani fejezetben már említett – saját összeállítású, a korszak brassói családjaira vonatkozó rokonsági adatbázis képezte, amelyből a kijelölt negyvennégy tisztviselői feleség közötti legrövidebb útvonalak kerültek azonosításra. Az így kialakított csomópontok és élek egy szűkített „alhálót” alkottak, amely a városi elit belső kapcsolati mintázatait tükrözi. Az adatok feldolgozása és vizualizálása a Gephi szoftverrel történt, amellyel lehetővé vált a rokoni összefonódások feltárása, valamint a jelentősebb személyek, azaz a kapcsolati központok azonosítása.

A vizsgált hálózat (lásd: 3. ábra) összesen 456 csomópontot tartalmaz 723 rokoni kapcsolattal, ami azt mutatja, hogy a brassói elit rokonsági hálójára messze túlnyúlt a városi tisztségviselők közvetlen családi körén. A tágabb rokonsági kapcsolatok – házastársak, oldalági rokonok és sógorok – mind részei annak a társadalmi szövetnek, amely a helyi elit beágyazottságát biztosította. A hálózat átlagos fokszáma 3,171 volt, ami azt jelenti, hogy egy személy átlagosan három másikhoz kapcsolódott rokoni viszony révén. Ez az érték viszonylag alacsonynak mondható, ami arra utal, hogy a rokoni háló nem alkotott sűrű, igazán zárt rendszert, hanem inkább több, lazábban összekapcsolódó családi csoportból épült fel.

3. ábra: A brassói városbírók és városgazdák feleségei közötti rokonsági kapcsolati háló (18. század)

A hálózat átmérője 14, vagyis a legtávolabbi két személy között tizennégy kapcsolati lépés található.⁴⁰ Ez a viszonylag nagy érték a háló hosszú láncú jellegét tükrözi, ami a több alrendszerből álló rokonsági struktúrákra jellemző. A nagy átmérő arra utal, hogy a vizsgált közösségben nem egyetlen, szorosan összefonódó „nagycsalád” struktúra működött, hanem több, egymással csak

⁴⁰ Az átmérő értéke azt fejezi ki, hogy egy városi közösségen belül a többiekhez viszonyítva kik kapcsolódnak egymáshoz a legrövidebb rokonsági útvonalak közül a leghosszabb szálon. Reinhard 1979: 27; Barabási 2016: 75–78.

lazán kapcsolódó rokonsági blokk volt jelen. Az alrendszerek között csak hosszabb kapcsolatláncokon keresztül lehet eljutni egyikből a másikba.

A hálózat átlagos úthossza 6,92 volt, ami közepes mértékű kohéziót jelez: a közösség tagjai nem elszigeteltek, de nem is alkotnak sűrűn összekapcsolt elitet.

A legmagasabb fokszámú csomópontok – azaz a legtöbb közvetlen rokoni kapcsolattal rendelkező személyek – között találjuk Simon Scheipnert (1660–1729), a városi szenátus tagját, valamint Marcus Froniust (1659–1713), a városi lelkészt, akik egyaránt kilenc kapcsolattal rendelkeztek. Őket követi Martha Seewald (1711–1779), Georg Czako (1661–1726), a városgazda, Stephan Filstich (1657–1737), a városbíró és ötvös, valamint Martha Jeckel (1667–1708), akik hét-nyolc kapcsolattal bírtak. A fokszám a kapcsolati központiság mérőszáma, ezért ezek a személyek a háló fontos személyeinek tekinthetők: ők teremtették meg a hidat a különböző családi csoportok között. A lista alapján jól látható, hogy a Scheipner, Fronius, Filstich és Czako családok a brassói elit meghatározó dinasztiái közé tartoztak, amelyek egyaránt jelen voltak a város politikai, gazdasági és egyházi életében. A női csomópontok – például Martha Seewald és Martha Jeckel – magas fokszáma arra utal, hogy a személyeik szerepe a korabeli társadalom összeköttetéseiének fenntartásában és az elit újratermelésében kiemelt jelentőségű volt.

Összességében a vizsgálat tehát azt mutatja, hogy Brassó 18. századi városi elitjének rokonsági hálózata hierarchikusan tagolt és több központi család köré szerveződő rendszer volt. A vezető tisztségviselők és feleségeik közötti kapcsolatok nem egyetlen homogén elitet, hanem egymást részben átfedő, részben önálló családi alhálókat alkottak. Az átlagos fokszám és az úthossz értékei alapján a brassói elit mérsékeltén zárt közösséget alkotott, amelyben néhány kiemelkedően jól kapcsolt személy biztosította a társadalmi háló összetartását. A rokoni kapcsolatok tehát kulcsszerepet játszottak a városi elit önreprodukciójában és hatalmi pozíciójának fenntartásában.

Összegzés

A dolgozat eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy a 18. századi Brassó városvezetésének működését mélyen átszötte a rokoni kapcsolatokon alapuló hatalmi struktúra. A városi elit politikai pozíciói – különösen a városbírói és városgazdai tisztségek – nem elszigetelt intézményi szerepek voltak, hanem egy többgenerációs, szorosan kapcsolódó hivatali hálózat részei. A hivatalviselés dinamikája, a visszatérő tisztségviselők, valamint a tisztségrotáció mintázatai mind arra utalnak, hogy a vezető családok (Seuler, Herrmann, Filstich,

Draudt, Fronius stb.) stabilan és tartósan képesek voltak politikai befolyásukat fenntartani.

A rokonsági hálózat elemzése – amely 456 személy és 723 kapcsolat rekonstruálásával valósult meg – azt mutatja, hogy a városi elit nem zárt, homogén „családi klánként”, hanem egymással összekapcsolódó alhálózatok rendszerében működött. A hálózat átlagos fokszáma (3,171) és átlagos úthossza (6,92) arra utal, hogy a közösség közepesen sűrű, de nem teljesen zárt struktúrát alkotott: a családok közt hosszabb kapcsolati láncolatok, többszörösen közvetített házassági útvonalak biztosították az átjárhatóságot. A legközpontibb személyek – köztük több női csomópont – „híd”-pozíciót töltöttek be a családi blokkok között, nagyban hozzájárulva az elit összetartásához.

Mindez szorosan összefügg a nők házassági és újraraházassági mintázataival. A nők jellemzően fiatalon mentek férjhez, férjeik pedig már kialakult társadalmi pozícióval rendelkeztek. A házasságkötések így a nők számára nemcsak a családi szerep betöltését jelentették, hanem a politikai és gazdasági hálózatokba való belépés lehetőségét is. A női rokoni ágak – mint közvetítő, összekapcsoló csatornák – alapvető jelentőséggel bírtak a városi hatalmi viszonyok újratermelésében. Kiemelkedő példaként említhető Anna Maria Herrmann, aki több házasságán keresztül különböző családi csoportokat kapcsolt össze, és ezzel hosszú távú hatalmi szövetségek létrejöttét segítette.

A házassági stratégiák elemzése rámutat, hogy a városvezetői elit szinte minden generációban tudatosan építette rokoni kapcsolatait. A közvetlen, 1–2 lépéses rokonság ritka volt, ehelyett a házassági útvonalakon létrejövő 4–6 lépéses kapcsolati távolság dominált, ami azt jelzi, hogy a családok kerülték a túlzott belterjességet, ugyanakkor erős hangsúlyt fektettek a hosszú távú, többszereplős rokoni beágyazottságra. Így a város politikai hatalma nem egyetlen, zárt család kezében összpontosult, hanem több, összehangoltan működő családi blokk között oszlott meg – amelyek között rendszerint a nők biztosították a kapcsolat fenntartását.

Összességében a kutatás eredményei azt mutatják, hogy Brassó 18. századi vezetése önreprodukáló patrícus elitként működött, ahol a rokonsági hálózatok – elsősorban a házasságok révén – a politikai pozíciók megszerzésének és megtartásának fő eszközei voltak. A nők ebben alapvető, bár formális hivatali szereppel nem járó funkciót töltöttek be: ők alakították, kötötték össze és tartották fenn a kapcsolati hálókat. A városi hatalom átörökítése ezért nem érthető meg a női rokonsági ágak és házassági stratégiák figyelembevételével.

FÜGGELÉK

	ID	Férj	Hivatali évek	ID	Feleség	Házasság
1	1765	Andreas Rheter (1648–1707)	1701–1707	2198	Martha Henrich (1660–1734)	1680.05.05.
				5050	Sara Günther (†1679)	1674.08.12.
2	1216	Georg Jeckel (1635–1708)	1707–1708	17	Barbara Albelius (1640–1706)	1691.07.22.
				1339	Catharina Mühlmann (†1690)	ismeretlen
3	2067	Bartholomaeus Seuler (1649–1715)	1709–1710	1402	Anna Maria Herrmann (1679–1744)	1710.11.04.
				2077	Catharina Neunachbar (1660–1708)	ismeretlen
4	725	Georgius Draudt (1661–1728)	1711–1714; 1718–1719; 1721–1721; 1724–1727	4122	Martha Blum (1665–1718)	1683.02.28.
5	783	Stephan Filstich (1657–1737)	1714–1717; 1720–1720; 1722–1723; 1728–1732; 1734–1736	1402	Anna Maria Herrmann (1679–1744)	1731.04.11.
				1322	Martha Honter (1668–1691)	1682.07.05.
				2748	Sara Schunkabunk (1670–1729)	1692.02.17.
6	1414	Dr. Lucas Seuler (1661–1735)	1733–1733	42	Catharina Albrich (1670–1734)	1690.05.31.
7	2171	Samuel Herbert (1693–1747)	1737–1740; 1743–1744; 1746–1747	4379	Anna Rosina Winkler (1700–1735)	ismeretlen
				2933	Justina Gottmeister (1695–1757)	1736.07.29.
8	446	Paul Chrestels (1679–1745)	1741–1741; 1745	3942	Sara Klutsch (1687–1764)	1705.11.19.
				3940	Martha Abraham	ismeretlen
9	510	Martin Closius (1686–1752)	1748–1749	1133	Catharina Greissing (1694–1768)	1712.10.13.
10	2161	Christoph Seewald (1696–1754)	1749–1754	5353	Susanna Orbez (1695–1754)	1741.07.27.
				5352	Susanna Wolff (1685–1741)	ismeretlen
11	2073	Johann Traugott Seuler (1697–1757)	1754–1757	448	Sara Chrestels (1706–1772)	1723.07.28.
12	2215	Andreas Tartler (1714–1773)	1758–1769	3494	Agnetha Binder (1721–1787)	ismeretlen
13	2833	Joseph Traugott Schobel (1719– 1783)	1770–1778; 1781–1783	518	Martha Closius (1732–1801)	1773.05.17.
				2922	Anna Catharina Seuler v. Seulen (1727–1769)	1742.07.22.
14	765	Michael Enyeter (1711–1784)	1778–1781	4140	Martha Schnell (1714–1768)	1735.11.14.
				4141	Theresia Neffi (†1810)	1769.11.28.
15	2384	Michael Traugott Fronius (1727–1799)	1783–1786; 1790–1799	1807	Martha Christina Rheter (1731– 1787)	1750.01.28.
16	2296	Joseph August Draudt (1737–1798)	1786–1789	4101	Anna Elisabetha Weidner (†1802)	1764. 05.22.
17	1565	Johann Gottlieb Wolff Wentzel (1746–1820)	1789–1790	1811	Justina Elisabetha Rheter (1752– 1791)	1756.06.30.
18	2468	Georg Franz Clom- pe (1747–1828)	1799–1822	3500	Johanna Elisabetha Dürr (1762– 1829)	1780.01.19.

1. táblázat: Városbírók és házastársaik Brassóban (18. század)

	ID	Férj	Hivatali évek	ID	Feleség	Házasság
1	2067	Bartholomaeus Seuler (1649–1715)	1697–1698; 1700–1703	2077	Catharina Neunachbar (1660–1708)	ismeretlen
				1402	Anna Maria Herrmann (1679–1744)	1710.11.04.
2	725	Georg Draudt (1661–1728)	1704–1708	4122	Martha Blum (1665–1718)	1683.02.28.
3	783	Stephan Filstich (1657– 1737)	1709–1710	2748	Sara Schunkabunk (1670–1729)	1692.02.17.
				1322	Martha Honter (1668–1691)	1682.07.05.
				1402	Anna Maria Herrmann (1679–1744)	1731.04.11.
4	582	Georg Czako (1661–1726)	1710–1715; 1718–1720; 1723–1725	2198	Martha Henrich (1660–1734)	1708.05.16.
				2030	Martha Jeckel (1667–1708)	1684.07.30.
5	1414	Dr. Lucas Seuler (1661–1735)	1716–1717; 1721–1722; 1726–1727	42	Catharina Albrich (1670–1734)	1690.05.31.
6	964	Michael Fronius (1675– 1728)	1728–1728	1402	Anna Maria Herrmann (1679–1744)	1716.01.09.
				727	Anna Christina Draudt (1685–1715)	1700.06.23.
7	1490	Martin Schneeweiss (1677–1734)	1729–1731	2629	Martha May (1692–1734)	ismeretlen
8	2206	Valentin Tartler (1680– 1734)	1731–1734	3492	Anna Maria Keller (1686–1767)	1723.06.08.
				2029	Anna Maria Raab (†1723)	1706.07.26.
9	698	Johann Draudt (1679–1733)	1731–1733	2612	Margaretha Mankesch	1704.06.21.
10	446	Paul Chrestels (1679–1745)	1732–1733; 1735–1735	3942	Sara Klutsch (1687–1764)	1705.11.19.
				3940	Martha Abraham	ismeretlen
11	2710	Christoph Neidel (1688–1742)	1736–1738; 1741–1742	3743	Margaretha Schnell (1698–1777)	1730.05.23.
				319	Anna Euphrosina Bogner (†1730)	1730.05.??.
12	510	Martin Closius (1686–1752)	1738–1740; 1745	1133	Catharina Greissing (1694–1768)	1712.10.13.
13	2161	Christoph Seewald (1696–1754)	1742–1744	5352	Susanna Wolff (1685–1741)	ismeretlen
				5353	Susanna Orbez (1695–1754)	1741.07.27.
14	2073	Dr. Johann Traugott Seuler v. Seulen (1697–1757)	1746–1751	448	Sara Chrestels (1706–1772)	1723.07.28
15	1806	Georg Rheter (1709–1757)	1752–1755	2920	Martha Boes (1714–1747)	1729.07.12.
				2917	Justina Seuler (1732–1778)	1748.04.24.
16	2215	Andreas Tartler (1714–1773)	1756–1757	3494	Agnetha Binder (1721–1787)	ismeretlen
17	1380	Georg Herrmann (1704–1763)	1758–1763	2104	Sara Scheipner (1710–1797)	1728.10.27.
18	512	Martin Gottfried Closius (1715–1770)	1762–1769	2704	Sara Regina Neidel (1733–1792)	1752.11.22.
				2601	Johanna Igel (1720–1751)	1741.04.10.
19	4390	Petrus Hiemesch (1691–1764)	1763	4403	Sara Rebecca Gundhart (1711–1770)	1727.??.??.
				4402	Maria Repser (†1723)	ismeretlen
20	765	Michael Enyeter (1711–1784)	1770–1778	4140	Martha Schnell (1714–1768)	1735.11.14.
				4141	Theresia Neffi (†1810)	1769.11.28.
21	2384	Michael Traugott Fro- nius (1727–1799)	1778–1781	1807	Martha Christina Rheter (1731–1787)	1750.01.28.
22	1384	Georg Michael Gottlieb Herrmann (1737–1807)	1784–1786; 1790–1799	6602	Susanna Sophia Heidendorf (1743– 1780)	1764.09.05.
23	3108	Simon Petrus Schnell (1729–1794)	1786–1790	2117	Anna Maria Scheipner (1753–1826)	1770.05.02.

2. táblázat: Városgazdák és házastársaik Brassóban (18. század)

ID	446	510	582	725	765	964	1216	1380	1384	1414	1490	1565	1765
446	0	4	5	5	6	5	6	7	7	3	7	6	4
510	4	0	5	6	9	6	6	4	5	4	7	6	4
582	5	5	0	6	6	4	2	4	5	5	6	5	2
725	5	6	6	0	6	2	4	4	5	5	8	3	5
765	6	9	6	6	0	7	7	8	8	9	5	7	7
964	5	6	4	2	7	0	2	6	6	4	6	5	6
1216	6	6	2	4	7	2	0	5	6	6	6	7	4
1380	7	4	4	4	8	6	5	0	1	4	8	7	6
1384	7	5	5	5	8	6	6	1	0	4	8	8	7
1414	3	4	5	5	9	4	6	4	4	0	6	4	5
1490	7	7	6	8	5	6	6	8	8	6	0	8	6
1565	6	6	5	3	7	5	7	7	8	4	8	0	4
1765	4	4	2	5	7	6	4	6	7	5	6	4	0
1806	4	5	3	5	7	6	5	7	7	3	6	2	2
2067	5	6	5	4	9	2	4	4	4	2	6	6	7
2073	2	4	5	4	8	5	6	5	5	1	6	5	6
2161	6	5	8	8	6	6	6	7	8	6	8	7	7
2171	5	4	7	8	10	6	6	7	7	3	8	5	6
2206	6	3	6	5	9	7	7	2	3	6	8	6	6
2215	8	6	7	8	7	9	8	5	6	9	5	9	8
2296	2	3	4	6	7	6	6	6	7	5	7	7	3
2384	6	6	5	6	5	4	4	6	6	5	8	4	4
2468	8	8	9	9	8	8	8	8	8	9	5	7	9
2710	7	3	3	6	9	6	4	4	5	6	8	8	5
2833	3	2	6	4	9	4	6	4	5	3	8	6	5
3108	7	8	6	6	9	4	4	6	6	7	7	9	8
4390	7	7	7	4	8	6	7	8	8	6	9	2	6

3. táblázat: A brassói városbírók és városgazdák közötti legrövidebb rokoni kapcsolattávolság (18. század)

1806	2067	2073	2161	2171	2206	2215	2296	2384	2468	2710	2833	3108	4390
4	5	2	6	5	6	8	2	6	8	7	3	7	7
5	6	4	5	4	3	6	3	6	8	3	2	8	7
3	5	5	8	7	6	7	4	5	9	3	6	6	7
5	4	4	8	8	5	8	6	6	9	6	4	6	4
7	9	8	6	10	9	7	7	5	8	9	9	9	8
6	2	5	6	6	7	9	6	4	8	6	4	4	6
5	4	6	6	6	7	8	6	4	8	4	6	4	7
7	4	5	7	7	2	5	6	6	8	4	4	6	8
7	4	5	8	7	3	6	7	6	8	5	5	6	8
3	2	1	6	3	6	9	5	5	9	6	3	7	6
6	6	6	8	8	8	5	7	8	5	8	8	7	9
2	6	5	7	5	6	9	7	4	7	8	6	9	2
2	7	6	7	6	6	8	3	4	9	5	5	8	6
0	5	4	5	4	8	9	5	2	9	6	5	8	4
5	0	3	6	5	6	9	6	6	9	6	4	6	6
4	3	0	7	4	5	8	4	6	10	7	2	8	7
5	6	7	0	9	6	8	6	3	8	7	7	8	5
4	5	4	9	0	7	6	7	6	9	7	4	8	7
8	6	5	6	7	0	3	6	7	6	6	4	6	7
9	9	8	8	6	3	0	9	7	3	9	7	9	7
5	6	4	6	7	6	9	0	5	8	6	3	9	8
2	6	6	3	6	7	7	5	0	9	6	7	6	6
9	9	10	8	9	6	3	8	9	0	9	9	8	5
6	6	7	7	7	6	9	6	6	9	0	5	7	6
5	4	2	7	4	4	7	3	7	9	5	0	7	6
8	6	8	8	8	6	9	9	6	8	7	7	0	7
4	6	7	5	7	7	7	8	6	5	6	6	7	0

Levéltári források

Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, Románia, Braşov (AHG)
IV.F.57. Jekelius, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien*. Kronstadt, [Gépirat], 1965,
I–IX. Bd.

Felhasznált irodalom

- Ballabás Dániel 2019: Családfán innen és túl. Genealógiai kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*. Eger, 33–67.
- Barabási Albert-László 2016: *A hálózatok tudománya*. Budapest.
- Müller, Georg Eduard 1941: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität (1141–1846). Herrmannstadt.
- Nagy Andor 2019: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel. In: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*. Eger, 69–101.
- Nagy Andor 2021: A brassói szász patríciusság a kora újkorban. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clio elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 235–252. <https://doi.org/10.46403/AkitClioelbuvolt.2021.235>
- Nagy Andor 2024: Tisztviselői életpályák. A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750). (Társadalomtörténeti Monográfiák 15.) Budapest.
- Nussbächer, Gernot 1999: Kronstädter Stadtrichter, Stadthannen und Bürgermeister. In: Roth, Harald (Hg.): *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte*. München, 286–299.
- Reinhard, Wolfgang 1979: Freunde und Kreaturen. „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600. (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg 14.) München.
- Stenner, Friedrich 1916: Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart. Brassó.
- Szabó Miklós – Szögi László 1998: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Marosvásárhely.
- Szántó Zoltán – Tóth István György 2011: A társadalmi hálózatok elemzése. In: Takács Károly (szerk.): *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Budapest, 1–22.

TÓTH ÁRPÁD

ÖZVEGY POLGÁRASSZONYOK, CSELÉDLÁNYOK ÉS MEGESETT ANYÁK: NŐI ÉLETHELYZETEK A GYŐRI VÁROSI TÁRSADALOMBAN A II. JÓZSEF-KORI NÉPSZÁMLÁLÁS IDEJÉN

Miskolci Egyetem

Összefoglalás

A tanulmány egy különleges forrás (a legkorábbi magyarországi népszámlálás fennmaradt győr-újvárosi „famílialapjai”) alapján vetít szisztematikus képet a 18. század végi, városlakó nők egy közösségéről. A viszonylag nagy mintára, mintegy 5000 személy adataira támaszkodó elemzés részint strukturális megállapításokat fogalmaz meg (számarányokról és a háztartáson belüli pozíció szerinti eloszlásról, mindezeket a férfiakkal való összehasonlításban). A tanulmány nagyobb része mintegy két tucat háztartás, család, illetve személy eseteivel illusztrálja a sokféle női élethelyzetet és életutat, köztük a megözvegyült háztartásfőként kézművesüzemet működtető asszonyét; a 10 éves kora előtt szolgálatba indult és a családjából kilépett lánygyermekét; a helybeli rokonai halála után a lánya családját követve más városba áttelepülő nagymamáét; a szolgálata után férjhez menő cselédlányét, akinek esküvőjén az addigi háziura vállalt tanúskodást; a férje által elhagyott feleségét; és a megesett lányét, aki dajkaságot vállalva talált lakhelyet és megélhetést.

Abstract

Based on a rare type of historical source (the unusually maintained ‘family sheets’ recorded in Győr-Újváros during the first ever population census in Hungary), the study shows a picture on the community of female townfolk in the end of the 18th century. The analysis processes the data of a relatively great mass of people (some 5000 persons) and it partly adopts a structural and quantitative approach, with calculating proportions and divisions by the position within the households, compared to the male population. The bulk of the chapter illustrates the manifold lifecourses of the female population using the cases

of some two dozens of households, families and persons, including a widowed wife who was the head of the household and ran the artisan workshop; a girl leaving her parents' family for serving in an other household at an age before 10; an aged grandmother moving to her daughter's family into another town after the death of her family in Győr; a young servant who left service, married and whose wedding witness was her former head of household; a wife left by her husband; and a 'fallen' young woman who took up service as a nurse to find home and subsistence.

Kulcsszavak: városlakó nők, család, népszámlálás, cseléd, Győr

Keywords: female townsfolk, family, population census, service, Győr

Bevezetés

A modern kori átalakulást megelőző évszázadban a magyarországi városokban élt nők életkörülményeinek társadalomtörténeti vizsgálata a gendertörténeti kutatás fehér foltjai közé tartozik. Erre is érvényes az általános megállapítás: minél régebbre nyúlunk vissza, és a társadalmi hierarchiában minél alacsonyabb szintre fókuszálunk, annál kevésbé valószínű, hogy keletkezett és az utókor számára fenn is maradt olyan forrásanyag, amely fontos kérdések érdemi megválaszolását tenné lehetővé.

Például a nemrégiben megjelent nőtörténeti monográfia a – várostörténeti szempontból kifejezetten sajtóságos és statisztikailag is számos – cselédség vizsgálatát döntően a polgári korra nézve, vagyis a modern nagyvárosokra koncentrálna végezte el.¹ Az ezt megelőző évszázad esetében viszont jellemzően csak ritka és specifikus helyzetekben adódik mód arra, hogy érdemi tanulságok levonására alkalmas jelenségeket figyeljünk meg a nőkkel kapcsolatban, ráadásul ezek a városi női lakosság felsőbb rétegeihez tartozó, szűk csoportjaira szorítkoznak. Ezért a városlakó nők életkörülményeire vonatkozó, általánosító igényű megállapítások megfogalmazásához nem nyújtanak kellő alapot. Példa lehet erre a 18. század végi bábák helyzetét bemutató kutatás és a 19. század első felében válóperben érintett debreceni polgárfeleségek életkörülményeit és stratégiáit vizsgáló monográfia éppúgy, mint a városi szegénykérdés rendezését célul kitűző és nemzetközi divatot adaptálva jótékony egyesületet alapító pesti

¹ Gyáni Gábor: A nő élete – történelmi perspektívában. Bp. 2020.

hölgyek tevékenységét feldolgozó tanulmány.² Az irodalomtörténeti kiindulópontú kutatások – a „nőkérdés” korabeli vitájában részt vevő nők, ill. a Szendrey Júliát és családját bemutató elemzés – is a női népességnek csupán egy csekély körére tud fényt vetni, ráadásul bár a vizsgált személyek városlakók, de ezek a kutatások csak részben várostörténeti szempontúak.³

A városi női lakosság *teljes* társadalmi skálájára leginkább a demográfiai kérdéseket vizsgáló elemzések tudnak kiterjedni, amelyek döntően kvantitatív módszert használnak, és emiatt személytelenek (nem nominálisak). E kutatásokból olyan körülményekről szerezhetünk ismereteket, mint a férfilakossághoz viszonyított számarány; továbbá a nők első házasságkötésének átlagos életkora, a hajadonként elhunytak aránya, az özvegyek újraházasodásának esélyei és a felnőttkort megérték várható élethossza – utóbbiak a férfiakra kiszámított értékekkel való összevetésben –, ám jellemzően csupán összegző számok formájában.⁴ Az ilyen kutatásokban az egyén vagy a család léptékén homályban marad a női életút.

Az alábbiakban e hiány mérséklésére egy sajátos – éppen ezért persze csak kis mértékben általánosítható – lokális közösség egyedi forrásbázison történő elemzése nyomán vonok le következtetéseket és vetek fel kérdéseket. Ilyennek minősíthető a II. József-kori népszámlálás győri adatfelvételi íveinek az iratanyag, amely a Győri Városi Levéltárban fennmaradt, és amelyből az Újváros nevű városrész „famílialapjai” átírt formában forrásközlésként megjelentek.⁵ Az

² *Krász Lilla*: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. (Doktori Mestermunkák.) Bp. 2003; *Mátay Mónika*: Törvénytörési játékok: válás Debrecenben 1794–1848. Debrecen 2006; *Tóth Árpád*: A társadalmi szerveződés polgári és rendi normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka, 1817–1847. FONS V. (1998) 4. sz. 411–479.

³ *Fábrí Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter*: A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nők történetéből, 1777–1865. Bp. 1999; *Gyimesi Emese*: Családi szerepek, polgári életmód és városi térhasználat a 19. századi Pest-Budán ego-dokumentumok tükrében. PhD-disszertáció (ELTE), Bp. 2021.

⁴ *Faragó Tamás*: A város népessége. In: Miskolc története. III/1. 1702–1847-ig. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc 2000. 151–271.; *Benda Gyula*: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás tanulságai. Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. Bp. 2001, 223–249.; *Benda Gyula*: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. Bp. 2008.; *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. (Pozsony város történetei.) Pozsony 2009.

⁵ Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GyVL) XV. 25. Népösszeírások gyűjteménye; *Perger Gyula*: Győr-Újváros népessége II. József uralkodása alatt. 1785. (Győri Tanulmányok Füzetek 14.) Győr 2011. Fél évszázada Bácskai Vera még úgy tudta, hogy a szabad királyi városok közül Győrön kívül csak Debrecenből maradtak fenn az összeírási ívek, onnan is csak néhány száz házról, de ma már Székesfehérvárt és Eperjést is ide sorolhatjuk. *Bácskai Vera*: A területi levéltárakban őrzött feudális kori

alábbiakban a népszámlálási anyag nőtörténet szempontjából tekintett forrásértékének bemutatása után előbb általánosságban a női lakosságra vonatkozó tanulságokat foglalom össze, majd a népesség női csoportjaira vonatkozó fontosabb megfigyeléseket ismertetem.

A népszámlálás „famílialapjainak” forrásértéke a gendertörténet szempontjából

A józsefi népszámlálás koncepciójának és végrehajtásának, illetve a győri (újvárosi) ívek keletkezési körülményeinek bőséges a szakirodalma, így azt itt szükségtelen megismételni.⁶ Ehelyütt csupán a jelen vizsgálat szempontjából releváns elemeket emelem ki.

Ismeretes, hogy a jozefinus népszámlálás elsősorban katonai célokat szolgált, és emiatt a férfiakra vonatkozó adatai jóval bőségebbek. A táblázatos összeállításokban ez abban mutatkozott meg, hogy a nőket „Ide tartozik az Asszonyi Nép” – a német változatban „Hiezu das weibliche Geschlecht” – fejlécszöveggel, egyetlen számban közölték.⁷ Az adatfelvétel során a nőkre nézve nemcsak az évszámban kifejezett életkort nem jegyezték fel, de általában a rendi (elsősorban a nemesi) kiváltság – a férfiak esetében következetesen kezelt – meglétét sem. A foglalkozás, pontosabban szólva a keresetmód leírása kapcsán megfigyelhető, hogy ilyenek a nők esetében is előfordulnak, ráadásul nem csak a háztartási szolgálatra utalók. A további példák között megtalálhatók a városi szegényházban dolgozó ápolók, (özvegy családi állapotú és a házban albérlőként élő) kofák és koldusasszonyok is. Ugyanakkor az összeírás ez irányú érdektelenségét világosan kifejezi, hogy a nőcselédek esetében gyakran nem tartották szükségesnek feltüntetni háztartásbeli státuszukat – a kutató számára ilyenkor legfeljebb logikus következtetés, hogy az adott háztartáshoz tartozók listájának a végén

összeírások jegyzéke. 1. Bp. 1965. 70.; *Faragó Tamás – Őri Péter* (összeáll.): Az 1784–1787 évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai. Bp. 2008. 7.

⁶ *Thirring Gusztáv*: II. József magyarországi népszámlálásai. Bp. 1931.; *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.; *Acsádi György*: Az 1784–85. évi összeírás népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In: A történetírás statisztikai forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. 224–241.; *Dányi Dezső – Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp. 1960.; *Dányi Dezső*: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964. Bp. 1965.; *Faragó T. – Őri P.*: Az 1784–1787 évi népszámlálás II. i. m.; *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 7–13.

⁷ *Thirring G.*: Magyarország népessége i. m. 148–149.

szereplő, a háztartásfővel nem azonos családnevű és semmilyen további adattal nem tisztázott nők cselédként tartoztak oda.

Az újvárosi népszámlálási ívek forrásértékét sajátos módon növeli, hogy *dinamikus* megközelítést tesz lehetővé. Habár a népszámlálások sajátossága az, hogy (az összesítések formájában) pillanatképet rögzítenek a népesség nagyságáról és szerkezetéről, ebben az esetben az ívek azt is lehetővé teszik, hogy változásokat olvassunk ki belőlük. Megállapítható, hogy Győrben a lapok vezetését egy viszonylag szűk időskálán belül kezdték el, majd az azt követő mintegy három éven át hozzávetőleges pontossággal azonosítható időpontokban vezettek fel rájuk újabb adatokat.⁸ A változásokat négy fontosabb csoportba sorolhatjuk.

1. A családhoz tartozó személyek születését, házasságát és halálózását 1785-től (egyre inkább napi pontosságú) dátummal jegyezték fel.⁹
2. A háztartásból bármi okból – halálozás vagy (jellemzően alkalmazottak esetében) kilépés miatt – távozóknak kihúzták a nevét.
3. Az újonnan belépőket az addigi lista alatt sorolták fel, ha pedig több ilyen eseményre került sor, akkor azon belül (a korábbitól eltérően) kronologikus rendben sorolták fel – vagyis nem a háztartáson belüli pozíció hierarchiája szerint.
4. Az is előfordult, hogy a családtagok életében beállt változást regisztráltak, például családi állapotot váltó személyeknél (újabb házasságot kötő családfőnél), inasból legénnyé vált fiúk, a településen (Újvároson) kívüli földrajzi térben tartózkodási helyet változtató fiú- és lánygyermekes esetében, és ilyenkor az új adat megadása mellett (rendszerint, de korántsem mindig) a korábbi adat kihúzására is sor került.

Mindezek együttesen lehetővé teszik, hogy a városi női népesség mozgását kövessük. Következtetést lehet például levonni a cseléd lányok három év alatti fluktuációjáról, és arra is vannak példák, hogy a családhoz tartozó, de a szülői háztól távol lévő lánygyermekes tovább- vagy éppen hazaköltözését, férjhez menetelét és más háztartás szolgálatába lépését láthatjuk.

---

⁸ Erre már Perger Gyula is felfigyelt: *Perger Gy.: Győr-Újváros népessége*. i. m. 7. Ezek az időpontok az újonnan születettek lejegyzett életkorának és születési dátumának különbözetéből állapíthatók meg. (Például az egy hónaposnak leírt csecsemők születési dátuma 1786-ban február-márciusra esik.) Az ívekre 1785-ben feltehetően áprilisban, 1786-ban és 1787-ben pedig márciusban vezettek fel frissítési céllal újabb adatokat.

⁹ Az általam talált legkorábbi pontos dátumok 1785 januárjából valók (születés: 482., házasság: 41., halálozás: 193. ház), a legkésőbbi pedig egy 1788. januári születés (139. ház).

Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy az ebben a kutatási irányban rejülő lehetőségeket két tényező is mérsékli. Az egyik, hogy a háztartások íveit valószínűleg nem *folymatosan* vezették; sikerült olyan demográfiai eseményekre találni, amelyek kétségtelenül a közbeeső időszakban történtek, de a megfelelő népszámlálási íveken nincsen nyomuk.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy a dinamika a valóságban még annál is nagyobb lehetett, mint ami az ívek elemzéséből kiolvasható: előfordulhatott például, hogy a regisztrálásból kimaradó hónapokban további cselédeket fogadtak fel, akik aztán rövid időn belül „nyomtalanul” kiléptek a szolgálatból. A másik, forrásértéket csökkentő körülmény a nevekkal kapcsolatos, és a visszakeresés esélyét rontja. A helyesírás körül nagy a bizonytalanság, illetve sokan gyakran előforduló családnevet (többnyire foglalkozás- vagy népneveket) viseltek, és emiatt a cselédlányok nevében is gyakori az (egyéb adatok hiánya miatt feloldhatatlan) ismétlődés.¹¹

Az Újváros anyagát tartalmazó forrásközlés mind a négy „fertility” (városnegyed, egymással többé-kevésbé párhuzamos utcák¹²) népességét magába foglalja, ám kutatásom jelenlegi fázisában még nem tartok teljes feldolgozottságnál. Rögzítésre került Excel-adattáblán 1. a teljes városrész összes háztartásából a háztartásfő és házastársa, illetve 2. az első városnegyedben regisztrált összes személy, mindenki az összes adatával. Ők és még néhány, nem a reprezentativitás igényével kiválasztott személy együttesen közel 5000 főt képeznek, ami alapján lehetséges Újvárosra, illetve annak első fertályára érdemi megállapításokat megfogalmazni.

Az alább következő állítások érvényességével kapcsolatban érdemes szem előtt tartani, hogy a vizsgált földrajzi-társadalmi egység nem reprezentálja a város egészét.¹³ A Győr belvárosától nyugati irányban elterülő, a Rába túlsó partján kezdődő Újváros legbelső területén tekintélyes (például állat-, termény- és fakereskedő) polgárok és nemesek házai sorakoztak, valamint nagy forgalmú fogadók működtek ezen a részben,¹⁴ az ettől a centrumtól távolabb eső házakban

---

10 Például a 11. házban, Georg Purgel polgári (utóbb nemesített) mészárosmester családjában 1785. aug. 21-én Samuel nevű fiúgyermek született, ám rövidesen, szept. 7-én el is temették. A két esemény egyikének sincs nyoma a népszámlálási íven, feltehetően azért, mert az események idején nem volt alkalom regisztrálni, utólag pedig érdektelennek minősült. MNL OL X 3845, *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 23.

11 Az Újvárosban legalább az 1710-es évek óta jelenlévő Nedőczy család nevét például féltucat formában jegyezték le.

12 *Perger Gyula*: Újváros. Győr é. n. 6–9.

13 Az egyes városrészek társadalmi és demográfiai profiljához l. *Dányi D.*: Városi háztartások i. m. 80–81, 100–101.

14 A környékbeli házakban élő családokról egy fél évszázaddal későbbi incidens kapcsán: Tóth Árpád: A győri „vérengző eset”. Egy hivatalos házfoglalás kapcsán támadt erőszak

viszont jellemzően napszámosok voltak a háztartásfők. Az olyan, a nőtörténet szempontjából fontos jelenségek, mint a cseléd tartás gyakorisága és ritmusa vagy a nehéz sorsú nők (feltehetően bérleti díjért történt) befogadására vonatkozó újvárosi kép jelenleg nem hasonlítható össze sem Győr más városrészeivel, sem más magyarországi városokkal.

A női népesség csoportjai a háztartásbeli státuszuk szerint

Az első újvárosi negyedek alkotó házak férfi és nő lakosaival kapcsolatos főbb adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

	férfi				nő			
	összes	kihúzza		maradt	összes	kihúzza		maradt
	No.	No.	%	No.	No.	No.	%	No.
teljes népesség	1177	351	29,8	826	1219	322	26,4	897
<i>közülük</i>								
háztartásfő	255	12	4,7	243	43	3	7,0	40
háztartásfő házastársa	0	0		0	236	8	3,4	227
háztartásfő gyermeke	331	35	10,6	296	368	28	7,6	340
szakmai alkalmazott	331	182	55,0	124	0	0		0
háztartási alkalmazott	62	33	53,2	25	371	205	55,3	155
egyéb, ismeretlen	198	89	44,9	153	201	77	38,3	124

1. táblázat: Az újvárosi első fertály népessége háztartásbeli státuszuk alapján csoportosítva

Az ebben a fertályban regisztrált népességet összeíró íveken összesen 1219 sorban szerepel női név. Ez a szám azonban – az említett megszorítások miatt – egyetlen időpontban sem azonos a női népességszámmal. A különbség okai közül egyetlen tényező „mérhető” a forrás alapján: a 322 olyan eset, amikor a nyilvántartás vezetésének végpontja előtt kihúzással jelezték, hogy az illető más nem tartozott a megadott háztartáshoz. (Az ilyen esetek közül 37-ről tudjuk, hogy a kihúzás oka az elhalálozás, 205-ben pedig más okokról van szó, arkk. 33.) Szerk. Margittai Linda – Tomka Béla. Bp. 2021. 297–302.

feltételezhetően kiléptek ebből a szolgálati viszonyból.) Ugyanebben a negyedben a férfiakra 1177 sor jut, illetve 351 kihúzott név.

Ezeket az értékeket két összefüggésben tudjuk értelmezni. A nők valamivel nagyobb számáról elmondható, hogy illeszkedik a történeti demográfia azon régi felismeréséhez, hogy a városok megkülönböztető sajátossága a jelentős nőtöbblet. Míg a magyar korona országai teljes területén 1000 férfira átlagosan 968 nő jutott a józsefi népszámlálás korában, addig ezen belül a szabad királyi városokban 1082 nő.¹⁵ Ez utóbbin belül Győr egészében még magasabb, 1117 volt ez az arány.¹⁶ A városi nőtöbbletet a cselédként a városban szolgálatba álló, vidéki születésű lányok nagy számával szokták magyarázni. Ehhez a jelenséghez kapcsolódik, hogy a szabad királyi városok közül éppen a leginkább urbánus kultúrájuként ismertekben volt a legmagasabb az „ideiglenesen ott tartózkodóknak” a jogi népességhez viszonyított aránya.¹⁷ Ez a városszintű számérték nem tartalmaz ugyan nemi bontást, és éppen ezért a nőcselédekre vonatkozó állítás precíz alátámasztására nem alkalmas, de az összefüggés logikusnak tűnik.

A győri városi első fertály értékei a város egészéhez képest csekélyebb nőtöbbletet sugallanak, ami azt sejteti, hogy itt – elsősorban a Belvároshoz képest – kisebb lehetett a cseléd tartás súlya. Az is látszik viszont, hogy a férfiak körében szintén jelentős a kihúzottakra eső hányad, és hogy ez is legnagyobb részben az alkalmazottakra esik. A táblázatban szakmai alkalmazottak néven összefoglalt csoport a „polgári foglalkozású” háztartásfők legényeit, inasait és más módon nevezett segédeit foglalja magába, így nem pontosan feleltethető meg a nőcselédek csoportjának. Férfi háztartási alkalmazottak (főként kocsisok) előfordultak, női szakmai alkalmazottak viszont nem.¹⁸

A táblázat cellaértékei kapcsán szükséges megjegyezni, hogy a mintegy három és fél éves adminisztrációs időszak *utolsó állapotát* tükrözik, így például az ezalatt megözvegyült nők a női, az új házasságra lépett özvegy nők „famíliai” viszont a férfi háztartásfők között szerepelnek. További tudnivaló, hogy számos esetben nem egyértelmű az adott személyek státusza a háztartáson belül: a 136. házban összeírt Móricz Julis a család „atyjafia” volt, de a szolgálólány besorolást

¹⁵ *Thirring G.*: Magyarország népessége i. m. 37; *Dányi D. – Dávid Z.*: Az első magyarországi i. m. 369.

¹⁶ *Dányi D. – Dávid Z.*: Az első magyarországi i. m. 369.

¹⁷ A népszámlálás 926 ideiglenes lakót talált Győrben a 12850 fős jogi népességhez képest, ami mintegy 7% többletet jelent. Pozsonyban 12%, Sopronban, Pesten, Budán és Eperjesen 9% volt a különbözet. (*Dányi D. – Dávid Z.*: Az első magyarországi i. m. 369. alapján számolva és kerekítve.)

¹⁸ Az ebben a városnegyedben működött szegényház betegápoló nőit és a sörház szakácsnőjét nem ide, hanem az „egyéb” kategóriába soroltuk.

is alkalmazták rá.¹⁹ Ezért célszerűnek látszott egy széles „egyéb” kategóriát létrehozni, amelyben együtt szerepelnek a teljesen ismeretlen esetek mellett az önmagukban kis esetszámmal előforduló mostohagyermek, oldalági rokonok, kosztosok, a – leginkább a mai albérlőnek megfeleltethető – önálló keresettel bíró személyek, befogadott leányanyák, szegényházi ápoltak és még több másféle módon leírtak is.

Nők háztartásfői szerepkörben

Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy milyen – a gyakoriságon keresztül megfigyelhető – eséllyel lehettek nők a városi háztartások vezetői (a forrás nyelvén: *familiáfők*), milyen életkörülmények teremtettek ilyen helyzetet, és milyen következményekkel járt ez az életükre nézve.

A vizsgált városnegyedben álló 161 ház közül 157 volt lakott, amelyekben összesen 307 háztartást írtak össze, és ebből 298 esetben volt értelmezhető a háztartásfő fogalma. A 2. táblázatból kiolvasható, hogy az első fertályban 43 esetben volt nő az összeírás idején a háztartásfő, ami az összes háztartás 14,2%-át tette ki, de az Újváros többi negyedében is ehhez hasonló volt az arány.

Újváros			Q1	Q2	Q3	Q4	összes
ház			161	157	179	94	591
háztartások			302	350	381	168	1201
	lakatlan		4	0	6	4	14
	lakott		298	350	375	164	1187
háztartásfő	férfi		255	293	311	146	1005
	nő		43	57	64	18	182
	a nők aránya	%	14,2	16,3	16,8	18,0	15,2

2. táblázat: Az újvárosi háztartásfők nemi megoszlása fertályonként

Természetesnek minősíthetjük, hogy az összes háztartásfőként regisztrált nő családi állapotát tekintve özvegy volt – a korabeli jogfelfogás szerint (életben

¹⁹ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 95. Nemes Varsányi Pál kereskedő háztartása. A házaspár gyermektelen volt, Móricz Julison kívül egy örökbe fogadott lány és egy kocsis lakott együtt.

lévő) férj nem lehetett alárendelt a feleségéhez képest.²⁰ Másfelől azt érdemes hangsúlyozni, hogy a városi/polgári özvegy asszonyok rendelkeztek jogképességgel, még ha az nem is volt teljes: a céhes mester özvegye továbbvihette a műhelyt, de saját személyére a legtöbb helyen nem szerezhette polgárjogot. A polgári státusz (mint egyéni jogállapot) a magától értetődőség szintjén a férfiakra korlátozódott a korabeli magyarországi városokban, ami alól éppen Győr kivétel, ahol a szabad királyi városi státusz megszerzése (1743) utáni évtizedben 23 nő is polgári jogállást nyert – köztük még hajadon is előfordult –, ám még a reformkorban is vettek fel özvegy nőket polgárnak.²¹

A 3. táblázatból az olvasható ki, hogy a nők háztartásfővé válására a győri Újváros minden népesebb rendi-foglalkozási csoportjában találni példát: nemcsak a rendi szemlélet szerint polgárinak számító családokban, hanem a kiterjedt – a józsefi népszámlálás idején a teljes népesség 8,5%-át²² kitevő – nemességben, továbbá a napszamosok körében is.

Újváros			Q1	Q2	Q3	Q4	összes
háztartások			302	350	381	168	1201
	polgár						
		férfi	152	82	73	20	327
		nő	22	15	15	4	56
	nemes						
		férfi	35	31	25	12	103
		nő	6	3	5	4	18
	napszamos						
		férfi	23	96	147	79	345
		nő	1	2	8	0	11

3. táblázat: Az újvárosi háztartásfők nemi megoszlása a nagyobb társadalmi egységekben

A családon belüli rangviszonyok alakulásának szempontjából a fő elemzési kérdés az, hogy a női háztartásfői szerepe mennyire lehetett tudatos mérlegelés

²⁰ Mátay Mónika egy, az 1820-as években lezajlott debreceni, polgári válópert értelmezett ügy, hogy a férj azért akart kilépni a házasságából, mert felesége nem tartotta tiszteltben a partiarchális családra jellemző szereposztást, és kiszorította őt a család anyagi eltartásának pozíciójából. Mátay 2006, 90–94.

²¹ GyVL IV. 1056.dd. Az új polgárok könyve.

²² Dányi D. – Dávid Z.: Az első magyarországi i. m. 369.

és döntés eredménye. Míg a gyermektelen és a háztartásukban egyedül maradt özvegyasszonyok esetében a mozgástér az újrarázasodás esélyére (esetleg dilemmájára) korlátozódott, az elhunyt férjjel közös – egy vagy több; nagykorú, esetleg már házasságban élő; fiú vagy lány – gyermekek jelenléte esetén elvben többféle döntés is születhetett. A mérlegelés folyamatáról, a konfliktusokról a népszámlálási forrás természetesen nem nyújthat képet, de a végeredményt illetően lehetséges különböző típusokat megkülönböztetni.

Az egyik változatra a 184. házban élt Jacob Zeiter napszámos lehet a példa. Zeiterék egy nemes kereskedő, Káldy Sámuel házában laktak, amelyben kivételesen sok, összesen hét háztartás működött, a tulajdonos családján kívül jellemzően napszámosok. A családfő 1785 júniusában 62 évesen (vagy akörül) hunyt el, ekkor felesége, Zsidó Erzsébet – halálózaskor regisztrált életkorából visszakövetkeztetve – 51 éves volt. Az összeírás szerint a házaspárnak négy fia volt életben, akik közül a legidősebb a regisztrálás idején már 30 éves volt, nős és a szülői háznál lakott. Elképzelhető lett volna az is, hogy ő vegye át apja helyét a háztartás élén, de a család szerkezetében a második fiú, Michael nőszülése idézett elő változást (apja halála után másfél évvel, 22 évesen), amivel a kor felfogása szerint átlépte az önállóvá válás határát. Michael Zeiter a szülői házhoz hozta feleségét, bátyja pedig (ismeretlen időpontban) kiköltözött „a Szőlőhegyre”. Ám a népszámlálási famílialap által tükrözött felfogás szerint háztartásfőnek ezután sem kettejük valamelyike számított, hanem továbbra is özvegy anyjuk.²³

Ennek a szerkezetnek a kézműves társadalom körében működő változatát figyelhetjük meg Stephan Limbeck polgár és molnármester özvegyének háztartásában. A Rábca-parti Pinnyéden született és onnan Győrbe vándorolt Limbeck 1778-ban szerezte meg a polgárjogot, és 1785 májusában bekövetkezett halálakor Erzsébet nevű özvegyét és négy gyermeküket hagyta hátra. A két fiú közül az idősebb, a szintén molárnak tanult Michael még 1785 januárjában, tehát apja halála előtt megnősült, és Újvároson belül egy másik házba költözve alapított saját családot. A 202. számú szülői házban 5 éves öccse és két húga maradt, akikre aligha lehetett számítani a malom működtetésében, ezért a legvalószínűbb, hogy anyjuk folytatta a családi üzemet az összeírási íven megnevezett molnárlegény és -inas segítségével. Nincs nyoma annak, hogy az önállósult és később polgári

²³ *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 119. Az asszony 1794. május 8-án hunyt el. MNL OL X 3845. A győri evangélikus egyház anyakönyve. A tanulmányban a német nevű személyeket – a famílialapok nagymértékben esetleges írásmódja helyett – egységesítve, „németesen”, egyben a város igazgatáshoz köthető forrásokban (polgárkönyvben, adóösszeírásokban) általánosan használt alakban említem.

címet is szerzett Michael Limbeck utóbb visszatért volna korábbi lakhelyére, és átvette volna anyjától néhai apja pozícióját.²⁴

Azt természetesen ennyi adat alapján lehetetlen megállapítani, hogy az özvegyek háztartásfői szerepe mennyire volt csupán jogi formalitás, és a valóságban mekkora befolyással lehettek más személyek a család megélhetését nyújtó üzem működtetésére. Ez a kérdés joggal merül fel például a Magyar családdal kapcsolatban. A Magyar nemzetség kiterjedt és már a szabad királyi városi rangra emelkedés előtt is polgári jogú fazekas dinasztia volt Győrben, amelynek tagjai közül Magyar János 1767-ban jutott a polgárjoghoz. A népszámlálás idején Erzsébet nevű özvegye állt a család birtokában álló 230. ház egy részét alkotó háztartás élén, melyben 28 éves, már mester- és polgárjogot szerzett, szintén fazekas foglalkozású, Ádám nevű fia és annak felesége lakott vele, míg két, addigra kiházasított lánya már elköltözött. Az ipart segítette egy fazekaslegény és egy inas is, de a családlap vezetésének teljes időszakában további három legény és egy inas is megfordult a háznál. Észszerű feltételezni, hogy a szakmai munkát valójában Magyar Ádám irányította attól függetlenül, hogy hivatalosan anyja számított háztartásfőnek.²⁵

Más esetekben viszont az özvegyen maradt anya meghatározóbb szerepét feltételezhetjük a családi iparos üzem működtetésében. Tolnay Ferenc polgár és csizmadiamester 1781 decemberében hunyt el, és bár három fia is a családi mesterséget tanulta ki, közülük a legidősebb, József is alig 20 éves volt a népszámlálás idején, és csupán 1790-ben jutott polgári jogálláshoz. Egy ideig a háztartásban élt a három fivér sógora, a mester címmel is rendelkező Bognár János csizmadia, de ő és felesége később a 233. házba költöztek el. Emiatt azt valószínűsíthetjük, hogy a közbeeső évtizedben az özvegy anyja hozhatta a műhelyben a döntéseket a 452. házban.²⁶

Természetesen előfordult olyan eset is, amikor a megözvegyült háztartásfő nő újra megházasodott, ekként oldva meg a műhely/bolt üzemeltetését. A 192. házban élő Ország István fazekas 1784 őszén hunyt el, és özvegyén kívül csak öt – köztük két kiházasított és máshová költözött – lánya, valamint a házon belül

²⁴ *Perger Gy.:* Győr-Újváros népessége. i. m. 128 és 170. A polgári státusz megszerzésére: GyVL IV. 1056. dd. 1778. dec. 29 (Stephan) és 1788. szept. 17 (Michael). Michael egy özvegyasszonyt vett feleségül, akinek előző férje (az 1784. ápr. 20-án az Újvárosban eltemetett Terha János) foglalkozását és jogállását nem ismerjük, így azt sem tudjuk, hogy Michael házasságával egy másik malomhoz jutott-e saját apjának malma helyett. Az anyakönyvi adatok forrása: MNL OL X 3260. A győr-újvárosi római katolikus egyház anyakönyvei.

²⁵ *Perger Gy.:* Győr-Újváros népessége. i. m. 140. Magyar János polgárfelvétele: GyVL IV. 1056. dd. 1767. márc. 17.

²⁶ *Perger Gy.:* Győr-Újváros népessége. i. m. 236–237.

különálló háztartásban élő, a polgárok közé kereskedőként felvett fia maradt utána. Az asszony, Szabó Éva 1786 júliusban hozzáment egy másik fazekasmeszterhez, Kása Jánoshoz, aki ezzel átvette a „familiafő” jogállást is. Mivel nincs nyoma annak, hogy időközben legényt vagy inast alkalmaztak volna a műhelyben, azt érdemes feltételezni, hogy a közbeeső két évben az asszony végezte a termelőmunkát.²⁷

Olyan történet is rekonstruálható azonban, amikor az özvegyasszony ennél sokkal rövidebb ideig viselte a családi üzem működtetésének gondját. A 96. újvárosi házban élt Követses János kereskedő 1785 áprilisában halt meg, ám özvegye, Szigeti Katalin (1729?–1795) már ötven nap után oltár elé állt (a korábban szintén megözvegyült) Johann Prengel (1750?–1826) kereskedő oldalán, akit ettől kezdve „házi gazda” formában említ a családalap. Úgy tűnik, az újraházasodás nem volt rossz döntés az üzleti siker szempontjából: Prengelt – igaz, jóval második felesége elhunytja után – a város külső tanácsának tagjává választották, amiben vélhetően kereskedésének prosperálása is szerepet játszhatott.²⁸

A győri özvegyasszonyok életútjának egy potenciális fordulatát érdemes végül említeni. Előfordult, hogy az idős özvegyek, ha már nem élt rokonuk Győrben, elköltöztek a városból valamelyik másutt élő gyermekükhöz. Ez történt két sógornő, a Habermayer család két férfitagja – igaz, nem az Új-, hanem a Belvárosban élt – feleségeinek esetében. Az 1735 körül a győri Újvárosba költözött Gottfried Habermayer által alapított „dinasztia” a század középső évtizedeinek birodalmi léptékben is kiemelkedő sikerű – nemesített, majd egy ellátási válság alkalmával Bécs marhahússal való ellátásának megszervezésével megbízott – ökörkereskedői közé tartozott, ám üzleti sikerük 1772-73 körüli megrendülése után győri tekintélyük csökkenni kezdett, Gottfried férfi- és nőági unokái pedig Bécstől és Bécsújhelytől Pozsonyon, Komáromon és Pesten át Fiuméig és az erdélyi városokig szóródtak szét.²⁹ Így történhetett, hogy Gottfried idős kort megélt két menyé is élete utolsó éveire elhagyta Győrt. Johann Adam Habermayer (1721–1787) özvegye, a pozsonyi születésű Maria Katharina Pauer (1733–1806)

²⁷ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 123.

²⁸ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 75.; MNL OL X 3845. Követses halála: 1785. ápr. 22., az újabb házasság: 1786. jún. 11., Szigeti Katalin halála: 1795. febr. 21., Prengel halála: 1826. márc. 18. Prengelt a halotti anyakönyvi bejegyzés terménykereskedőként (*negotiator frumenti*) azonosítja, ami arra utal, hogy a 19. század első felében Győrben nagy jelentőségű gabonakereskedelemben kapcsolódott be sikerrel.

²⁹ A család történetéről, ezen belül a lakóhelyváltásokról és Győr fokozatos elhagyásáról: Tóth Árpád: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Bp. 2022. 81–109.

szülővárosába tért haza férje halála után, ahol megözvegyülése idején már két kiházasított lánya élt, és ahová a későbbiekben két fia is letelepült (egyikük a főtéri patika tulajdonosaként, másikuk nagykereskedőként), és tekintélyes, egyben vagyonos polgároknak számítottak.³⁰ Nem tudjuk megállapítani, hogy az özvegy anya a koronázóvárosban melyik gyermekének családjához költözött. A legfiatalabb Habermayer fiú – a Győrben testületen kívüli kereskedést folytató Samuel (1735–1800) – özvegye, Maria Theresia Payer (1752–1809) esetében viszont kézenfekvő azt feltételezni, hogy elhalálozásának kolozsvári helyszíne azzal magyarázható, hogy Eva Rosina lánya Kolozsvárott a híres Mauksch-patika tulajdonosához, Samuel Tobias Maukschhoz ment férjhez.³¹

A leánygyermek

A népszámlálási íveken szereplő nők és lányok másik népes csoportja a háztartásfők lánygyermekai közül került ki. Nekik leggyakrabban csak a keresztnevüket tartalmazza a famílialap (a 368 esetből 257-ben, ide számítva azokat is, amikor csak a születési vagy halálozási dátum szerepel az iraton), ennek ellenére e csoporttal kapcsolatban is tehetünk értékes megfigyeléseket. Lehetőség nyílik ugyanis arra, hogy összehasonlítást tegyünk nők és férfiak között a helyben maradás és/vagy a régió (esetleg az ország) terében való mozgás tekintetében – a házasodást és családalapítást megelőző életszakaszban.

Nemrégiben felvetettem,³² hogy az ún. régi polgárságra irányuló társadalomtörténeti vizsgálatok egyik fehér foltja az önálló státusz megteremtésének – a polgárjog megszerzésének, a céhes vagy kereskedőtestületi inkorporálásnak, a(z első) nősülésnek – az időpontja előtti életszakasz. Ezen belül a gimnáziumi évek mostanában már több figyelmet váltanak ki,³³ de a „szakmai gyakorlat” feltárása

³⁰ A két lánygyermek közül Eva Elisabeth Habermayer Thomas Großschmidt pozsonyi fakereskedőhöz ment hozzá, Sophia pedig Stephan Lumnitzer orvoshoz (a két esküvőre a Győrhez közeli Felpécen került sor 1777-ben, ill. 1781-ben). Johann Daniel Habermayer patikus 1789-ben, öccse, Matthias (akkor még) vaskereskedő 1795-ben nősült Pozsonyban. MNL OL X 3840. A felpécsi evangélikus egyház anyakönyve.; MNL OL X 7770. A pozsonyi német evangélikus egyház anyakönyve; Maria Katharina Pauerről halála évében festmény is készült, l. Tóth Á.: Polgári stratégiák i. m. függelék, 10. kép.

³¹ MNL OL X 4586. A kolozsvári evangélikus egyház anyakönyve.

³² Tóth Árpád: A Türelmi rendelet és az evangélikus polgárság. Migráció, expanzió, hálózat. Egyháztörténelmi Szemle XXIV. (2023) 3. sz. 77–78.

³³ A városi családok és a helyi gimnázium viszonyáról a reformkori Győr kapcsán: Sasfi Csaba: A reformkori győri gimnázium szerepe a város lakosainak társadalmi mobilitásában. Korall, 86. (2021), 210–239.; Sasfi Csaba: Győr mint iskolaváros és oktatási központ a két Ratio Educationis korszakában. Arrabona, 59. (2021) 279–318.; Sasfi Csaba:

továbbra is elhanyagolt. Ez azért sajnálatos, mert okkal feltételezhető, hogy leginkább az általában 12–16 éves kor között lezárult gimnáziumi tanulmányok és az 25–35. évek körüli egzisztenciateremtés közé eső periódusban, tehát a szülői otthonból már kiszakadva és gyakran sok száz kilométert vándorolva gyűjtötte össze a fiatal férfi azokat a tapasztalatait és ismerhette meg a társadalmi hálózatok működését, amelyek a felnőtt életére vonatkozó stratégiai döntéseit megalapozták. Kérdés, hogy létezhetett-e funkciójában ezzel összehasonlítható, formatív életfázis a polgárcsaládokban született lányok életében.

A győri népszámlálási forrás két vonatkozásban járul hozzá a kérdés megválaszolásához. Egyrészt lejegyeztek az összeírók olyan adatokat, amelyek a népszámlálás idején nem a szülői lakhelyen tartózkodó lánygyermek hollétére vonatkoztak. Másrészt a távollét jellegére – a másutt tartózkodás okára vagy célra – utaló megjegyzések is előfordultak szórványosan.³⁴

A népszámlálási anyag alapján úgy tűnik, hogy a családapa elhunyt azzal a következménnyel járhatott, hogy a lánygyermek arra kényszerültek, hogy szolgálatba álljanak. Így értelmezhető Szép János csizmadiamester családjának esete. A famílialap vezetését Szép halála után kezdték meg, és ekkor özvegyén kívül négy fiukat és három lányukat, valamint egy legényt soroltak fel rajta. A két nagyobb fiú apjuk szakmáját tanulta ki, a legidősebb, Mihály addigra már ki is lépett a háztartásból, és Fehérvárott szolgált legényként, de a két idősebb lány sem lakott otthon, nevük mellett a „szolgál” szó szerepel. A városrész katolikus egyházi anyakönyvének adatai alapján rekonstruálható, hogy apjuk nem sokkal az adatfelvétel előtt hunyt el (1784. szept. 10-én), valamint az is, hogy Anna lánya ekkor még 12 éves sem volt, húga, Katalin pedig épp csak betöltötte a 10. évét. Katalin „helyben” szolgált – ez a forrás nyelvezetében újvárosi alkalmazást jelentett –, Anna „a Városon”, vagyis a Belvárosban, amit utólag kihúztak. A két lány nagy valószínűséggel azonosítható két, az övékével azonos nevű újvárosi cselédlányéval, akiket a forrás a gyakrabban előforduló „szolgáló leány” helyett „szolgálócska” formában említ. Ez a szóhasználat talán a különlegesen fiatal életkorukra utal, de az is lehet, hogy az alkalmazásuk funkciójára, ugyanis Michael

---

Városi műveltség és a magyar polgári értelmiség forrásvidékei: Városi társadalom és iskolázottság a polgárosodás kezdeti időszakában, Győr példáján. In: A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád: Bp. 2022. 110–131.

³⁴ Amíg a fiúgyermekkel kapcsolatban elképzelhető, hogy a szülők szándékosan hallgatták el a tartózkodási helyüket („nem tudatik, hol”), hogy ezzel csökkentsék annak esélyét, hogy a fiút elvigyék katonának, a lányok esetében inkább az összeírók érdektelensége csökkentheti az adat megbízhatóságát.

German bognár háztartásában, ahol Katalint összeírták, ezekben az években két unoka is született.³⁵

Az újvárosi famíliálapokon a családfő gyermekeként összeírt lányok közül aránylag kevésnél (17-nél) jegyezték fel a szolgálatot aktuális adatként, két további lány cselédi alkalmazására pedig mint múltbéli állapotra utaltak. Mivel a jelenség ritkán fordult elő – vagy legalábbis ritkán dokumentálták –, figyelmet érdemel, hogy négy lánytestvér, Kovalovsky Julianna, Katalin, Anna és Teréz esetében alapvetően megismétlődik a Szép családnál talált képlet: Kovalovsky Márton polgár és fazekas özvegyének háztartásában az összeírás idején a(z egyetlen) fiú már nem élt otthon (katonának vitték el), a lányok közül viszont az összes szolgálatban állt. A négy nővér közül Teréz volt a legifjabb, ő 1774-ben született, vagyis ő is igen fiatalon cseléd lett. A famíliálap szerint előbb a Majorok városrészben egy rokonánál szolgált, majd Újvárosban állt alkalmazásban, ami megfelel annak, hogy a 232. házban említenek egy ilyen nevűt szolgálót. Nővére, Anna is feltűnik az újvárosi összeírási anyagban, két háztartásban is szolgált.³⁶ – A polgári rangú és kézműves mesterségből élő családokból vett példák közé tartozik még Johann Gotthard magyar varga lányainak esete. Náluk három nővérrel jegyezték fel, hogy szolgálatban állnak, Katharina Győr Belvárosában, Elisabeth Pesten, a legkisebb, Rosalia pedig Újvárosban.³⁷

Felvetődik a kérdés, hogy mennyire volt gyakori és a társadalmi hierarchiát tekintve általános a gyakorlat, hogy a polgárcsaládok lánygyermekei hosszabb-rövidebb ideig szolgálatban állnak férjhez menetelük előtt. Egyértelmű választ forrásunk alapján aligha lehet adni, de az figyelemre méltó, hogy az említett két kézműves családnál magasabb presztízsűnek tekinthető körben is előfordulnak példák. A gyaníthatóan a győri hajós gabonakereskedők közé tartozó, köznemes Pápay András (1734?–1800) háztartásában két fiút és két lányt írtak össze. Az előbbieket „deákok” voltak, nővérük, Zsuzsanna viszont a Belvárosban szolgált. Alkalmazásának időhatárait nem ismerjük, de az egyértelmű, hogy 1788-ban már férjhez ment egy győri (Szabadhegy városrészben élő) gazdálkodóhoz.³⁸

³⁵ Az említett házak és háztartások: Perger 2011, 50 (51.: a szülői ház), 44 (39. ház, Michael German), 48 (48. ház, Csomay János). Élt Újvárosban egy Szép László nevű csizmadiale-gény is, aki Budára vándorolt el. Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 40 (32. ház, Szakács József háza, Joseph Piskopetz háztartása). Az anyakönyvi adatok: MNL OL X 3260, Anna születése 1772. okt. 19, Kataliné 1774. aug. 1.

³⁶ A Kovalovsky család által lakott háztartás: Perger 2011, 48 (47. ház, 2. „família”). Kovalovsky Anna a 229.-ben, Magyar Ferenc fazekasmesternél, ill. a 276. házban, Joseph Fischer kereskedőnél, Teréz Franz Pirchmayer lakatosnál szolgált. Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 139, 143, ill. 164.

³⁷ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 99 (144. ház, 3. familia).

³⁸ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 42 (36. ház, 3. familia). Pápay Zsuzsanna születése: MNL OL X 3260, 1768. dec. 17., házassága Andreas Geislingerrel MNL OL X

Előfordult „szolgálat” még a városi evangélikus gyülekezet legmagasabb szintjén is. A kiterjedt Rath nemzetség nemcsak a lelkész, Ráth Mátyás tisztsége alapján minősíthető ekként, hanem mészáros-tőzsér megélhetése, vagyona (háztulajdonai) és kapcsolathálója miatt is – az utóbbira rövidesen visszatérünk. A Győrbe bevándorló Matthias Rath mészáros utáni nemzedékben öt Rath nevű evangélikus szerzett polgárjogot a városban. Közülük Abraham Rath özvegyének, Huszty Christinának a háztartásában regisztrált két nagyobbik lányhoz jegyezték fel, hogy „szolgálnak”.³⁹ Nem ismerjük persze a „szolgálat” fogalmának itt alkalmazott jelentését. Clara Rath a győri Belvárosban, húga, Christina (1771–1845) viszont Pozsonyban szolgált a családalpra feljegyzettek szerint, márpedig mindkét helyen éltek a családnak rokonai: a koronázóvárosban (többek közt) Jacob Rath (1743–1791) kereskedő és családja, Győrben pedig a főtér közelében az egyik Matthias Rath özvegye, Rosina Habermayer (1724–1799) révén. Feltételezhető, hogy a két nővér esetében a „szolgálat” nem általános háztartási alkalmazást jelentett, hanem a távoli rokon hajadon szocializációs célú, időleges befogadását. Hogy Christina esetében aligha beszélhetünk klasszikus cselédi munkáról, hanem magas státuszának megfelelő körülményeket között töltötte „szolgálatát”, azt valószínűsíti, hogy néhány év múlva egy városvezető dinasztiaiban született nemes kőszegi férfi, Michael Stettner (1746–1806) vette feleségül, aki már maga is városi tanácsnok volt az esküvő idején.⁴⁰ Hasonló feltételezhetünk Susanna Haubner (sz. 1768) esetében, aki szintén Pozsonyban szolgált a háztartási ív szerint. Ő annak a Christian Haubner (1719–1783) mészárosmesternek volt a lánya, aki maga is Pozsony környékéről származott, és Raits István özvegyét feleségül véve alapított egzisztenciát Győrben, majd egyes leszármazottai Veszprémbe vándoroltak tovább.⁴¹ Amiként a Haubner család fiúgyermekai Pozsonyban, Pápán és Veszprémben álltak legényként szolgálatban

3845. 1788. febr. 4. A szülők halotti anyakönyvi bejegyzései ugyanott 1800. dec. 2., ill. 1805. máj. 20.

³⁹ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 21 (10. ház). A Rath nemzetségről: Tóth Á.: A Habermayer nemzetség i. m. 99–100. A belvárosi Rath özvegy borkereskedéséről 95-ben tesz említést az adóösszeírás a 2. fertály háztulajdonosai között: GyVL 1064.a. Adóösszeírások 1794/95. A pozsonyi rokonok közül Jacob Rath kereskedőhöz MNL OL X 7770. Ker.: 1743. júl. 3., ház.: 1773. febr. 25., hal.: 1791. szept. 13. Jacobon kívül további, ugyanehhez a nemzetséghez tartozó Rathok is éltek Pozsonyban az 1780-as évek közepén, mint ahogy a nővérek anyai rokonsága, a nemes Husztyak is rendelkeztek pozsonyi családtagokkal.

⁴⁰ A kőszegi adatokra l. MNL OL X 3863. A kőszegi evangélikus egyház anyakönyve. Michael Stettner születése 1746. aug. 22, házassága 1793. márc. 6, a férj halála: 1806. máj. 23, az özvegyé 1845. febr. 14.

⁴¹ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 31 (18. ház, 2. família). Az ő unokája volt a későbbi szalónaki, majd győri lelkész, a szabadságharc idején a magyar oldalon nyíltan állást foglaló Haubner Máté dunántúli egyházkerületi püspök.

a famílialap szerint, ugyanonnan Susanna Haubner Elisabeth nevű nővérének komáromi tartózkodásáról is értesülünk.

Itt érdemes rámutatni, hogy a polgárlányok más városokban töltött hónapjai vagy évei egyben családi stratégiaként összekapcsolódhattak a Győrtől távol eső városba való házassággal: időben megalapozhatták azt. Matthias Zaunmüller kovácmester famíliájáról kiderül, hogy gyermekei távoli városokban éltek: Paul fia Pesten gyakorolta legényként szakmáját, két kisebb lánya „a néjénél” Besztercebányán, illetve Pesten lakott, a nagyobb lányok közül kettő viszont már férjhez ment: Pécsre, illetve Besztercebányára.⁴²

A kiházásítással a városhálózat más, messzi pontjaira költöző lányok esete azonban nem tekinthető általánosnak. Ettől nagymértékben eltérő mintázatot lehet rekonstruálni az 1. fertály elején kialakult evangélikus tömbben, amelynek tulajdonosait és a famíliák férfi és nő tagjait a 4. táblázat tartalmazza. A táblázatban feltüntetett családokat többrétegű kapcsolat fűzte össze: majdnem mind már a 18. század első felében is Győrben – annak ugyanezen a részén – élt; megélhetésük alapját a (marhával, fával vagy gabonával folytatott) kereskedelem képezte, közeli rokonságban álltak egymással, amit a keresztszülő- és házasságitanú-felkérések is erősítettek; és még a legény korú férfiak is gyakran egymás házában és műhelyében töltötték gyakorlóéveik egy részét. Tekintve, hogy a marhakereskedés jellemző kerete ebben a korszakban a több száz állatból álló gulyákat hajtó „kompanya”, amely minden bizonnyal egyfajta kezdetleges részvénytársaságként működött, ésszerű feltételezni, hogy ezek a családok egymás üzlettársai is voltak.

A táblázatban a nevek ismétlődése nem véletlen: a feleségek közül a legtöbb ugyanezekből a nemzetségekből került ki, így ezek az ifjú asszonyok folyamatos összekötő kapcsot alkottak a családfők között.⁴³ Másfelől ez a rokoni hálózat gendertörténeti szempontból úgy értelmezhető, hogy az ehhez a klánhoz tartozó nemzetségekben számos lánygyermek kiházásítása és a szülői környezetből való kilépése nem jelentett többet, mint hogy a szomszéd házában vagy esetleg ugyanazon ház egy másik háztartásában folytatták életüket. Vagyis a házasság nem jelentett elszakadást a korábbi szocializációs keretektől és komoly törést az

⁴² *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 88 (122. ház).

⁴³ A kivétel a két unokatestvér Mark lány, akik Bazinból, ill. Modorból – tehát a hazai városi evangélikusság egyik folyamatos központjának tekinthető Pozsony térségéből – származtak; Ráth Mátyás tiszteletes néhány évvel később feleségül vett, soproni születésű asszonya; valamint Huszty Christina, akinek apai rokonai a Moson megyei Zurányon (Zurndorf) éltek, így feltételezhető a nemzedékek óta meglévő kapcsolat pl. a szintén a mosoni lutheránus falvakból származó Habermayer, Rath, Stelzer és Purgel családokkal.

életútban. Ahogy Petróczy Mihály házában az összeíró fogalmazott a családfő Zsuzsanna lányával kapcsolatban: „férhez ment a szomszidba”.⁴⁴

ház		a háztartás élén álló házaspár a népszámlálás idején					
hsz.	háztulajdonos	háztartás		férj			feleség
no.	teljes név	össz.	no.	teljes név	fogl.	polg.	teljes név
10	Matkovits Pál	6	1	Rath Abraham +	mészáros	1752	Husztly Christina, ns.
			6	Stelzer Daniel	tanár		Rath Christina
11	Purgel Georg	2	1	Purgel Georg	mészáros	1768	Stelzer A.Maria
			2	Habermayer Lorenz	mészáros	1786	Purgel Elisabeth
12	Andrássy József	4	1	Andrássy János, ns.	fakereskedő	1772	Torkos Julian-na, ns.
16	Némethy József	2	1	Némethy József	kereskedő	1783	Petróczy Zsuzsanna
			2	Némethy Sámuel	mészáros	1766?	Mark Elisabeth
17	Petróczy Mihály	1	1	Petróczy Mihály	mészáros	1758	Seregély Rozina
18	Rath Johann+	2	1	Rath Joseph	mészáros	1780	Zechmeister Elisabeth
	(özv: Raits Susanna +)		2	Raits István, majd Haubner Christian +	mészáros		Angerer Christina
19	Rath Ferdinand	3	1	Rath Matthias	mészáros	1786	Städtler Elisabeth
			2	Rath Gottlieb	mészáros	1785	[nőtlen maradt]
20	Tóth Sándor	2	1	csáfordi Tóth Sándor, ns.			[özvegy]
21	Habermayer Gottfried örökösei	1	1	Rath Matthias	lelkész		Reisch Rosina (1793-)
23	Kovács István	3	1	Kovács István, ns.		1776	Raits Katalin
24	Raits Sámuel	1	1	Raits Sámuel	mészáros	1758	Mark Judith
27	Matkovits Imre	1	1	Matkovits Imre, ns.	kereskedő		Torkos Erzsébet, ns.

4. táblázat: Az újvárosi evangélikus elithez tartozó családok tömbje az első fertályban⁴⁵

Cselédtartás, cselédlányok

A famíliapokon említett győri nők a leggyakrabban háztartási alkalmazott jogcímen éltek a szóban forgó háztartásban, ám az ebbe a kategóriába eső összesen 371 sor valójában ennél jóval kevesebb személyt takar. Az ismétlődés oka

⁴⁴ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 30 (17. ház).

⁴⁵ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. alapján, de kiegészítve anyakönyvi adatokkal (főként a feleségek családnevét illetően). A vastagítás a famíliapon feltüntetett háztartásfő nevét jelöli.

főként az, hogy ugyanazon szolgálólányok esetenként több házban is feltűnnek szolgálóként, de az is előfordul – és ez a női népesség arányait módosíthatja –, hogy olykor özvegyasszonyok is szolgálatba álltak a városrészen belül.

A népszámlálási adatsor nem nyújt támpontot számos, a cseléd státusszal összefüggésben releváns kérdés megválaszolásához. Ez utóbbiak közé tartozik, hogy mennyire indokolt általánosnak – lényegében kulturális normaként előírt kötelező életfázisnak – tekinteni, hogy a lánygyermek szolgálatba álltak; hogy létezett-e „szabály” arra vonatkozólag, hogy milyen életkorban helyénvaló cselédi szolgálatba lépni;⁴⁶ és hogy meddig, milyen hosszban tartott ez az életszakasz. A szolgálók származáshelyének hiányában arról sem tudunk képet alkotni, hogy a város és vidéke viszonyában milyen szerepet tölt be a cseléd tartás – vajon tipikusan a környező falvakból érkeztek-e a városba a cseléd lányok, az ottani alkalmazásukat elősegítették-e a férfiak egzisztenciaalapítási célú betelepülésével kialakult hálózatok, és falusi háttérű lányok szolgálatuk lezárulta után jellemzően származáshelyükre hazatérve vagy jelentős arányban a városban maradva és ott férjhez menve alapítottak családot? Bizonyos kérdések megválaszolásához viszont segítséget tudnak adni a családalapok.

Vajon mennyire volt általános, hogy a városi háztartásokban alkalmaztak szolgálót? A győri Újváros 1. fertályában viszonylag széles körű volt ez a gyakorlat: az összesen 161 ház közül csak 49-ben (30,4%) nem írtak össze cselédet. Ha viszont a háztartások szintjén vizsgáljuk a gyakoriságot, akkor a 298 lakott háztartásból már 129 (43,3%) olyat találunk, ahol a 3 és fél év során egyáltalán nem tartottak szolgálót. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy az egyetlen olyan időpontban, amikor az egyidejűség miatt ténylegesen mérni lehet a gyakoriságot – tehát a családalapok vezetésének utolsó pontján (1788 elején) –, csak 132 háztartásban (44,3%) lakott cseléd. Emellett csak 37 (12,4%) olyan háztartást regisztráltak, amelyekben akkor éppen valamiért nem, de az azt megelőző három és fél év bármely szakaszában szolgálót alkalmaztak (tehát csak kihúzott névvel szerepelnek cselédek a családalapon).⁴⁷

A cseléd tartás szempontjából karakteresen elválnak egymástól a házak és háztartások bizonyos típusai. Az egyik csoport főként az első fertály első harmadában lakó, rangos polgári foglalkozást folytató háztartásoké, ahol gyakran 2 (sőt olykor 3) szolgálót is alkalmaztak, akik közül néha szakácsnő az egyik, és viszonylag jelentős a fluktuáció (több a kihúzott név a cselédek között). Ezzel

⁴⁶ A városlakó hajadonok házassági életkorára vonatkozó normákra és az ezzel összevetett tényleges gyakorlatra a korabeli Keszthely esetében I. *Benda Gy.*: Keszthely i. m. 230–231.

⁴⁷ Ezeket a statisztikai megállapításokat a családalapok teljességével kapcsolatos, korábban említett forráskritikai megszorításokkal kell érteni.

ellentétes típus a magas sorszámú, feltehetően a Belvárostól legtávolabb eső házaké, amelyekben többnyire napszámosok vagy kézműves legények (kontárok) voltak a háztartásfők, és csak elvétve fordult elő cseléd. Végül működtek az Újvárosban olyan speciális szolgáltató üzemek, amelyekben kifejezetten magas volt a szolgálólányok száma: a Joseph Karpf birtokában lévő Arany Bárány fogadó (7. ház) vagy a sörház (13. ház); ahol tehát valójában főként nem a háztartás tagjait szolgálták ki a cselédek, hanem kuncsaftokat.⁴⁸

A cselédként alkalmazott lányok és nők „állásának” elnevezésére legtöbbször (249 esetben) a *szolgáló* vagy *szolgáló leány* elnevezést használták (következtelen, vegyes helyesírással). Az összeírók vagy a háztartások nekik nyilatkozó tagjai ettől talán eltérő jelentést kapcsoltak az olyan cselédekhez, akiket a *szolgálócska* (38), a *gyermek szolgáló/cska* (7) vagy a *szolgácska* (3) szavakkal írtak le. Feltételezhető, hogy más szerepkör jutott egy *szolgálóleánynak*, mint egy *szolgálócskának*: a Ráth Mátyás lelkész szülőhelyének tekinthető 18. házban megfigyelhető gyakorlat,⁴⁹ hogy Schwabel Marinkát az előbbinek, Geislinger Theresiát és Weller Marinkát viszont az utóbbinak minősítik – vagyis ugyanazon háztartásban mindkét kategóriát használják –, több más házban is előfordult. Az elnevezések kapcsán arra is érdemes felfigyelni, hogy a cselédlányok keresztnévét a magyar nyelvű forrásban gyakran becézett formában jegyezték le: az Örsé, Kati, Julis, Judka, Panna névalak tipikusan a szolgálatban lévőknél fordult elő, és feltehetően az élőbeszédben megszokott megszólításukat vezették át az összeírás „hivatalos” szövegébe. Alighanem a fiatal életkor és a rangkülönbség kifejezése együttesen tükröződik ebben a nyelvhasználatban.

A cselédként foglalkoztatott nők sorsának egy további, megfigyelhető sajátossága, hogy ugyanazok a személyek olykor több győri családnál is megfordultak. A nevek minden kétséget kizáró azonosítására nincs mód, de a ritkán előforduló családneveknél nagy valószínűséggel kimondható az egyezés. Ez feltételezhető Elisabeth Bernthaler esetében, akinek nevével előbb Lorenz Weiss kovácmester háztartásában találkozunk, ahonnan utóbb kilépett, majd Stephan Mausberger mészárosmesternél, ahol viszont két addigra kihúzott szolgáló után jegyezték fel a nevét.⁵⁰ E jelenség sajátos változataként olvasható Farkas Erzsébet esete, aki a csak néhány családot kitevő győri görögkeleti közösség két kereskedői háztartása között váltott: (a kihúzási rend alapján ítélve) előbb Dursza Mihálynál,

⁴⁸ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 19, 25.

⁴⁹ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 31.

⁵⁰ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 39 (31. ház), 51 (53. ház). A családalapokon Perentaller alakban szerepel, de ez az evangélikus gyülekezet anyakönyvében visszaterően előforduló Bernthal(l)er torzult változata.

majd Nesztor Mihálynál szolgált.⁵¹ Ha ugyanazon személyről van szó, akkor valószínűleg Lampert „Judka” cserélt legtöbbször gazdát: neve négy háztartás névsorában is feltűnik a 3 és fél éves regisztrálás során.⁵²

Hogy a cselédi alkalmazás és a háztartásfő családjával való együttélés mennyire komplex viszony lehetett, azt Anna Rumpelles esetén keresztül figyelhetjük meg, aki feltehetően azonos az Újvárosban 1771-ben, Thomas Rumpelles napszámos és Theresia Nitschinger családjában született, azonos nevű nővel. Anna az 540. házba született, de neve szerepel Georg Purgel mészáros famíliáján, ahol *gyerek szolgáltó* szerepkörben említik, majd Paul Zechmeister pálinkafőzőnél.⁵³ Az ő esete azon kevés közé tartozik, amikor a cselédkénti szolgálatot követő utóéletet is lehetséges rekonstruálni: 1794-ben (tehát 23 évesen) férjhez ment egy Matthias Tetzl nevű, frissen Győrbe bevándorolt férfihoz. Az eset érdekessége az, hogy az összes felsorolt nemzetség Moson vármegye kisszámú evangélikus gyülekezetéből származott és települt be a városba, és így alkalmazása Purgelnél és Zechmeisternél ugyanúgy egy kisebbségi közösség összetartozásaként és szolidaritási gyakorlatként értelmezhető, mint hogy esküvőjén Michael Lehner belvárosi kereskedő vállalt tanúskodást.

Ennél is közvetlenebb kapcsolatot sejtet cselédlány és az általa szolgált család között Egyházi Zsuzsanna esete. Zsuzsanna vélhetően azonosítható a 453. újvárosi házban anyjukkal és mostohaapjukkal összeírt Egyházi gyerekek közül a „Susa” nevűvel. Az Egyházi család származáshelyét és keresetmódját nem ismerjük, de az nyilvánvaló, hogy a család gyermekei az evangélikus gyülekezet nemesi jogállású, tekintélyes és módos magyar terménykereskedőit szolgálták: Egyházi János Matkovits Imre kereskedő kocsisa volt, Zsuzsanna pedig Orbán József házában élt szolgálólányként. Ottani szolgálatának végét az összeírók a „ferhez ment” eseménnyel hozták összefüggésbe, aminek érdekessége, hogy az 1785 februárjában tartott menyegzőn a menyasszony mellett az addigi alkalmazója,

⁵¹ *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 122 (190. ház), 72 (88. ház).

⁵² *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 36 (25. ház), 54 (61. ház), 69 (82. ház – a református lelkész háztartása, ahol szakácsként alkalmazzák), 144 (237. ház). Ez utóbbi helyen nincs a neve kihúzva, amiből arra következtethetünk, hogy ez volt az utolsó „állomáshelye”. Megjegyzendő, hogy itt nemes Vörös László borkereskedő házában szolgált, és hogy élt az Újvárosban egy nemes Vörös Ádám, akinek három fiúgyermeke is 1790–1801 között nősült, an yjukat pedig Lampert Juditnak hívták. (MNL OL X 3845, 1790. febr. 3., 1797. szept. 27., 1801. jan. 21.) Ha a két Lampert Judit között valóban (közeli) rokoni kapcsolat – a nemzedéki különbség miatt talán nagynéni-unokahúg viszony – volt, amint az a névegyezésből gyanítható, akkor feltételezhető, hogy itt a háztartási szolgálat és a rokonság sajátos kombinációjáról van szó.

⁵³ *Perger Gy.*: Győr-Újváros népessége. i. m. 270 (540. ház), 23 (11. ház), 274 (555. ház). Születése: MNL OL X 3260, 1771. szept. 7, házassága: MNL OL X 3845, 1794. szept. 14.

maga Orbán József vállalta a házassági tanú szerepét – a hatalmas rangbéli különbség ellenére, egyfajta patriarchális úr-szolga viszony jegyében.⁵⁴

A családi élet zavarának tünetei: „urukkal nem élő” feleségek, „megesett személyek”

A vizsgált nők különleges csoportját alkotják azok, akik újvárosi jelenléte – a famílialap tanúsága szerint – a kudarcos családi kapcsolatukból való menekülést vagy a normaszegő nemi élet következményeivel való együttélés próbálkozását tükrözi.

Az ide sorolható esetek közül néhány a feleség és férj különköltözését rögzíti. A család-, ill. válástörténeti szakirodalom megállapította, hogy a jogilag szentesített váláson kívül léteztek a közösség által tolerált megoldások arra a premodern Európában, hogy a boldogtalan házasságban élő emberek ne kényszerüljenek együtt maradni, és ezek közé tartozott, hogy az egyik fél elköltözött a közös otthonból. Ennek gyakoriságát a 18. századi Anglia esetében kifejezetten széles körűnek tartja a történeti kutatás: minden 10-15. házasság így végződött.⁵⁵ Nincs viszont semmiféle támpontunk arra, hogy mennyire volt általános ez a jelenség a preindusztriális Magyarországon.

A győri Újvárosban is összeírtak 16 olyan nőt a népszámlálás során, aki ilyen sorsban volt érintett. A forrás megfogalmazásából arra következtethetünk, hogy közülük 4 passzív elszenvedője volt ennek a helyzetnek („az ura elhagyta”), egyikük maga döntött a kilépés mellett („elhagyta urát”), 11 esetben viszont nem eldönthető, hogy ki költözött el („nem lakik urával”). További két nő valószínűleg a törvényes váláson is túl volt („Szentszék által elválasztatott urától”), ami valószínűleg úgy értelmezhető, hogy a protestáns (evangélikus) egyház a pár évvel korábban a Türelmi rendeletben megerősített jogával élve hagyta jóvá a válást. Érdeemes azt is figyelembe venni, hogy az ilyen élethelyzetekben élők hasonló arányban előfordultak az újvárosi férfiak között is: 2 „elszökött, itt hagyta feleségét”, 7 esetben az illetőt „elhagyta a felesége”, 6 esetben pedig itt is az általános, „nem lakik feleségével” megfogalmazással találkozunk.

⁵⁴ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 237 (453. ház), 37 (27. ház), 41 (35. ház). Egyházi Zsuzsanna házassága Németh Istvánval: MNL OL X 3845, 1785. febr. 6. Férje halála után, 1792. szept. 24-én újra megházasodott (Vörös Ferencsel), majd ismét megözvegyülve 1809. ápr. 24-én Petrits Istvánhoz ment hozzá, de ezeken az esküvőkön már nem Orbán tanúskodott.

⁵⁵ Lawrence Stone-t idézi: Mátay M.: Törvénytörési játékok i. m. 23.

A megromlott házasságok háttere természetesen ezekből a rövid bejegyzésekből nem rekonstruálható. A népszámlálási anyag mindazonáltal több szempontból is értékes képet nyújt a jelenségről. Nemcsak az derül ki, hogy az ilyen fordulatot vett házasságok gyakorisága nem volt elhanyagolható mértékben csekély, hanem hogy a város – mint méreteinél fogva eleve személytelenebb és közönyösebb (ennyiben toleránsabb) társadalmi közeg – jó esélyt nyújtott az újrakezdésre – függetlenül attól, hogy az érintett nő korábban is helyben élt-e, vagy előző élete elől menekülve választotta Győrt lakhelyéül. Horváth Terézia például szárazdajkaságot vállalt a már említett Karpf fogadós családnál, ahol több kisgyermek is élt; Kemencze Anna pedig „gyerek szolgáló” minőségben nyert alkalmazást Kováts István nemes famíliájában. A szintén férjétől különélő Suppán Juliannát viszont „koldusné” (vagyis koldusnő) megélhetési móddal regisztrálták az összeírók.⁵⁶

Szintén viszonylag gyakran fordulnak elő házasságon kívül teherbe esett és szült nők a családalapokon. A forrás említ (legalább) 19 nőt „megesett személy” megjelöléssel, amihez ugyanazon jelenség részeként érdemes hozzászámítani a 7 „fattyú” vagy hasonló jelentéssel körülírt helyzetű gyermeket. Ebben a tekintetben a legnehezebbnek Theresia Flacker helyzete látszik, aki „házassag[on] kívül születet[,] anyja el hadta”, és egy megözvegyült evangélikus nemesasszony és fia családjánál talált otthonra; a családalap alapján úgy tűnik, tartósan.⁵⁷ Bár a mosoni hátterű, szintén lutheránus felekezetű Flacker nemzetségnek több ága is megjelent Győrben, ezért Theresiát amúgy is csak bizonytalanul lehetne azonosítani, ennek ellenére valószínű, hogy később elhagyta a várost, mert sem az elhunytak, sem a házasulók között nem bukkan fel a neve.

A házasságon kívüli viszonyból gyermeket szült anyák között néhányan „munkaerőpiaci” előnyt tudtak faragni sajátos helyzetükből: szoptatós dajkának álltak be csecsemőt nevelő háztartásokba. A sokgyermekes Anton Trinkbesser tímármesternek 5 fia és 3 lánya után újabb gyermeke (Johann) született 1787. március 16-án, ami után a család felvette „szoptató dajkának” Eva Fridrin „megesett személyt”. A család addig is tartott dajkát, ami érthető, hiszen a legkisebb fiú, Georg a családalap vezetésének kezdetekor még csak 4 hónapos volt, ám Katharina Zollnert „száraz dajka” funkcióra alkalmazták, és később elbocsátották.⁵⁸ Hasonló lehetett a helyzet Johann Georg Pauler polgár és sörfőző családjánál, ahol 1785. dec. 16-án született újabb gyermek a meglévő hét testvéreként, és ezt követően lépett be a háztartásba Katharina Lotnerin „megesett személy” mint „szoptatós

⁵⁶ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 19 (7. ház), 34 (23. ház), 252 (492. ház).

⁵⁷ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 282 (577. ház).

⁵⁸ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 58–59 (68. ház). Georg Trinkbesser születése: MNL OL X 3260, 1784. szept. 21.

dajka”.⁵⁹ Feltételezhető, hogy ebben a két esetben a házigazda család csecsemője a törvénytelen születésű nő gyermekének tejtestvéreként nevelkedett. Ennél rosszabb helyzete lehetett Tatai Évának, akit Paul Pinketzer mészáros 1785. jún. 14-én született kislányához vettek fel. Ő is „megesett személy” és „szoptatós dajka” volt, de időközben „az gyermeke megholt”. Összesen 6 házasságon kívül szült anya nevénél tüntetik fel, hogy elvesztette gyermekét.

Konklúzió és kitekintés

Mit jelentett, milyen következményekkel járt nőnek vagy kislánynak lenni Győr Újváros városrészében II. József korában? A fenti elemzésből kitűnhet, hogy a „kisemberek” – az alacsony szinten dokumentált életű többség – tömegein belül a női nemhez tartozó fél esetében még egy ilyen különleges forrás alapján is legfeljebb mozaikjellegű tabló alkotható meg. Azokban az esetekben, amikor a nők helyzetét kutatva sikerül bepillantani az arctalanság fala mögé, az életút fordulatai érzékelhetők, amelyek társadalmi helyzettől, életkortól és családi állapottól függően az *egyén alkalmazkodóképességének* sokféle verzióját közvetítik. Ilyen színfoltja a győri női lakosságnak a megözvegyült mesterfeleség, aki megoldja műhelyének további üzemeltetését; a városában rokon nélkül maradt idős nagymama, aki új lakhelyére követi lányát; a férfi diákokhoz vagy kézműveslegényekhez hasonlóan az ország más városait, vidékeit is alaposan megismerő polgárlány; a háztartási cselédként a munkaerőpiacon döntéseket hozni (újabb állást keresni) tudó szolgálólány; a megromlott házasságából „ágytól-asztaltól” kilépő asszony; vagy a házasságon kívül született gyermekével lakhelyet kereső és találó fiatal anya, aki szoptatós dajkának tud állni újszülöttet nevelő családokhoz.

Ez a kép azonban még tovább finomítható. A szintén rendelkezésre álló, de még feldolgozatlan levéltári anyag Győr további városrészeiről nemcsak új színezettel gazdagíthatja ezt az anizot, de a személyi kapcsolatok feltárásával a város egyes részei közti kapcsolatról is érdekes részleteket árulhat el. Emellett a Győr környezetét képező vidék vizsgálata is hozzájárulhat a városba vándorlás jelenségének megértéséhez, amelyet a társadalomtörténet-írás jellemzően a férfiak eseteire korlátozva szokott vizsgálni.

⁵⁹ Perger Gy.: Győr-Újváros népessége. i. m. 25 (13. ház). Vö. a keresztelési anyakönyvvel: MNL OL X 3260, 1784. dec. 13; utóbbi szerint Aloysius néven fiú, a családalap szerint Aloysia néven lány volt az újszülött.

Levéltári források

Győr Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: GyVL) XV. 25. Népszerűírások gyűjteménye.

GyVL 1064.a. Adóösszeírások 1794/95.

GyVL IV. 1056. dd. Az új polgárok könyve

MNL OL X 3260. A győr-újvárosi római katolikus egyház anyakönyvei.

MNL OL X 3840. A felpéci evangélikus egyház anyakönyve.

MNL OL X 3845. A győri evangélikus egyház anyakönyve.

MNL OL X 3863. A kőszegi evangélikus egyház anyakönyve

MNL OL X 4586. A kolozsvári evangélikus egyház anyakönyve.

MNL OL X 7770. A pozsonyi német evangélikus egyház anyakönyve.

Felhasznált irodalom

Acsádi György: Az 1784-85. évi összeírás népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások. In: A történetírás statisztikai forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. 224–241.

Báczkai Vera: A területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. 1. Bp. 1965.

Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás tanulságai. Történeti Demográfiai Évkönyv 2001. Bp. 2001, 223–249.

Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. Bp. 2008. <https://doi.org/10.56037/978-963-236-148-2>

Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp. 1960.

Dányi Dezső: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964. Bp. 1965.

Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter: A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865. Bp. 1999.

Faragó Tamás – Őri Péter (összeáll.): Az 1784–1787 évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai. Bp. 2008.

Faragó Tamás: A város népessége. In: Miskolc története. III/1. 1702–1847-ig. Szerk. Faragó Tamás. Miskolc 2000. 151–271.

Gyáni Gábor: A nő élete – történelmi perspektívában. Bp. 2020.

- Gyimesi Emese*: Családi szerepek, polgári életmód és városi térhasználat a 19. századi Pest-Budán ego-dokumentumok tükrében. PhD-disszertáció (ELTE) Bp. 2021.
- Krász Lilla*: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. (Doktori Mestermunkák.) Bp. 2003.
- Mátay Mónika*: Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1794–1848. Debrecen 2006.
- Perger Gyula*: Győr-Újváros népessége II. József uralkodása alatt. 1785. (Győri Tanulmányok Füzetek 14.) Győr 2011.
- Perger Gyula*: Újváros. Győr é. n.
- Sasfi Csaba*: A reformkori győri gimnázium szerepe a város lakosainak társadalmi mobilitásában. *Korall*, 86. (2021), 210–239. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.04.009>
- Sasfi Csaba*: Győr mint iskolaváros és oktatási központ a két Ratio Educationis korszakában. *Arrabona*, 59. (2021) 279–318.
- Sasfi Csaba*: Városi műveltség és a magyar polgári értelmiség forrásvidékei: Városi társadalom és iskolázottság a polgárosodás kezdeti időszakában, Győr példáján. In: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád: Bp. 2022. 110–131.
- Thirring Gusztáv*: II. József magyarországi népszámlálásai. Bp. 1931.
- Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.
- Tóth Árpád: A győri „vérengző eset”. Egy hivatalos házfoglalás kapcsán támadt erőszak és háttere a reformkori Győrben. In: *Történelem és erőszak*. A Hajnal István Kör – 2019. aug. 29-31-i szegedi konferenciájának kötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom 33.) Szerk. Margittai Linda – Tomka Béla. Bp. 2021. 297–302.
- Tóth Árpád*: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Bp. 2022. 81–109.
- Tóth Árpád*: A társadalmi szerveződés polgári és rendi normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka, 1817–1847. *FONS V.* (1998) 4. sz. 411–479.
- Tóth Árpád*: A Türelmi rendelet és az evangélikus polgárság. Migráció, expanzió, hálózat. *Egyháztörténelmi Szemle XXIV.* (2023) 3. sz. 77–78. <https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2023.3.4>
- Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. (Pozsony város történetei.) Pozsony 2009.

BARTÓK BÉLA**AZ ANGOLKISASSZONYOK LEÁNYNEVELŐ INTÉZETÉNEK
MEGSZERVEZÉSE EGERBEN 1852-BEN***Eszterházy Károly Katolikus Egyetem***Összefoglalás**

1852. november 1-jén nyílt meg Egerben az angolkisasszonyok leánynevelő intézete, amely mind a város, mind az ország történetében szervesen beilleszkedett a 19. századi emancipációs folyamatba. A tanulmány ennek az eseménynek a résztvevőit, szűkebb és tágabb társadalmi környezetét, valamint korabeli recepcióját vázolja fel.

Abstract

On November 1, 1852, the English Ladies' Institute for Girls opened in Eger, which became an integral part of the 19th-century emancipation of women in both the history of the city and the country.

This article outlines the participants of this event, its narrower and broader social context, and its reception at the time.

Kulcsszavak: nőnevelés, oktatástörténet, Eger, egyháztörténet, angolkisasszonyok
Keywords: education of women, history of education, church history, Congregatio Jesu, social history

„A társadalmi bajok gyógyítására javaslatba hozott szerek csak elfedő hatástalan tapasztok, melyek a beteg testet meg nem gyógyítják – írta Perger János egri kano-nok 1865-ben. – A családból kell a javulásnak kiindulni és pedig a nőnem által. Ha a nő el van rontva, ott minden el van veszítve. A nőt kell tehát mindenekelőtt arra képesíteni, hogy a családot újjászülje [tkp. újjászervezze]; az ő érzelmeit kell oda irányzani, miszerint át és át érezze ama mondat igazságát, hogy nagyobb becs jól

kinevelni egy gyermeket, mint a világ minden gazdagságát neki megszerezni.”¹ A levertt szabadságharc utáni önkényuralom vége felé megjelent írásnak a hős egri nők városában ma is különös asszociációi vannak, és bár klerikus szerzője erősen hangsúlyozza a hagyományos női szerep jelentőségét, de fontos gondolatokat árul el az angolkisasszonyok női szerzetesrend 1852-ben Egerben megnyitott iskolájának küldetéséhez.

A következő dolgozat – a rend ismeretlen egri iratai miatt – elsősorban nyomtatott források és tudósítások segítségével arra tesz kísérletet, hogy áttekinthesse az intézet megszervezésének korabeli egri körülményeit és az abban részt vevő személyek tevékenységét.

Egy rendetlen rend létrejötte

1609-ben Saint Omerben egy Mary Ward (1585–1645) nevű katolikus angol hölgy és 5 társnője vallásos egyesületet alapított a lánynevelés és lelkipásztorok segítése céljából, ezért egy házban kollégiumot és iskolát nyitottak az Angliából elmenekült római katolikus nemesi családok lányai számára. Munkatársai – az eredeti *angol kisasszonyok* – közül néhányan visszatértek Angliába, hogy a katolikus vallás megmentéséért dolgozzanak, vagyis kezdettől fogva a nevelőket nevezték így, nem pedig tanítványaikat. Ez az új apostoli feladat új és szabadabb szerzetesi életformát igényelt, amelyhez az alapítónő a jezsuitáknál talált példát. Mary elhatározta, hogy olyan rendet alapít, melynek főnöknője – mint a jezsuita *generális* – közvetlenül a pápának van alárendelve, és nekik sem kötelező a klauzúra, vagyis az elzártság. Egy időben franciául *jezsuitisszáknak* is nevezték őket, mintha a férfi rend női ágát képviselnék. Mary tervét az angliai papság és a pápai udvar ellenállással fogadta, részben a jezsuiták tiltakozására, részben a bezárkózás elhagyása miatt. A vallásos női társulatot a viták és bírálatok miatt VIII. Orbán pápa 1631-ben feloszlatta, de a volt tagok folytathatták tanítói, nevelői munkájukat, majd a következő évben a pápa ismét engedélyezte, hogy Ward a társaival Rómában egy házban vallásos közösségi életet éljen.² „*Miután a pápai tilalom nem vonatkozott a nevelő- és oktatótevékenységre, a közösségek tagjai világi tanítónőkként továbbra is együtt maradhattak, és az egyes országok helyi*

¹ Emlékkönyv kis-apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére, Eger, 1865. 29.

² Magyar Katolikus Lexikon szerk. Diós István – Viczián János, Budapest, 2010. 15.k.336.

viszonyainak megfelelő, különböző jogi formákban folytatták tevékenységüket.”³ Ez lett a szerzetesrend alapja, szabályzatuk azonban lassan eltért az alapító eredeti elgondolásától. 1700-ban az anyaházat Münchenbe helyezték át, majd 1703-ban XI. Kelemen pápa megerősítette a rendi szabályokat. A végső jóváhagyást végül 1877-ben IX. Pius adta meg a hivatalosan *Institutum Beatae Mariae Virginis* (IBMV), a Boldogságos Szűz Mária Intézete nevű rend számára,⁴ amelynek jezsuitaszerű neve 2002-től: *Congregatio Jesu* (CJ).⁵

Miután Ward megalapította az angolkisasszonyok első házát, még életében 12 lett az intézetek száma, amelyek a katolikus szellemű leánynevelés ügyét szolgálták Európa különböző országaiban. Tantervükben a világi tantárgyak között minden országban első helyen kezelték a lánygyermek anyanyelvén történő olvasásának és írásának tanítását. Az angolkisasszonyoknak ezután a nyilvánosság előtt sokáig hallgatniuk kellett alapítójukról, de maguk között nagyon tisztelték, és hűségesek maradtak hozzá. Halála előtt Mária így búcsúzott követőitől: „*Kérlek benneteket, folytassátok és gyakoroljátok hivatásotokat, amelyre az Isten hívott benneteket.*”⁶ Végül 1909-ben – az első intézet alapításának 300. évfordulóján – X. Pius pápa elismerte, hogy az angolkisasszonyok rendjének valóban Mary Ward az alapítója.

Mary Ward társai 1627-ben telepedtek le Münchenben, majd hamarosan Bécsben is lányiskolát nyitottak. Melchior Khlesl (1552–1630) bíboros, bécsi püspök 1628 szeptemberében már 465 bécsi lánytanulóról számolt be. Khlesl azonban ellentmondásos pártfogó volt, mivel Rómában már panaszkodott Ottavio Bandini (1558–1629) bíborosnak az angol nők önfejléséért, akik megkerülték udvarát, és csak saját felettesüknek akartak engedelmessé válni. Ezt követően küldött Magyarországról meghívót egy jezsuita szellemű lányiskola alapítására Pozsonyba Pálffy grófné,⁷ miután engedélyt kért Pázmány Péter esztergomi érsektől. Az érsek jóváhagyta az alapítást, és 1628 márciusának közepén Mary Ward megérkezett a magyar királyok koronázó városába, ahol társa, Barbara Baphthorpe vette át 3 évre a rektori tisztséget. A prágai intézet alapítása viszont akkor megghiúsult.

³ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe, Budapest, 2000. 90.

⁴ Magyar Katolikus Lexikon 2004. 1.k. 276.

⁵ Ward Mária életéhez lásd pl. Klug Ignác: Ward Mária élete 1585-1645, (Székesfehérvár, 1925), Walter Nigg: Az erős asszony, Ward Mária élete (1585-1645) (Bécs, 1986).

⁶ Marczell Mihály: Ward Mária pedagógiája, Budapest, 1943. 7.

⁷ Maria Magdalena Fugger von Kirchberg und zu Weißenhorn (1566. Augsburg – 1646. Vöröskő) a Fugger családból származó magyarországi nemesasszony II. Pálffy Miklós felesége volt.

A Pázmány Péter esztergomi érsek idején történt rövid, 1628–1631 közötti pozsonyi nevelőmunka után az angolkisasszonyok Mária Terézia királynő hívására 1770-ben kezdték meg újra a tevékenységüket Magyarországon. A 18. században a budai várban működő leányiskolájuk tantárgyai a hittan, írás-olvasás, számtan, kézimunka voltak, de az internátus növendékei rajzot, éneket is tanulnak, és már az alapításkor 300 lányt vittek szüleik az iskolába. Amikor 1777-ben a királynő a nagyszombati egyetemet Budára helyezte át, az angolkisasszonyok épületét át kellett adniuk annak céljaira, ezért intézetük azután 10 évig Vácott kapott helyet, majd 1787-ben véglegesen visszaköltözött Pestre a Váci utcába. 1828-ban a *Hazai s Külföldi Tudósítások* című folyóirat így számolt be az angolkisasszonyok pesti intézetéről: „Ezen dicséretes intézetben több mint 450 kívülről bejáró városi és vidéki lányok három oskolabeli osztályokra elrendelve, tanítatnak a hitvallás és erkölcs tudományára, a bibliai történetekre, a helyes írásra és olvasásra, magyar és német nyelv rendszabásaira, a számvetésre, és mindenféle hasznos és szép kézimunkákra. Ezenkívül 42 kisasszonyok a tekintetes angolkisasszonyok gondviselése alatt egész nevelést vesznek, és még a világ és Magyarország történeteiben, a föld leírásában s a francia nyelvben, rajzolásban és minden effélékben is oktatnak, és a haza reményére mindenképpen kimíveltetnek.”⁸ A korabeli nyelvújítás és a nemzeti ébredés jelentősége miatt kiemelte ez a tudósítás, hogy különös figyelemre méltó ebben az intézetben, hogy „a magyar nyelv ritka ügyességgel tanítatik”.

Az igazsághoz tartozik, hogy a Magyar Királyságban a 18. századtól már sikeresen működött egy női tanítórend számtalan városban. A *Szent Orsolyarendet* Magyarországon 1676-ban I. Lipót király (1657–1705) felesége, Eleonóra királyné telepítette le Pozsonyban. 1724-től Nagyszombatban, Győrben, Sopronban, Váradolasziban, Nagyszébenben, Kassán alapítottak intézeteket. Mária Terézia (1740–1780) tovább támogatta az orsolyitákat, és amikor 1773-ban a királynő Sopronba érkezett, először őket látogatta meg. Erdélyben 1733–1856 között ez volt az egyetlen női szerzetesrend.⁹

A 17-18. századi elszigetelt előzmények után igazából a reformkorban erősödött meg Magyarországon a korszerű és szélesebb társadalmi körű nőnevelés gondolata. Előbb Karacs Ferenc rézmetsző felesége, *Takács Éva* (1779–1845) indított erről közérdekű vitát a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban az 1820-as években, majd lánya, *Karacs Teréz* (1808–1892) hozta létre az első modern szellemű leánynevelő intézetet Miskolcon (1846), melyben már származásra való tekintet nélkül fogadott be növendékeket.¹⁰ Ezzel szemben Pesten *Teleki Blanka*

⁸ Hazai s Külföldi Tudósítások, 1828. 09. 10. 21. sz. 162.

⁹ Magyar Katolikus Lexikon, szerk. Diós István – Viczián János, Budapest. 2005.10. k. 202.

¹⁰ Pesti Hírlap, 1847. 917.sz. július 20. 47.

(1806–1862) grófnő intézete elsősorban a nemesi családok leányainak hazafias nevelését igyekezett segíteni olyan kitűnő tanárok közreműködésével, mint Vasvári Pál és Hanák János.¹¹ A nőnevelés érdekében 1848 előtt a férfi politikusok közül is többen fölszóltak, mint például Fáy András.¹²

Ilyen külföldi és hazai előzmények után kezdték meg a 19. század közepén az angolkisasszonyok Egerben is lánynevelő küldetésüket. Ekkor már Heves és Külső-Szolnok vármegyében is nagy szükség is volt rájuk, mert a leánynevelés a fővároson kívül még eléggé elmaradott volt. Kevesen tudják, hogy már Fuchs Ferenc, az első egeri érsek (1804–1807) alapítványt tett Egerben két leányosztály tanítónőjének fizetésére, amelynek kamatait *Kopácsi Antónia* és *Vályi Antónia* nevelőnők kapták munkabéreként. Az alapítvány értéke és kamata azonban – a francia háborúk alatti devalvációk hatására – nagyon lecsökkent, és Pyrker János érsek idejében (1827–1847) Egerben már csak egy *Gruber Jozefa* nevű nevelőnek volt egy magán jellegű és tandíjas leányiskolája 128 növendékkel.¹³ A pátriárka érsek az iskola nagyobb mértékű támogatását tervezte, de halála megakadályozta ebben majd az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc miatt minden maradt a régiben. Pyrker tervét, hogy szerzetesnőket telepítsenek Egerbe lánynevelés céljából, végül Bartakovics Béla valósította meg 1852-ben az angolkisasszonyok segítségével.¹⁴

Bartakovics Antónia példája

Bartakovics Béla egeri érsek 1851. július 3–6. között Bécsben az egeri iskolák (ciszterci gimnázium, érseki jogakadémia) fenntartásának ügyében tárgyalt, majd 8-án Grazban meglátogatta az egeri zárda megalapításának céljából az ottani angolkisasszonyokhoz küldött 6 magyar jelöltet, de megtekintett egyéb apácakolostorokat is. Ezután Alois Schlör (1805–1852) grazi papneveldei lelki vezetővel, valamint Joseph Othmar von Rauscher (1797–1875) grazi püspökkel folytatott megbeszélést, majd visszatért Pestre, ahol a Grazból hazakivándozó apácajelölteknek az angolkisasszonyok pesti intézetében való elhelyezésével kapcsolatban megegyezett a házfőnöknővel.¹⁵

¹¹ Nyilatkozat nőnevelési intézetről, Nevelési Emléklapok 3-4. Pest, 1847. 171–173.

¹² A magyar irodalom története, főszerk. Sötér István, Akadémiai Kiadó, 1978. III. 584.

¹³ Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása, szerk. Montedegoi Albert, Eger, 1868. 68.

¹⁴ Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1868. Agriae, 1868. 17.

¹⁵ Emlékkönyv 26.

Amikor 1851-ben az érsek elindult külföldre, hogy tárgyaljon a nővérek behívásáról, Sankt Pöltenben székhelyi *Mailáth Julianna* grófnő (1782–1863) volt a rendház és az iskola elöljárója, aki egyúttal az Osztrák Császárság területén működő rendtartomány főnöknője is volt.¹⁶ Az ő húga, *Mailáth Janka* ahhoz a *Bydeskuthy Vincéhez* ment feleségül, akinek húga, *Amália* szintén belépett a rendbe, és később az egri zárda egyik alapítója és első főnöknője lett. A rokoni kapcsolatok fontos szerepét bizonyítja a rendben, hogy az egri elöljáró a tartományfőnök sógornője volt. Talán ennél is lényegesebb adat, hogy Bartakovics érsek egyik nagynénje, *Bartakovics Antónia* az angolkisasszonyok prágai intézetének vezetője volt 1851-ben.¹⁷ A cseh fővárosban működő lány felső (azaz közép fokú) iskoláknál ő volt a külső és belső iskolák elöljárója *Frau Oberin Antonia* von Bartakovics néven, a tanítónők pedig mind a *Fraulein* vagyis a kisasszony címet viselték.

Az egri érsek nagynénjének pályafutásáról Magyarországon is megjelent nekrológiából tudjuk meg a legtöbbet, mivel 1855. augusztus 28-án halt meg mint a prágai angolkisasszonyok főnöknője. Azért is érdemes részletesebben ismertetni tevékenységét, hogy képet kapjunk arról, milyen felelősségteljes és sokrétű munkát végezhetett egy nevelőként szolgáló apáca a 19. század első felében. Antónia 1788. január 5-én Nagyszombatban született, és már kiskorától az angolkisasszonyok pesti intézetében kapott nevelést, ahol minden tantárgyból kitűnő volt, és a tanulmányok minden területén dicséretesen tanult. *„Szülői házába s a nagy világba térve vissza elszigetelten élt; világi örömei nem fértek szívéhez, mely már a mennyi dolgok levegőjét ízelve meg, az Úrnak hajlékába vágyott vissza”*¹⁸ – írta meggyőződéssel a tudósító. 1807-ben a 19 éves lány visszament az intézetbe, felvette az apácaöltözetet, 1810-ben tett fogadalmat, és buzgó tevékenységet fejtett ki társai körében, amelyet hosszan tartó siker koronázott meg. Korán megbízták az ifjúság feletti gondoskodással, és a kislányok szigorú tanítónőként és gondos anyaként tisztelték őt.¹⁹ 1832-ben a rendfőnöknő Kremsbe helyezte át intézeti főnöknőnek, négy évvel később pedig elöljárója utasításának engedelmességgel a Habsburg-uralom alá tartozó Lombard-Velencei Királyságba, Vicenzába ment, ahol egy új házat alapított, mert úgy gondolták, hogy megfelelőbb személyt nem is szemelhettek ki erre a sok nehézséggel járó feladatra. Megfontolással,

¹⁶ Mailáth József (1735–1810) borsodi főispán és Bossányi Mária lánya 1808-ban lépett be a rendbe, 1810-ben tett fogadalmat, 1814-től pedig a Sankt Pölten-i rendház, illetve az ausztriai rendtartomány főnöknője lett haláláig. *Das Vaterland*, (Wien), 1863. május 3. 2.

¹⁷ *Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr 1851*. Prag, 1850. 267–268.

¹⁸ *Religio*, 1855. 2. félév 35. sz. 278.

¹⁹ Uo.

bölcsességgel sok akadályt legyőzött, és az intézet néhány év múlva virágozni kezdett. Amikor 1848-ban Itáliában is kitört a forradalom, Antónia nővértársaival együtt visszatért Sankt Pöltenbe, és ott szándékozott bevárni a vihar lecsillapodását. Ezalatt meghalt a prágai intézet főnöknője, ezért Antóniát annak utódjává nevezték ki. A tudósító szerint híre és neve Csehországban megelőzte őt, az intézet nővérei és növendékei örültek, hogy őt köszönthették házfőnökükként.

Új állomáshelyének és hatáskörének elfoglalása után 14 nappal később kitört az 1848. évi pütkösdi prágai forradalom, ő azonban határozottan rendet és békességet tartott alárendeltjei között, akik féltek a nép haragjától, de vezetőjük vigasztalta és bátorságra buzdította őket. Egy szegény vendéget sem bocsátott el vigasztalás és segély nélkül, gyakran jelentős adományokat osztott szét, de mindig titokban. Örült, ha az intézet tagjainak vagy a gondjaira bízott lányoknak örömet szerezhetett, fáradsága vagy gyengesége miatt nem panaszkodott, de annál nagyobb gondot fordított a betegekre, akiknél a segítség megszerzése céljából semmi áldozatot nem sajnált. A jellemzés szerint apácai kötelességeinek teljesítésében sok feladata ellenére az utolsó napokig pontos volt, és amikor már maga nem olvashatott, mások által olvastatott fel magának. Testileg már rendkívül gyenge volt, lelke mégis elevenséget és erőt mutatott, ezért még halálos ágyához is odajártak munkatársai, hogy az elintézendő ügyekben a tanácsát kérjék.

Miután kérte, hogy kevés vagyonát a szegények közt osszák szét, hosszas szenvedés után 1855. augusztus 28-án este csendben elhunyt. Ünnepélyes temetése 31-én volt Prága Kleinseite kerületének temetőjében, a szertartást sok segítővel Adolf Würfel prágai kanonok végezte, és gyászolók tömege követte a gyászoló angolkisasszonyokat, akik a lánytanulókkal együtt a sírkertbe kísérték ki Bartakovics Antóniát.²⁰

Az egri intézet megnyitása

Az 1848–1849. évi magyarországi forradalom és szabadságharc egyik társadalmi következménye az volt, hogy nagyszámú hadiözvegy, leány hadiárva maradt hátra az elesett honvédek után, akiknek a megélhetése rendkívül nehéz lett. A családfenntartók hiányzása miatt nemcsak a paraszti családok érezték a megélhetés mindennapi nehézségeit hosszú éveken keresztül, hanem azok a nemesi famíliák is, amelyek férfi tagjai katonatisztként estek áldozatul a harcoknak vagy

²⁰ Religio, 1855. 2. félév 35. sz. 278.

az osztrák megtorlásnak.²¹ Éppen ezért különösen fontossá vált a lánygyermek nevelése, illetve jövőjük – megélhetésük, családalapításuk – biztosítása. Ehhez pedig műveltebb, iskolázottabb fiatalokat kellett nevelni, ami javíthatta a lányok párválasztási esélyeit. Úgy tűnik, a nők egyre szélesebb társadalmi érvényesülését abszurd és közvetett módon éppen a férfi népszerűség háttérbe szorítása segítette az önkényuralom idején. Több nő kivette részét a Habsburg-uralom elleni ellenállásból is. Ugyanakkor a már 1848 előtt érezhető és a korszellemet jellemző igény a nők társadalmi helyzetének javítására a nevelés segítségével lehetőséget kapott a további fejlődésre. A megtorlás tehát kiszélesíthette a magyarországi – akár nemzetiségi – nők mozgásterét, tanulási lehetőségeit, akik így viszonylag aktívabbak lettek akár családfenntartói szerepben is. Ez a környezet Egerben is hatott némiképp az intézet alapítására

Az angolkisasszonyok egri házának – csak Breznay Imre helytörténész által ismert – *Historia domusában*, vagyis rendháztörténetében ezek voltak a bevezető mondatok:

„1852. A nőnevelő intézetek nagy hiányát, némileg kipótolandó Kis Apponyi Bartakovics Béla, egri érsek ó Kegyelmessége, oly intézetet akart létesíteni, mely a növendékek jövő erkölcsi életére is befolyással lenne, azért egy szerzetes község alapítása végett, gróf Mailáth Júlia főfőnöknéhez fordult Angol kisasszonyokért. Ezen föl szólítás következtében a nmlgú [nagyemlétségű] főfőnökné Angolkisasszonyokat rendelt Egerbe, s maga is eljött az egri intézetnek szánt házat megnézni. 1852-iki September és Október havokban megérkeztek az Angol-kisasszonyok, kiket Ő Excellentiája a legkegyesebb leereszkedéssel fogadott, a az érseki lakban beszállásolt, míg az intézetnek szánt ház lakhatóvá tétetett.”²²

A leányiskola egyik magasabb célja világosan kitűnik a feljegyzésből: hosszú távon is tisztességes (erkölcsös) nőket szerettek volna nevelni, de megtudjuk, hogy a rendtartomány főnöknője személyesen vizsgálta meg a tervezett házat, és az apácák előtte hónapokig lakhattak az érseki palotában. Nem mellesleg 1828-tól 1852-ig a Káptalan (ma Kossuth) utcai épületben volt a Pyrker érsek által alapított magyar nyelvű egri érseki római katolikus tanítóképző intézet, amely 24 év után átadta helyét a lánynevelésnek, és a tanítómesterségre készülő fiúk átköltöztek a Líceumba.

Az angolkisasszonyok háztörténetében így folytatódik – Breznay Imre idézése nyomán – az 1852. évi események leírása: *„Ez évi November 1-én ünnepélyes*

²¹ Akiknek csak a gyász maradt: mi lett az aradi vértanúk özvegyeinek sorsa? 2019. október 7. in *Múlt-kor*, <https://mult-kor.hu/akiknek-csak-a-gyasz-maradt-mi-lett-az-aradi-vertanuk-zvegyeinek-sorsa-20191007>, letöltés: 2025. 09. 03.

²² Breznay Imre: *Adalékok az angolkisasszonyok egri intézetének történetéhez*, Eger, 1922. november 1. 2.

átköltözés tartatott az intézetbe, melynél az Érsek Ő Kegyelemessége s az egri főtiszt. kanonok urak egyházi díszben jelen voltak. Az egész község 9 tagból állott, kik a főtiszt. Ippi Bydeskuty Amália fejedelem asszony vezérlete alatt, név szerint a következők voltak: t. Schott Antónia, Toronyossy Aloyzia és Stirba Anna öreg angol-kisasszonyok (vagyis máterek); továbbá Brem Aloyzia junoráttbeli angol-kisasszony (vagyis szórór), és Hoffer Jozéfa, Zsasskovszky Karolina újoncz-kisasszonyok, s végre Turkovics Mária és Seyff Jozéfa kisasszonyok, kik még jelöltek voltak...²³ Különös hogy a házfönököt fejedelemasszonynak, az idősebbeket mátereknek (anya), egyiket sorornak (nővér), a többieket pedig újoncnak (novícia) és jelöltnek (candidata) nevezték.

A régi jogakadémiai, majd tanítóképzős ún. Foglár-épület (Foglarianum) tehát sok költözés után fölszabadult, Bartakovics érsek további pénzügyi támogatással ebbe költöztette be az angolkisasszonyokat. Akkor a mai hatalmas épülettömbnek még csak egy egyemeletes része állt a nyugati részen, és ugyanott volt a belső udvar délre nyúló szárnya. Ebben volt egy kis kápolna is az első emeleten, ott, amelyből később egy nagy társalgó helyiség lett, az egyházi szolgálatot pedig addig a minorita szerzetesek látták el. Az egri főegyházmegye papjainak, szerzeteseinek 1852-ről szóló névtára ezzel a bevezetővel közölte az első nővérek adatait: „Eger városában és egyházmegyéjében a fiatal nők jobb oktatásának előmozdítása érdekében boldog emlékü Pyrker László érsek-pátriárkának már korábban is szándékában állt egy vallásos intézet létrehozása, és ennek érdekében ő maga, valamint címzetes püspök és nagyprépost Rajner Károly is jelentős összegeket hagyott. Ezeknek a kívánságoknak eleget téve, 1852. november 1-jén megnyitották az Angol Szűzek Intézetét, amely egy bentlakásos iskolában éves díj ellenében a nemesebb származású lányokat, külső iskolákban pedig három osztályban a többi lányt oktatja.”²⁴

A Religio című folyóirat tudósítója – valószínűleg Danielik János egri kanonok – 1853 elején úgy gondolta, hogy Eger történeti jelentőségét, amelyet a múlt századok harcaiban szerzett, az egyházi személyek – köztük a főpásztorok – szerepvállalása, jótékonysága tartotta fenn továbbra is. Egerben olyan alapítványok és intézetek voltak, amelyek akkor már majdnem egy évszázada folyamatos jótékonysággal támogatták a rászoruló embereket. Hiányzott még egy lányiskola, amelynek hiányát minden szülő, minden nevelő, tisztviselő érezte, de végül Bartakovics érsek személyes kapcsolatainak felhasználásával ezt is megoldotta. „Amihez a nagy nevű Pyrker érsek s az egri egyházmegyének oly nagy jótévője boldogult Rajner püspök és nagyprépost gazdag alapítványt tettek, Bartakovics Béla, a leánynöveldét létesítette, a Foglár nevezet alatt ismeretes házat sok ezer forintra menő

²³ Breznay Imre: Egri krónika – Az angolkisasszonyokról és kápolnájukról, Eger, 1942. LIII. évf. 173. sz. október 30. 2.

²⁴ Schematismus 1853. 217–218.

áldozatával e célra átalakítván s az angol kisasszonyok vezérlésére bízván azt, mely is a közel múlt Mindenszentek napján ünnepélyes egyházi szertartással megnyitottott."²⁵ A szerző elbűszkélkedett az olvasóknak, hogy Egerben az angolkisasszonyok külső iskolájának mind a három osztálya annyira megtelt, hogy több tanulót alig tudott befogadni, pedig az összes számuk 300 fölött volt, és az iskolába hozott lányok száma napról napra növekedett. Úgy tűnt, az egri szülők csak ott látták biztosítva gyermekeik neveltetését, ahol az iskola alapköve a vallásosság volt. Az intézet alig hat hét alatt olyan gyors fejlődésnek indult, hogy a tanító és nevelő személyzetben (amely 10 apácából és néhány külső oktatóból állt) még több tanárra lett szükség, és a szerző elárulta, hogy már gondoskodtak erről. Azt is elárulta, hogy az érsek áldozatkészsége az egri főkáptalan tagjai és a főegyházmegyei papság között is követőkre talált, akik legtöbbször név nélkül vitték vagy küldték az intézetnek sokszor több ezer forintos adományait. Volt az egri főegyházmegyében egy plébános, aki 100 darab aranypénzt, és volt, aki 2600 pengő forintot küldött az új intézet javára, kikötve, hogy nevét tartsák titokban. Az intézet nevelői – különösen az anyáskodó szeretetéről és figyelmes bánásmódjáról ismert Bydeskuthy Amália házfőnöknő – addig is mindent elkövettek, hogy a gondjaikra bízott intézet a várakozásoknak teljesen megfeleljen. Arra törekedtek, hogy a szerénység egyaránt kitűnjön az osztálytermek és tanulmányok elrendezésében, valamint a növendékek külső megjelenésében, mulatságaikban. Például 1852 decemberében a várt karácsonyi ajándékokat a jószívű növendékek önként felajánlották három szegény sorsú külső iskolai leány felruházására. Éppen ennek jutalmául mégis állítottak karácsonyfát, ami egy kedves kis ünnepély tárgya volt az intézet falai között, sőt karácsony első és második napján a növendékek példás buzgósággal vettek részt nevelőnőikkel együtt az egri főszékesegyház ünnepi szertartásain.²⁶

Az első egri házfőnöknő és nővérei

Fontos hangsúlyozni, hogy az első egri házfőnöknő, ippi Bydeskuty Amália bátyjának, Vincének volt sógornője Mailáth Julianna, az angolkisasszonyok tartományfőnöknője a Habsburg Birodalomban. A családnak nevet adó Búdöskút-pusztá Sopron megyében a nemesi előnévben szereplő Ipp viszont Kraszna megyében, a Partiumban volt.²⁷ Bydeskuty Amália többévi hosszas betegeskedés után, 1876.

²⁵ Religio, 1853. 1. félév, 1. sz. 4.

²⁶ Religio, 1853. 1. félév, 1. sz. 4.

²⁷ Nagy Iván: Magyarország családai Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, Budapest, 1858. 2. 101.

augusztus 25-én hunyta le örökre szemeit. „Az oly élet, milyen a boldogulté volt, egy szent hivatás buzgó betöltésében meglátva eredményeiben maga emel magának legszebben dicsőítő emlékeket, melyek méltóbban szólnak minden fennhangú magasztalásnál, fölössé teszik a külső kitüntetés, elismerés bármi fényes – de múltékony – nyilvánításait.”²⁸ A kegyelet megható bizonyítékát láthatták a résztvevők a máter augusztus 27-én végzett temetésén, amelyen az egyszerűbb emberek tömege mellett ott volt Eger polgársága. Az elhunyt hamvait végül a főszékesegyház sírboltjában helyezték el. A temetési szertartást Lengyel Miklós nagyprépost végezte több pap segítségével, az egri műkedvelők kórusa pedig Zsasskovszky Endre egyik gyászdalát énekelte el.

Az Eger című lapban megjelent nekrológiát az egyik apácatestvére állította össze, és ebben a házfőnöknő tettekben gazdag életéből több fontos adatot olvashatunk. Ippi Bydeskuty Amália, régi nemes család ivadéka, 1795. március 26-án született Kaproncán, Sáros megyében. 1816. november 21-én lépett be az angolkisasszonyok rendjének Sankt Pölten-i anyaházába, ahol 1821. június 18-án fogadalmait letette. Innen a pesti intézetbe tették át, azután Pestről néhány év múlva Prágába küldték, ahol mint főmesternő működött. Onnan Karolina Augusztá császárné kívánságára Olaszországba, Lodi városába helyezték át, ahol a festő- és zeneművész Maria Cosway bárónő (1760–1838) leánynevelő intézetet alapított, amelynek vezetését rá bízták. 1835-ben Ausztriába, Kremsbe hívták, ahol 17 évig szolgált mint házfőnöknő, és az ottani intézetet szép lassan felvirágoztatta. Mikor 1852-ben Bartakovics érsek megalapította az egri intézetet, annak megszervezésére 9 nővértársával ide küldték, és azután mint főnöknő fáradhatatlan buzgalommal kormányozta az intézetet. 1857-ben az Egerbe látogató Ferenc József császártól érdemei elismerésül Arany Érdemkeresztet (Goldenes Verdienstkreuz) kapott. 1871. június 18-án fogadalomtétele 50. évfordulóját (aranyfogadalom) tartotta, amely alkalmából a hálás egri hölgyek (köztük már volt egri tanítványai is) egy művészileg dolgozott ezüst babérkoszorút adtak át neki. Végrendeletében vallásos érzelme, jóakarói iránti tisztelete, pályatársai és beosztottjai iránti anyai figyelme különböző támogatásokban nyilvánult meg.²⁹

A főnöknővel együtt négy okleveles tanító kezdett oktatni Egerben. Schott Antónia kisasszony, tanítónő 1805-ben született Budán, 1827. február 4-én lépett a rendbe, 1829. február 4-én tett fogadalmat.³⁰ Egerben ő lett a külső iskola és a konviktusi hálószoza felügyelője.

²⁸ Eger, 1876. augusztus 31. 277.

²⁹ Uo.

³⁰ Geschichte der englischen Fraulein und ihrer Institute seit ihrer Gründung bis auf unsere Zeit, szer. Jakob Leitner, Regensburg 1869. 508.

Stirba Anna kisasszony, tanítónő Bécsben született 1817-ben, 1841. július 12-én lépett a rendbe, 1844. július 31-én tett fogadalmat.³¹ Nővére, Susanna Stirba 1866-tól a prágai intézet házfőnöke volt. A Stirbitz/Stürbitz/Štrbice községet jelölő nemesi előneve viszont egy észak-csehországi német vagy elnémetesedett cseh katolikus nemesi családra utalt.

Toronyossy Alojzia kisasszony tanítónő, sekrestyés, kapus, konyhai felügyelő volt Egerben. 1817-ben született Tatán középnemesi családban. 1844. július 11-én lépett be és 1846. július 29-én tett fogadalmat.³² 1849–1852 között már a pesti iskolában tanított, 1852–1875 között pedig több mint húsz évig hűségesen és kitartóan Egerben oktatott.³³

Brehm Alojzia kisasszony, tanítónő 1825-ben született, belépett 1845. február 2-án, fogadalmat tett 1850. október 10-én.³⁴ Élete túlnyomó részében Egerben szolgált majdnem negyven évig, ott hunyt el 1893. február 26-án.³⁵

Az első novícia (újonc), *Hoffer Jozefa* az ausztriai Kremsben született 1831-ben, 1851. december 21-én lépett be a rendbe, 1854. május 16-án tett fogadalmat már Egerben.

A második novícia, *Eisenmann (Ernyey) Anna* egri származású volt, apja id. Eisenmann János iparosmester, öccse ifj. Eisenmann János egri városi főügyész. 1830-ban született, belépett 1852. július 31-én, fogadalmat tett 1854. szeptember 10-én, 1882-től eperjesi házfőnöknő, 1891-től budapesti házfőnöknő lett, 1893-ban Budapesten hunyt el.

A harmadik novícia, *Zsaskovszky Karolina* híres egri zenészcsaládból származott. Született 1832-ben, belépett 1852. július 31-én, fogadalmat tett 1854. szeptember 10-én. Apja, id. Zsaskovszky Endre kántortanító, zenész, polgári származású volt, 1845-től éltek Egerben. Testvérei voltak ifj. Endre, Ferenc, József, Júlia, Mária.³⁶ Tanító és éneket, zenét oktató apáca testvérük 1874-ben halt meg Egerben.³⁷

1852 őszén Egerben az első jelölt (candidata) *Turkovics Mária* volt, aki 1836-ban Nagyhalmágyon (ma Hälmagiu, Románia) született nemesi családban. Apja Turkovics István 1849-ben huszárszázadosként fejezte be a szabadságharcot. Rövid börtönbüntetés után költöztek Győrbe, majd Pestre. Mária belépett 1852. április 10-én, fogadalmat tett 1855. június 19-én Egerben, majd majdnem 70

³¹ Geschichte 509.

³² Geschichte 530.

³³ Eger, 1875. augusztus 19. 262.

³⁴ Geschichte 531.

³⁵ Eger, 1893. március 7. 76–77.

³⁶ Eger, 1866. április 19. 142.

³⁷ Eger, 1874. július 30. 244.

éven keresztül nevelte „Mari néniként” a lányokat. Egerben 1923-ban hunyt el 87 évesen.³⁸

A második jelölt neve *Seyff (Szejff) Jozefa* volt. Ő 1832-ben született, belépett 1852. április 10-én, fogadalmat tett 1855. június 19-én. 1890-től a leány polgári iskola tanára volt, Egerben hunyt el 1915-ben.³⁹

A nővérek néhány életrajzi adatának összehasonlításából is látszik, hogy az 1850-es évek átmeneti korszakot jelentettek a társadalomban, egyházban, oktatásban. Az egri angolkisasszonyok között tisztán kivehető a nemesi és polgári származású nők keveredése. Van nyoma magyarok és nem magyarok együttélésének, az örökös tartományokból és Magyarországról, emellett Egerből és más településekről származó lányokra. A szerzetesrendi hierarchia különböző szintjein álló személyek kiegészítették egymást, és gondot fordítottak arra is, hogy legyen a növendékek közül utánpótlása a nevelőknek.

Az első tanulmányi vizsga 1853-ban és hatása

Az első tanév alatt, 1853-ban Habsburg-Tescheni Albrecht főherceg, a Magyar Királyság főkormányzója országjáró körútján felkereste Egert, és meglátogatta az angolkisasszonyok intézetét is, de a nővérek erről többet nem jegyeztek fel. Az utcáról nyíló homlokzati rész második emeletét és a kápolnát 1853 tavaszán kezdték építeni, így Eisenmann Anna és Zsaskovszky Karolina novíciák 1854. szeptember 10-én még a főszékesegyházban tették le a fogadalmat, mert a kápolna csak 1855-ben készült el.⁴⁰ 1855-ben lett készen teljesen a második emelet. Abban az évben engedte meg az érsek a nyilvános szertartásokat az újonnan felszentelt kápolnában.

Egy korabeli tudósítás szerint viszont 1853. augusztus 24-én már az angolkisasszonyoknál „*próbatét*” volt, ami a Czuczor-Fogarasi-szótár szerint „...*tudományos iskolai vizsgálat [vizsga] az illető tanulók előmeneteléről*”.⁴¹ A római katolikus folyóiratban megjelent lelkes leírás szerint „*az áldást ígérő növény, melyet nagyméltóságú Bartakovics Béla érsek úr a leánynöveldével múlt évi november 1-jén Egerbe ültetett az első, mondhatni próbaévben oly gyümölcsöt termett, mely minden várakozásunkat felülmúlta*”.⁴² A legelső nyilvános vizsgákat a nővérek a külső isko-

³⁸ Eger, 1923. november 24. 2.

³⁹ Eger, 1915. június 4. 3.

⁴⁰ Breznay Imre: Egri krónika – Az angolkisasszonyokról és kápolnájukról, Eger, LIII. évf. 173. sz. október 30. 2.

⁴¹ Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, 1870. V. 358.

⁴² Religio, 1853. 2. félév 26. sz. 204.

lák (vagyis nem a bennlakó tanulók) 2. és 3. osztályában 7-8 éves kislányoknál rendezték. A gyermekek az „*Isten hozta hív nyájához...*” kezdetű ismert himnuszszal fogadták az érseket és kíséretét, majd rövid üdvözlés után elkezdődtek az ellenőrzések. A lányok a hittanból, szentírási történetekből, magyar nyelvű olvasásból és nyelvtanból, német nyelvű olvasásból és nyelvtanból, számtanból feltett kérdésekre olyan meglepően helyes és pontos feleleteket adtak, amelyeket a vendégek nem vártak az első tanév után. Ezek után versmondás, szavalatok következtek, és az év végi vizsgát a kitűnők könyvébe beírt tanulók névsorának felolvasása és a jutalmak kiosztása fejezte be.

A szemtanú szerint a szorgalmat növelhette az az érdeklődés, amellyel báró *Augusz Antal*, a budai császári és királyi helytartóság alelnöke⁴³ kísérte a növendékek feleleteit több órán keresztül. Ő az új megyefőnök, vagyis az osztrák hatóságok által kinevezett főispáni helytartó, *Tibolth Károly*⁴⁴ augusztus 16-i beiktatására érkezett Egerbe. Augusz rövid beszéddel megdicsérte és újabb eredményekre buzdította a tanítványokat, a nővéreket, a támogató papokat, majd a vendégek átvonultak a szomszéd terembe, ahol három nagy asztalon kézimunkák (kötött, horgolt, hímzett holmik) voltak kiállítva, amelyek a kislányok szorgalmának és másféle szaktudásának újabb bizonyítékai voltak.

Másnap, 25-én a belső növendékek három osztálya adott számot tudásáról. Az akkor ellenőrzött tantárgyak sorozata a következő volt: hittan, magyar olvasás, magyar nyelvtan, német olvasás, német nyelvtan, francia olvasás, francia nyelvtan, földrajz, történelem, természetrajz, számtan, zongorajáték, illetve magyar, német, francia szépírás és helyesírás. A vizsga a „*Veni Creator*” kezdetű himnusz magyar szövegének elszavalásával kezdődött, amelyet az egyik növendék mondott el, és a bennlakó tanulók legalább olyan sikeresen tették le vizsgáikat, mint az előző nap a külsősök. A bejárók olyan jól szerepeltek, mint a bennlakók.

A 25-i vizsgák majdnem 6 órán át tartottak, a helytartótanács alelnöke, *Bartakovics érsek* a kanonokokkal és egyéb vendégekkel együtt a feleleteket és verseket is a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta végig, majd az itt is külön helyiségben bemutatott válogatott kézimunkák tárlata ezúttal is elismerést aratott. Ezek után a rangos vendég az egész épületet részletesen megszemlélte, és kifejezte tetszését a „*fáradhatatlan buzgalmú*” angolkisasszonyoknak, különösen pedig a főnöknőnek, illetve a kitűnő magyarnyelv-tanárnőknak. Augusz Antal távozása előtt kijelentette, hogy ily rövid idő után ilyen magas színvonalú eredményt látva az egri „*leánynövelde*” már most is felveszi a versenyt a legjobb ilyen

⁴³ Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szekszárd, 1978. 526.

⁴⁴ Heves megye történeti archontológiája (1681–2000) szerk. Bán Péter, Heves Megyei Levéltár, Eger, 570.

típusú intézetekkel. A királyi tisztviselő kifejezte azt a reményét is, hogy „... az iránta naponként növekedő részvét [figyelem] mihamar megszerzi neki az elsőséget, mire a derék nevelőnők Isten dicsőségéért s az emberiség javáért teljes erejükből törekszenek...”⁴⁵ – mint ezt 25-én a külső iskolai első osztályban hasonló sikerrel végbevitt vizsgálat is bizonyítja.

Az elfogult tudósításból néhány objektív következtetést mégis le tudunk vonni. Ha 1853. augusztus végén már II. és III. évfolyamos külsős és belsős lányok vizsgáztak, akkor az előző évben tkp. 2 belső I-II. és 2 külső I-II. osztályban, vagyis 2 teremben összevontan kezdődhetett az oktatás. „*Ki meg akar győződni, mire képes egy ily egyházi szellemben vezetett intézet – javasolta a tudósító –, jelenjen meg a próbatéten, hol éppen nincs szemfényvesztés vagy játszi parádéozás. Igen-igen jártasnak találtam én a növendékeket mind a magyar, mind a német és francia nyelvtanban; jelesen hazánk első stylistájának,⁴⁶ a köztiszteletben álló Toldynak⁴⁷ nagy reményű leányát⁴⁸ semmiképp sem bírtam nyelvtani hibába ejteni. Tudja ő a grammaticának minden csínját bínját és Magyarország térképét valamint az egész ausztriai birodalomét is oly ügyességgel és pontossággal rajzolta le stante pede⁴⁹ a táblán krétával, hogy csudálnom kellett ebbeli gyakorlottságát. Így kell aztán a grammaticát és a földiratot tanítani, uraim, sikerrel! A vallástanról pedig mit mondjak; oh, az nemcsak tanítatik, hanem gyakoroltatik is a tiszteletre méltó apácák élő példája után. És úgy kell.*”⁵⁰

Az elemi iskola fokozatosan 6 évfolyamossá alakult, ami természetesen az apácák számának növekedésével járt. 1867-ben 25 apáca már 52 tandíjas bennlakó és 266 bejáró külsős lánytanulót oktatott a kibővített épületben.⁵¹ Breznay Imre szerint 1856-ban alapították a Szűz Mária Szeplőtelen Fogantatásáról elnevezett vallásos társulatot, amelynek szabályzatát Bezegh András (1788–1859) kanonok 1856-ban jelentette meg Egerben *A boldogságos szűz Mária szeplőtelen fogantatása tiszteletére az angol szüzek egri intézetében alakult társulat terve és szabályai* címen. Amikor pedig a császár 1857-ben országos körútján felkereste Egert, megjelent egy vers, amely a „*Szűzek dala...*” címet viseli, és arra utal, hogy

⁴⁵ Religio, 1853. 2. félév 26. sz. 204.

⁴⁶ Irodalomtörténész régiesen.

⁴⁷ Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, az MTA tagja, titkára volt.

⁴⁸ Toldy Izabella (1834. okt. 24. – 1899. ápr. 11.) 1855. márc. 25-én lépett be a rendbe, 1857. jún. 9-én tett fogadalmat, 1875-től az egri rendház főnöknője lett, ott hunyt el 1899. ápr. 11-én.

⁴⁹ Azonnal (latin).

⁵⁰ Religio, 1853. 2. félév, 73. sz. 583.

⁵¹ Schematismus 1868. 187.

az „angolnők egri intézetének növendékei” ezzel köszöntötték az intézetüket meglátogató Ferenc Józsefet.⁵²

Perger János kanonok az 1865-ben Bartakovics érsek pappá szentelésének 50. évfordulójára megjelent emlékkönyvben sem kizárólag Bartakovicsnak tulajdonította az egri lánynevelés ötletét, mert elismerte Pyrker érsek és Rajner nagyprépost erőfeszítéseit, akik már 1848 előtt terveztek egy „*valamely szerzeteszek gondviselése alá bízandó nőnövelődét*”, és tetemes összegeket hagytak erre a célra, amelyek értéke azonban fokozatosan csökkenni kezdett. Szerinte Bartakovics elsősorban kipótolta az alapításhoz szükséges összeget, és ezen túl 72 008 osztrák forintot adományozott alapítványokban, illetve felszerelésre és javításra. Perger János kanonok 1865-ben nem győzte hangsúlyozni, hogy az intézet 12 éves működésének szellemi, lelki és erkölcsi hatása mennyire kedvező volt a családokra, és az érsek azért az angolkisasszonyokra bízta az intézet vezetését, mert az ő szabályzatukban találta meg annak az erkölcsi sikernek a biztosítékait, amelyért érdemesnek találta ilyen hatalmas anyagi áldozatot hozni. A szerzetesrend kiválasztásában azonban – annak ellenére, hogy világosan látjuk az érsek rokoni kapcsolatait az angolkisasszonyokkal – a kanonok az isteni útmutatást emelte ki. „*Az egyház, mely nem a lángész concepciójával, miként egyéb emberi dolgok elő állani szoktak, hanem fensőbb sugallat által tudja legjobban kiválasztani az emberiség javára a szükséges eszközöket, minden időkből ily szüzek kezeire bízta a nőnevelést, mely tetteivel a családok érdekében halhatlan érdemeket szerzett.*”⁵³

A Bartakovics 25 éves egri kormányzása alatt nyújtott pénzbeli támogatások hosszú és nyilvános jegyzékében is többször olvashatunk a szerzetesnőkről. Eszerint az angolkisasszonyok házának külső-belső átalakítására és fölszerelésére 51.478,50 forint, az intézett fenntartására alapítványként 11.230 forint, egy katonatiszt lányának nevelési költségeire alapítványul 6300 forint összeget adott,⁵⁴ ezeken kívül néhány szegényebb sorsú leány nevelésére évenként 2000 forint körüli összeget juttatott.⁵⁵ 1911-ben a tisztai lányok alapítványa már 504 koronát, a Heves, Borsod, Szabolcs és Jász-Nagykun-Szolnok megyei lányok jutalmazása pedig 4-szer 440 koronát eredményezett.

Az angolkisasszonyok egri intézete 1852 után lendületes fejlődésnek indult, mivel 1891-ben leány polgári iskolát nyitottak, 1893-ban 6 osztályos középfokú leány felső iskolát indítottak, 1894-ben tanítóképzőt alapítottak gyakorló elemi

⁵² Pap József: Edward király Egerben – Ferenc József 1857-es egri látogatása, Acta Universitatis, Sectio historiae, Tom. XLVI. Eger, 2019. 298F.

⁵³ Emlékkönyv 30.

⁵⁴ Uo. 44.

⁵⁵ Uo. 46.

iskolával, amelyeket 1916-ban nyilvános leánygimnázium, illetve középfokú leány felső kereskedelmi iskola követett.⁵⁶

A rend alapítójának utóélete pedig halála után 380 évvel is feléleszti a nőknek a római katolikus egyházon belüli mozgásteréről szóló diskurzust főként Nyugat-Európában. Gemma Simmonds nővér, a Congregatio Jesu nagy-britanniai tagja 2009-ben így nyilatkozott: *„Az egyház már bocsánatot kért a Galileivel történt bánásmód miatt, és neki szobra van Rómában. Mi még várunk. Mary Wardnak látomása volt arról, nemcsak évtizedekkel, hanem évszázadokkal azelőtt, hogy bárki más látta volna, hogy mit tudnának tenni a nők az egyházban és a társadalomban. Ezt a meglátást közvetlenül Isten adta neki.”* Simmonds nővér, aki teológiát oktat a Londoni Egyetemen, hisz abban, hogy Mary Ward személye katolikus és nem katolikus nők számára egyformán korai feminista ikonként szolgálhat.⁵⁷

Felhasznált irodalom

- Bán Péter (szerk.) Heves megye történeti archontológiája (1681–2000) Heves Megyei Levéltár, Eger, 2011
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, Pest, 1870. V. k.
- Diós István – Viczián János (szerk.) Magyar Katolikus Lexikon, Budapest, 1993–2014.
- K. Balog János (szerk.) Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szekszárd, 1978.
- Klug Ignác: Ward Mária élete 1585-1645, (Székesfehérvár, 1925).
- Marczell Mihály: Ward Mária pedagógiája, Budapest, 1943.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe, Budapest, 2000.
- Montedegoi Albert Ferenc (szerk.) Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása, szerk. Eger, 1868.
- Nagy Iván: Magyarország családai Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, Budapest, 1858. 2. k.
- Nigg, Walter: Az erős asszony, Ward Mária élete (1585-1645) (Bécs, 1986).
- Pap József: Edward király Egerben – Ferenc József 1857-es egri látogatása in Acta Universitatis, Sectio historiae, Tom. XLVI, Eger, 2019.
- Sőtér István (főszerk.) A magyar irodalom története, Akadémiai Kiadó, 1978. III. k.

⁵⁶ Az angolkisasszonyok B.M.V. egri érseki R.K. leánygimnáziumának és négy évfolyamú női felsőkereskedelmi iskolájának értesítője az 1932-33. iskolai évről, Eger, 1933. 6.

⁵⁷ The first sister of feminism, The Independent, Thursday 11 June 2009, <https://www.independent.co.uk/news/uk/this-britain/the-first-sister-of-feminism-1702163.html>, letöltés: 2025. 09. 03.

Az angolkisasszonyok B.M.V. egri érseki R.K. leánygimnáziumának és négy évfolyamú női felsőkereskedelmi iskolájának értesítője az 1924-25 iskolai évről kötettől az 1932-1933. évi kötetig Eger, 1925-1933 között.

Eger című lap 1863–1893 közötti évfolyamai.

Eger című lap 1915–1944 közötti évfolyamai.

Hazai s Külföldi Tudósítások 1808–1839 közötti évfolyamai.

Nevelési Emléklapok 3-4. Pest, 1847.

Pesti Hírlap, 1847-1849. közötti évfolyamai

Religio című folyóirat 1841–1930 közötti évfolyamai.

Emlékkönyv kis-apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére, Eger, 1865.

Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1853. Agriae, 1853.

Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1868. Agriae, 1868.

Das Vaterland, (Wien), 1863. évfolyam.

Handbuch des Königreiches Böhmen für das Jahr 1851. Prag, 1850.

Geschichte der englischen Fraulein und ihrer Institute seit ihrer Gründung bis auf unsere Zeit, szerk. Jakob Leitner, Regensburg 1869.

Geschichtliche Beilagen, zu den Consistorial-Currenden der Diöcese St. Pölten, I-II. St. Pölten, 1885.

RAINER M. JÁNOS

A CSALÁD MARXISTA ÚJRATERVEZÉSE A HATVANAS ÉVEKBEN – MÁRKUS MÁRIA ÉS HELLER ÁGNES JAVASLATAI

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Összefoglalás

A tanulmány a szocialista rendszer 1960-as években folyó újratervezésének egy aspektusával foglalkozik, a nők és a család helyzetével. Magyarországon az újratervezők gazdasági kérdésekből indultak ki. Piaci gazdasági reformterveket egészítettek ki társadalmi feladattervekkel – ez jellemezte a kritikai szociológusok (Hegedüs András és Márkus Mária) elképzeléseit. Egyetemesebb javaslatokat a marxista filozófusok fogalmaztak meg, a nők és a család helyével a majdani szocializmusban elsősorban Heller Ágnes foglalkozott.

A javaslatok nem érintették a szovjet típusú rendszer alapszerkezeit, hanem „számonkérték” a létező szocializmuson az eredeti marxizmus humanizáló programját. Ugyanakkor meglepően kevésbé foglalkoztak a nemi szerepek és általában a társadalmi nemek problémáival. Pedig 1968 napirendre tűzte ezeket a kérdéseket is. Gyakorlatias részjavaslatokat tettek (az államnak címezve azokat), vagy minden partikuláris problémát *az egyetemes emberi felszabadulás szemszögéből* vetettek fel. Úgy gondolták, hogy ha az ember elembertelenedése megszűnik, az véget vet a nemek közötti anomáliáknak.

Abstract

The study deals with one aspect of the redesign of the socialist system in the 1960s, namely the situation of women and families. In Hungary, the designers started from economic issues. They supplemented market-based economic reform plans with social task plans—this characterized the ideas of critical sociologists (András Hegedüs and Mária Márkus). More universal proposals were formulated by Marxist philosophers, with Ágnes Heller primarily concerned with the place of women and family in future socialism.

The proposals did not affect the basic structures of the Soviet-type system, but rather „held to account” the humanizing program of original Marxism in

existing socialism. At the same time, surprisingly little attention was paid to gender roles and social gender issues in general. Yet 1968 had put these issues on the agenda. They made practical partial proposals (addressed to the state) or raised every particular problem from the perspective of universal human liberation. They believed that if the dehumanization of man ceased, it would put an end to gender anomalies.

Kulcsszavak: szocializmus, marxizmus, 1960-as évek, újratervezés és reform, család és közösség

Keywords: Socialism, Marxism, 1960s, redesign and reform, family and community

Fogalmi keretek

Jelen tanulmány fogalmi kereteit egy nagyobb összefoglaló munkához alakítottam ki, amely az önmagát szocialistaként meghatározó társadalmi berendezkedés újratervezésének magyar kísérleteit vizsgálta.¹ A szocializmus *ideáltípusán* a marxi szövegekből közvetlenül levezethető berendezkedéshez, a kommunizmus-hoz vezető utat értem. Marx alapfeltevése az volt, hogy a kapitalista rendszer létrehozza egy új társadalmi formáció *anyagi* alapját – a korlátlan anyagi bőség előállítására képes technikai és szervezési előfeltételeket. Ezen a bázison egy szükségszerűen bekövetkező politikai és társadalmi forradalom végrehajtja a tőkésosztály tulajdontól való megfosztását, a javak, azon belül elsősorban a termeléshez szükséges javak a közösség tulajdonába mennek át. Az átmenet szakaszában a fogyasztásból való egyéni részesedés még szorosan függ az egyes emberek munkateljesítményétől, és valamilyen központosított szervezet – lényegében az állam, amely azonban nem azonos a burzsoá osztályállammal – megtervezi és koordinálja ezt a redisztribúciót. Ezt követően megvalósul a szabad termelők önkéntes, univerzális társulása, amelyben mindenki szükségletei szerint fogyaszt, és képességei szerint, szabadon tevékenykedik. Legalábbis mindinkább növekvő *részben*. A szocializmus *valóságos archetípusa* a szovjet típusú berendezkedés, amely az 1917-es második orosz forradalom, Lenin elképzelései és az 1920-as évek végén lezajlott sztálinizáció nyomán alakult ki.² A második világháború után Magyarországon egy darabig nyitottnak tűnt az a kérdés, hogy

¹ Rainer M. János: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Budapest, 2023, Osiris.

² Ennek részletes modellszerű leírását lásd Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, HVG, illetve ennek továbbfejlesztett, módosított

a szovjet megszállás ezt a berendezkedést honosítja meg itt is, vagy létrejön a szocializmus egy sajátos, módosított kelet-közép-európai verziója. Ez utóbbi végül lehetőség maradt.

Az újratervezést intellektuális tevékenységként fogom fel. Az újratervezők különféle elkötelezettségű, különféle ideológiai alapon álló (bár többnyire marxista) értelmiségiek voltak, akik a szocialista projektet akkor is a rendszerparadigma alapján szemlélték, ha konkrét javaslataikat egy-egy területre korlátozták. Bármily kritikusan viszonyultak is a fennálló viszonyokhoz, két alapvető axiómát osztottak. Elfogadták egyrészt a marxi víziót (valamilyen mértékben), másrészt, hogy a fennálló szovjet típusú rendszer és a marxi vízió (valamilyen mértékben) összefügg egymással. Terveiket a politikusoknak kínálták fel. A szovjetrendszer politikai elitje vagy annak egy része rendelkezett bizonyos elkötelezettséggel a marxizmus-leninizmus ideológiája iránt, elfogadta a szocializmus/kommunizmus projektjének felsőbbrendűségét, a mestertervek, illetve (akár) azok újratervezett változatainak vízióit pedig kívánatosnak tartotta. Döntéseiket azonban, még a nagy „reformdöntéseket” is, alapvetően nem meggyőződések, hanem a hatalom megtartása motiválta. Az újratervezők és címzettjeik viszonya tehát hasonlított az építész-mérnök-tervezők és az épületeket kivitelező építő vállalkozók közöttihez. Azzal a különbséggel, hogy kivételes történeti pillanatoktól eltekintve az építetők beérték a títustervvel, és nem kértek módosított tervjavaslatokat. A mérnökök ezeket kéretlenül is szállították. De furcsa módon sohasem dolgozták ki/át az egész épület tervét; csak bizonyos szinteket vagy a gépészetet, az alapot, a földémet stb.

Az újratervezés Magyarországon több hullámban és fázisban zajlott. Itt ezzel kapcsolatban annyit mindenképpen meg kell jegyezni, hogy eleinte a nemek közötti viszony vagy sajátlag a nők szerepe szinte teljesen hiányzott a javaslatok közül. Ahhoz képest, hogy a 19. század végi szociáldemokráciának a női emancipáció elmélete és gyakorlata mennyire fontos volt, legalábbis meglepő, hogy például az 1945-ös magyar újragezds szocializmusvízióiban (ilyen volt például a magyar népi mozgalom két világháború közötti gondolatvilágára építő Bibó Istváné és Veres Péteré) a nemek kérdése fel sem merült. De ugyanígy hiányzott a hasonló reflexió és bármiféle javaslat az 1956-os forradalom radikális újratervezői esetében is.

A kérdés úgyszólván először az 1960-as évek *marxista reneszánsz*ának jegyében merült fel, általában a *társadalmi mechanizmus* lehetséges újratervezése kapcsán. A korszak központi fogalma azonban nem a társadalmi, hanem a

---

változata Kornai János: Még egyszer a rendszerparadigmáról. In uő: *Látletet. Tanulmányok a magyar állapotokról*. Budapest, 2017, HVG Könyvek, 153–226.

gazdasági mechanizmus volt, ennek, vagyis a gazdasági szféra koordinációs mechanizmusainak (irányítás, gazdaságpolitika, szabályozó elvek és gyakorlatok stb.) újratervezése kötötte le az újratervezők figyelmét. A társadalmi mechanizmus az újratervezés azon témáit foglalja össze, amelyek kívül estek a gazdasági mechanizmusnak a korabeli széles értelmezési keretén. A hatvanas évek Magyarországnán ezt is elsősorban a gazdasági kérdésekből vezették le. Így tett elsősorban az újratervezők egyik meghatározó csoportja, a piacosító gazdasági reformterveket társadalmi feladattervvel kiegészítő kritikai szociológusoké. Közülük itt Hegedüs András és Márkus Mária elképzeléseiről lesz szó. Egyetemesebb javaslatokba építve a marxista filozófusok foglalkoztak a nők helyével a szocializmus távlatosabb vízióiban, vagyis Lukács György tanítványai, mindenekelőtt Heller Ágnes.

Kritikai szociológusok

A hatvanas évek magyar újratervezése gazdasági kérdésekben sokat foglalkozott ma már alig érthető rész kérdésekkel, mint az árak kérdése vagy az állam tulajdonosi és irányító szerepének lehetséges kettéválasztása. A társadalmi mechanizmus újratervezésének rész kérdései viszont – és a nőkérdés ebben a kontextusban csak rész kérdés volt – szinte csak nagy, már-már univerzális víziókban villantak fel. Nagyon jellegzetes ebből a szempontból Hegedüs András és Márkus Mária 1970 végi kérdésfeltevése: „A társadalmi haladás egyik leg- alapvetőbb problémája ma az, hogy a termelőerők kétségtelenül gyors fejlődése mellett sikerül-e olyan új életforma [kiem. tőlem – R. M. J.] kialakítása, amelyben az individuum sokoldalúan fejlődhet és tudatosan választott értékek alapján formálhatja életét. A legfontosabb kérdés ebből a szempontból az, hogy meghaladhatók-e és ha igen, milyen módon a »tömegfogyasztási« társadalmak »eldologiasodási« tendenciái, amelyek az individuum szabadságát lényegében a készen talált »dolgozók« halmaza, az árutömeg elemei közti választásra korlátozzák, és kialakíthatók-e az individuum további fejlődését serkentő és a humanizációs értékek felé orientáló közösségi formák.”³

Hegedüs és Márkus ideálja a *humanizáló közösség* volt, szemben az egyéb (kollektívizáló, dehumanizáló, kvázi-, kompenzációs stb.) közösségekkel. Ezt a jellegzetesen nyugati újbaloldali gondolatot próbálták adaptálni, kiegészítve a kommunamozgalom példájával, amelyben elsősorban „a privátszféra közösségét”

³ Hegedüs András – Márkus Mária: Közösség és individuum. *Kortárs*, 1970. 12. sz. 1925–1933. Idézet helye 1925.

látták. A szovjet szocializmus az egyént alárendelő kollektívizáló közösséget próbált megvalósítani, a termelésben nem haladta meg a bérmunka viszonyait, a piaci reform pedig további individualizáló tendenciákat indított el. A kérdés tehát: lehetséges-e humanizáló közösség a munka világában? Marx ismeretes dilemmája visszhangzott itt: vajon „a szabadság birodalma” csak a társadalmilag hasznos (ám fárasztó, embertelen) munkán kívül, a szabad idő világában valósulhat meg, avagy lehetséges magának a munkának a humanizálása. Hegedüs és Márkus szerint az előbbiben, mert a munkamegosztás viszonyai között alig elképzelhető a humanizáló közösség. Ahhoz kevés a tényleges szabad idő, sőt még a munkatevékenységen kívüli munka is szükséges a normális szükséglet-kielégítéshez. A termelési korlátok, a differenciálódó szükségletstruktúra, a reklámok és a presztízs fogyasztás, a szerzési vágy – mindez még illuzórikusabbá teszi a munka humanizálásának célkitűzését.⁴

Innen vezette le megállapításait Márkus Mária a nők helyzetét vizsgálva a munka világában. Úgy látta, hogy a szocializmus ezen a téren vajmi kevés változtatást hozott. A nők munkavállalásának elterjedése inkább mennyiségi jellegű változás, mert a női emancipáció megrekedt. A nők továbbra is jobbra alacsony képzettséget igénylő munkakörökben dolgoznak, egyes pályák pedig akkor „nőiesednek el”, amikor presztízsük csökken, amire a pedagógusokat hozta fel példaként. Kevés a vezető beosztású nő, a nők jövedelme általában elmarad a férfiak átlagától. A házimunkák társadalmosítása nem következett be, így az alacsonyan kvalifikált munka és a háztartás aránytalanul nagyobb terhet ró a nőkre. A kádári Magyarország egyik jelentős, ámbar elsősorban népesedéspolitikai célzatú intézkedését, a gyermekgondozási segély bevezetését (1967) Márkus Mária az amerikai nőiéletciklus-modell (munka – gyermeknevelés – munka) felé való elmozdulásként értékelte. Rámutatott, hogy már a kérdés társadalmi tudatosítása is igen csekély mértékű. „Még a szocialista országokban is, amelyeknek hivatalos marxista ideológiája teljes mértékben akceptálja a nő egyenjogúságának eszményét, a valóságos gyakorlatban ezt – mind az ideológia, mind a mindennapi köztudat szintjén – igen tradicionális elképzelések »egészítik ki«, s »konkretizálják«, amelyek szerint a nő legfőbb és alapvető funkciója a gyermekek születésével, nevelésével és a harmonikus családi élet biztosításával kapcsolatos.” Ez többek között annak is köszönhető, hogy a nőmozgalom kevésbé van jelen a hatvanas évek Magyarországon, mint a 20. század elején.⁵

⁴ Hegedüs András – Márkus Mária: Szabad idő és munkamegosztás. *Közgazdasági Szemle*, 1971. 10. sz. 1157–1170., különösen 1158–1160.

⁵ Márkus Mária: A nő helyzete a munka világában. *Kortárs*, 1970. 2. sz. 291–300. Idézet helye 299.

A kritikai szociológusok, így Márkus Mária is, az állami politikától várták a nők társadalmi életben való részvételét könnyítő intézkedéscsomagot. A részvételi lehetőség hátrányát fontosabbnak tartották, mint az egyenlő bér biztosítását. A csomag része lett volna a háztartási munkát helyettesítő szolgáltatások árának csökkentése, a „bornírt háztartási munka nem ipari társadalmasítása”: az otthon végzett csoportos gyermeknevelés foglalkozásként való elismerése. Sokat vártak az oktatási rendszer átszervezésétől, a „magasabb kultúrájú munkásréteg” kinevelésétől, „amely képes lesz reális társadalmi ellenőrzés követelésére és megvalósítására a szakigazgatási apparátusok felett, s ezzel egyidőben tagjai, mint egyének is nagyobb mozgási lehetőséget kapnak”.⁶ Ezt szolgálta volna elképzelésük szerint az általános tankötelezettség kiterjesztése felfelé, akár az érettségi kötelezővé tételéig (!) és a több általános műveltséget adó szakmunkásképzés.

Filozófusok

1968-ban a *New Left Review* interjút készített Lukács Györggyel,⁷ aki ebben az időben ontológiáján dolgozott, azonban érzékeltette, hogy élete alkonyán is volt valamiféle víziója egy újratervezett szocializmusról. A szerkesztőség a „polgári és a forradalmi, szocialista demokrácia” közötti különbségre kérdezett. Lukács válaszul kifejtette: „világos, hogy minden arra irányuló kísérlet, hogy újrateremtsék a demokráciának ezt a történelmileg lejárt formáját a szocializmusban [vagyis a többpárti szabad választások versenyrendszerét – R. M. J.], visszafejlődés és anakronizmus. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szocialista demokráciára irányuló törekvésekkel adminisztratív módszerek keretei között lehetne foglalkozni. [...] mivel a szocialista gazdaság nem produkálja és reprodukálja spontán módon a neki megfelelő embereket, ahogy a klasszikus tőkés társadalom természetesen megteremtette a maga *homo economicus*át, [...] a szocialista demokráciának éppen az a funkciója, hogy tagjait a szocializmusra nevelje.” Lukács is arra jutott, hogy a szocialista gazdaságban nem valósíthatók meg a marxizmus emberi emancipációra vonatkozó célkitűzései – de ezt valamilyen edukációs folyamattal azért megközelíthetőnek gondolta. Arra, hogy ez mit is jelent konkrétan, például milyen intézmények szükségesek hozzá, miféle kooperáció az emberek között stb., Lukács nem adott választ.

⁶ Hegedüs – Márkus M., *Szabad idő...* i. m. 1169.

⁷ Lukács kérésére az interjú csak halála után jelent meg, Lukacs on his Life and Work. *New Left Review*, No. 1/68, July/Aug 1971.

Ám ezt a töredékes víziót biztosan ismerte tanítványainak szűkebb köre. Akik jól ismerték a kritikai szociológia „programját” is, hiszen két jeles tanítvány, Márkus György és Vajda Mihály felesége egyaránt a Hegedüs András-féle Szociológiai Kutatócsoportban dolgozott; Márkus Mária Hegedüs egyik legközelebbi munka- és szerzőtársa volt, Heller Ágnes pedig egy ideig a kutatócsoport munkatársaként dolgozott. A filozófusok témánkba vágó gondolat kísérleteinek kiindulópontja nagyon hasonló. Heller Ágnes egy 1968-as esszéjében leszögezte, hogy a kommunizmus nem szükségszerűség, hanem objektív lehetőség, amelyet közösségekben végzett emberi tevékenységgel lehetséges elérni. „Ezekben a mozgalmakban – mint közösségekben – kell a marxizmusnak életformává, pontosabban szólva: az életvitel egészét befolyásoló ideológiává válnia. A marxizmus gondolati elsajátítása önmagában még nem küzdi le az elidegenedés szubjektív oldalát. Az [...] ott kezdődik, ahol az elidegenedés objektív megszüntetésére szövetkezett emberek közösségei az egyedek számára az adott körülmények között lehetséges, maximálisan humanizált életformát adnak.”⁸ A társadalmi lét humanizálása tehát nem társadalmi funkciók és intézményeik meghatározásában, elkülönítésében, felépítésében kezdődik, ahogyan Hegedüsék javasolták, hanem az *egyed emberben* és közösségeiben. A marxizmus mint életforma a valóság feltárását jelenti, ezenkívül „perspektívája az is, hogy ideológiát adjon a szocializmus, mint az el-nem-idegenedett társadalomhoz vezető út számára”, de ezek távlati célok. Ami közelebbi, sőt jelen idejű: „közösséget – illetve közösségeket – teremtsen az emberek számára, melyekben életünknek értelmet adhatnak, s megkezdhetik az elidegenedés szubjektív oldalának a felszámolását.” Ehhez a tevékenységhez nem szükséges kivárni, hogy megteremtődjenek akár a szocializmus, akár a kommunizmus anyagi feltételei.

De milyen közösség képes arra, hogy e humanizáló misszióknak keretet biztosítson? Heller Ágnes ugyanebben az időben egy másik esszéjében a közösség homogén értékrendjének jelentőségét hangsúlyozta, amely utóbbin belül megkülönböztette az „objektív” – tehát az emberi értékelésektől független – értékeket a szubjektívektől. Objektív értékek mindazok a társadalmi viszonyok, produktumok, cselekedetek, eszmék, melyek „az adott történelmi fokon előbbre viszik az emberi lényeg fejlődését”, vagyis a munkatevékenység, társadalmiság, univerzalitás, öntudat, szabadság kibontakoztatását. Az individuum kiteljesedése a közösségekben fontos, de az objektív értéktartalomnak primátusa van. A manipulált tömegtársadalomban – Heller ilyennek tekintette a nyugati kapitalizmust és a létező szocializmust egyaránt – rendkívül nehéz ilyenfajta közösséget találni.

⁸ Heller Ágnes: Üdvözléstan-e a marxizmus? *Új Írás*, 1968. 11. sz. 103–105. Idézet helye 105.

„Mikor szocialista perspektíváról beszélünk, akkor egy olyan társadalmat hiposztázálunk, melyben a társadalom szerkezete ezt az elvi lehetőséget mindenki számára megadja. Olyan társadalmat, mely individuumokból szerveződött pozitív értéktartalmú közösségeken, illetve pozitív értéktartalmú közösségeket szervező individuumokon épül. S ha azt kérdezik: mi a teendő számunkra *hic et nunc*, akkor azt válaszoljuk: olyan közösségek szervezése, illetve vállalása, melyeknek célja annak a társadalmi folyamatnak beindítása, illetve meggyorsítása, mely egy ilyen társadalom megszületését, illetve kibontakozását lehetővé teszi.”⁹

A hatalom megragadása, a termelőeszközök társadalmi (valójában állami) tulajdona – csak előfeltételek az elidegenedés megszüntetéséhez, a továbblépéshez a *mindennapi élet* radikális átépítésére volna szükség. De „lehetséges-e a mindennapi élet radikális átformálása alapstruktúrájának kontinuitása mellett?”¹⁰ Talán igen, annak az egyénnek, „aki számára tudatosan tárgy saját élete, mert tudatosan nembeli lény”; aki szintetizálja partikularitását és nembeli lényegét, és képes ennek megfelelő életvitelt kialakítani, „melyet a világnézet rendez”. És ha nem a bírás a rendező elv (*individualizmus*), akkor az ilyen értelemben vett individuum található és építhet ilyen közösséget. Ami „nem egyszerűen politikai szövetség, bár többnyire az is. [...] Olyan közvetlen emberi viszonyok megteremtése [...] melyek lehetővé teszik a kettős és egymástól elválaszthatatlan feladat végrehajtását: a valóság átalakítását úgy, hogy közben saját életünket a maga egészében emberhez méltóan rendezzük”. Heller tehát a lukácsi nevelődési programot az egyén életvitelének szintjére vitte „le” – bár az intézmények megváltoztatásáról sem mondott le, a nyugati diákmozgalmak konkrét példáján szemlélítve azt. „Az élet emberiesítésének központi programja a munka vonalán is a munkafolyamaton kívül helyezkedik el: a tényleges – és nem manipulatív – »participation«-ban, az üzemi demokráciában, a munkahelyeken kialakuló nyilvánosságban stb.” Vagyis ismét az egyén közösségkereséséhez jutott vissza.

Heller elképzelései mintegy „visszaértek” Marx (és Engels) híres, a *Német ideológiában* megbúvó aforisztikus mondatához a munkamegosztás előtti és majdan, a kommunizmusban lehetőségessé váló személyiségről¹¹ – aki egyebek mellett ideológiát „szolgált” a társadalomnak, és közössége tagjaként vesz részt

⁹ Heller Ágnes: Egyén és közösség, ellentét vagy látszatellentét. *Kritika*, 1968. 5. sz. 10–21. Idézet helye 21.

¹⁰ Heller Ágnes: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. *Kritika*, 1968. 12. sz. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

¹¹ A mondat pontosan így hangzik: „... – a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászom, délután halászom, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak,

a társadalom szabályozásában. Aktuális programként, *akkor és ott*, 1968-ban a Lukács-iskola¹² javaslatát legfeljebb egy kivételes mikroközösség tagjaként lehetett megvalósítani. Ez az ideáltipikus kisközösség a megszólalásig hasonlított a Lukács-iskolát alkotó marxista filozófusokéra. Akiket azért a legtöbb tekintetben óriási távolság választott el a társadalom, de még az értelmiségi elit zömétől is.

A(z) esetleg mégis) lehetséges mikroközösséget, amelynek gyakorlatában megvalósítható, megkísérelhető ez az ugrás, individuum és közösség találkozása, Heller Ágnes a társadalom legelemibb emberi kapcsolatokra épülő egységében, a családban találta meg. De érezve az újratervezésében rejlő kockázatot és azt a konzervatív közvélekedést, amelyre Márkus Mária is utalt, Hellernek a nemek közötti kapcsolat jövőjéről szóló szövege hangsúlyozottan *lehetőségekről* beszélt. „Optimális és pesszimális” lehetőségekről egy megszülető kommunista társadalomban.¹³ A nemek közti viszonyt az ember egyetlen természetiösztön-alapú érintkezéseként fogta fel, amit az erkölcs vagy humanizál, vagy elnyom; ez utóbbit tette/teszi a keresztény, majd polgári etika. A nyugati diákmozgalmak „szexuális forradalma” a polgári etika elleni lázadás fő formája, amelyben résztvevői az elidegenedés felszámolásának egyik útját látják, és tudatosan vallják férfi és nő egyenlőségét a nemek közötti viszonyban. „Mi több, ki akarják küszöbölni ebből a kapcsolatból az elidegenedettség egyik legfőbb megnyilvánulási formáját, nevezetesen a bírás motívumát.” Heller azt feltételezte, hogy a jövőben az elkülönült nemi erkölcs megszűnik, és a nemek közötti kapcsolatban is az emberi érintkezés általános erkölcsi szabályai uralkodnak majd. Megszűnik a nemek egyenlőtlensége, „nő és férfi egyenlőtlensége a nemi élvezetben, a párválasztásra irányuló aktivitásban, a szellemi erőfeszítésekben és teljesítményekben, továbbá az érzelmi és erkölcsi jellemzők vonatkozásában (a férfi »természetes« keménysége, racionalitása, a nő »természetes« lágysága, érzelmessége stb.)”¹⁴

---

ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.” Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A német ideológia*. MEM 3. kötet 34.

¹² A Lukács-iskola tagjainak az 1970-es évek elején Heller Ágnest, Fehér Ferencet, Vajda Mihályt és Márkus Györgyöt tekintették, más megközelítések a Budapesti Iskolához számították még Hegedüs Andrást és Márkus Máriát. A „Lukács-óvoda” kifejezés elsősorban Márkus és Heller tanítványait (Bence György, Kis János, Radnóti Sándor, Fodor Géza, Ludassy Mária, Petri György) jelentette. Lásd Fehér, Ferenc: *The Language of Resistance. „Critical Marxism” versus „Marxism-Leninism” in Hungary*. In Taras, Raymond (ed.): *The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe*. New York, M. E. Sharpe, 41–55., Lukács, György: *The Budapest School. Times Literary Supplement*, 11 June, 1971., 5., Szelényi, Iván: *Notes on the “Budapest school”*. *Critique. Journal of Socialist Theory*, Volume 8, 1977, Issue 1, 61–67. stb.

¹³ Heller Ágnes: *A nemek közötti kapcsolat jövőjéről*. *Kortárs*, 1970. 2. sz. 301–308., Id. helye 301.

¹⁴ Uo. 307.

Az „elidegenedett monogám házasság” felszámolódik (Heller szerint ez már meg is történt, de az elidegenedés megszüntetéséig ez a nők számára hátrányosabb helyzetet teremtett).

Vajda Mihállyal közös vitacikkükben tovább fűzték ugyanezt a perspektivikus gondolatmenetet.¹⁵ Marx ugyan nem vázolta fel, milyen lesz a kommunizmus, és ők is tartózkodtak egy eszmény valósággal való szembeállításától – mégis úgy vélték, hogy a gazdaság és a politika átalakulása *spontán* nem hozza létre az emberek közötti pozitív, el nem idegenedett viszonyokat. Tudatosan forradalmi intenciókra van tehát szükség a mindennapi érintkezési formák átalakítása érdekében – vagyis a kísérleti formák gyakorlati megvalósítása része volt Heller és Vajda újratervezésének. A marxista társadalomelmélet szerintük nem vizsgálta a polgári család személyiségformáló funkcióját, holott az sokkal fontosabb, mint a gazdaságé. A polgári család autoritáriánus jellegű, nem közösség, és nem lehet előiskolája a normális társadalmi érintkezésnek; tekintélyi hierarchia jellemzi, és célja a tulajdon védelme. Az 1917 utáni Szovjet-Oroszország korai kísérleteit (kommunák, Makarenko) nagyra értékelték, de a sztálini időszakban tudatos lépések történtek a polgári család restaurációjára. Új típusú családra van tehát szükség, amely demokratikus közösség, sokoldalú emberi kapcsolatokra épül, amelyben az individuum szabadon választja és újraválasztja kapcsolatait, és amely a monogámiából és a monogámia felbomlásából eredő konfliktusokat egyaránt felszámolja.

Vajdáék javaslata, a kommuna a mindennapi együttélés szervező központja, vagyis nincs köze a termeléshez. „Közvetlen funkciója tehát a fent említett konfliktusok megoldása, közvetetten azonban megteremti a feltételeit annak, hogy a gazdasági és politikai struktúrában végbemenő kommunisztikus változások irreverzibilissé válhassanak.” Vagyis nem kell a kommunák szervezésével megvárni, amíg ösztársadalmi szinten a kommunisztikus átalakulások „radikálisan beindulnak”, a két folyamatnak együttesen/párhuzamosan kell elindulnia. De az is lehetséges, hogy – amennyiben a szituáció inkább ennek kedvez – a kommunákra való áttérés *előbb* kezdődik. A kommuna a legtöbb vonatkozásban a polgári család ellentéte, de egyben meghaladása is. Szabadon választott közösség, amelybe egyének lépnek be, és közösen döntenek ügyeikben. Munka- és közösségi feladatok kötelezettségén alapul, hasonlóképpen a „gyermekközösséggel” való foglalkozás is kötelező. A szexuális kapcsolatoknak nincsenek értékpreferenciái, lehet életre szóló, de lehet promiszkuus is – utóbbi viszont nem preferált. A kommunát alkotók világnézeti alapja közös – lehet az „a forradalmi átalakítás

¹⁵ Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 1970. 10. sz. 1645–1655. – További idézetek külön jelölés nélkül innen.

ideológiája”, de más is. Gyermekközössége maga is nevel, vagyis nem feltétlenül és kizárólag a felnőttek nevelik a gyerekeket. A kisgyerekekről mindenki gondoskodik, nem feltétlenül alakulnak ki fix vonzalmak, de lehetségesek, nem vér szerinti gyerekek esetén is. A gyermeki világban minden személyi tulajdon közös, a felnőtt tagoknak lehet személyi tulajdonuk. A kommunához természetesen megfelelő anyagi feltételek (lakhelyek) szükségesek, de nem kell hozzá különösebb gazdagság, mert a költségeket a tulajdonközösség (ami a kommuna „kommunális” létesítményeire vonatkozik) csökkenti – ettől persze anyagi konfliktusok, például az eltérő jövedelmek okán, lehetségesek. „A család forradalma nélkül a kommunizmus irányában történő osztársadalmi struktúraváltozások nem lehetnek irreverzibilisekké. Az új típusú pszichikus karakter kialakulása ugyanis csak itt következhetik be”.

***

A Kortárs szerkesztősége „vitacikként” határozta meg Hellerék esszójét – de érdemi hozzászólás nem érkezett, vagy nem közöltek ilyet. 1968 augusztusa után az újratervezés lehetőségei amúgy is beszűkültek. Két tanulság a szociológusok és filozófusok útkereséséből mégis levonható.

Az egyik, hogy javaslataik nem érintették a szovjet típusú rendszer alapszerkezeteit, de ez eleve nem is állt a szerzők szándékában. Mégis „számonkérték” a létező szocializmuson a hitük szerint eredeti marxizmus humanizáló programját, ami azért nem volt lényegtelen. Ennek során ugyanis *sui generis* konfliktusba kerültek a bürokratikus koordináció rendszereivel, és rámutattak arra, hogy annak szilárdságát olyan „ideológia” hivatott biztosítani, amely régen feladta forradalmi-emancipáló szándékait. Egyszerűen tekintélytisztelő, a maga módján *konzervatív értékrend*é vált, amely a huszadik század közepi szovjet típusú rendszert, elsősorban annak hatalmi-uralmi viszonyait ennek megfelelő mikro-szerkezetekben kívánta fenntartani.

A másik tanulság, hogy a magyar újratervezők mai szemmel meglepően érzéketlennek tűnnek a nemi szerepek és általában a társadalmi nemek problémái iránt. Pedig 1968 napirendre tűzte ezeket a kérdéseket is.¹⁶ Ők azonban – az egy Márkus Mária kivételével – vagy praktikus részjavaslatokkal éltek, az államnak címezve azokat, vagy minden partikuláris problémát *az egyetemes emberi felszabadulás szemszögéből* vetettek fel, valahogy úgy gondolván, ha az

¹⁶ Lásd Gildea, Robert – Mark, James – Warring, Anette (eds.): *Europe's 1968: Voices of Revolt*. Oxford, 2013, Oxford University Press; Schildt, Axel – Siegfried, Detlef (eds.): *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980*. New York – Oxford, 2006, Berghahn, különösen 261–331.

ember elembertelenedése véget ér, az természetesen véget vet a nemek közötti anomáliáknak. De talán nem is hibáztak akkorát, amint azt ma e naiv radikalizmus láttán gondoljuk. Különösen, ha hozzátesszük, hogy Márkus Mária 1970-ben készített helyzetképe mennyire érvényes ma, több mint öt évtizeddel később is. Talán akkor, a múlt század hatvanas évei vége felé múlt el az utolsó pillanat, amikor még úgy látszott: akár a társadalmi nem, akár más alapkérdéseire magától értetődő univerzális válasz adható.

Felhasznált irodalom

- Fehér, Ferenc*: The Language of Resistance. „Critical Marxism” versus „Marxism-Leninism” in Hungary. In Taras, Raymond (ed.): The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe. New York, M. E. Sharpe, 41–55.
- Gildea, Robert – Mark, James – Warring, Anette* (eds.): Europe’s 1968: Voices of Revolt. Oxford, 2013, Oxford University Press; Schildt, Axel – Siegfried, Detlef (eds): Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980. New York – Oxford, 2006, Berghahn, különösen 261–331.
- Hegedüs András – Márkus Mária*: Közösség és individuum. Kortárs, 1970. 12. sz. 1925–1933.
- Hegedüs András – Márkus Mária*: Szabad idő és munkamegosztás. Közgazdasági Szemle, 1971. 10. sz. 1157–1170.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály*: Családforma és kommunizmus. Kortárs, 1970. 10. sz. 1645–1655.
- Heller Ágnes*: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. Kritika, 1968. 12.
- Heller Ágnes*: A nemek közötti kapcsolat jövőjéről. Kortárs, 1970. 2. sz. 301–308.
- Heller Ágnes*: Egyén és közösség, ellentét vagy látszatellentét. Kritika, 1968. 5. sz. 10–21.
- Heller Ágnes*: Üdvözléstan-e a marxizmus? Új Írás, 1968. 11. sz. 103–105.
- Kornai János*: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, 1993, HVG.
- Kornai János*: Még egyszer a rendszerparadigmáról. In uő: Láttelel. Tanulmányok a magyar állapotokról. Budapest, 2017, HVG Könyvek, 153–226.
- Lukacs on his Life and Work. New Left Review, No. 1/68, July/Aug 1971. <https://doi.org/10.64590/9zp>
- Lukács, György*: The Budapest School. Times Literary Supplement, 11 June, 1971., 5.

Márkus Mária: A nő helyzete a munka világában. *Kortárs*, 1970. 2. sz. 291–300.

Marx, Karl – Engels, Friedrich: A német ideológia. MEM 3. kötet 34.

Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században. Budapest, 2023, Osiris.

Szelényi, Iván: Notes on the “Budapest school”. *Critique. Journal of Socialist Theory*, Volume 8, 1977, Issue 1, 61–67. <https://doi.org/10.1080/03017607708413215>

KISSNÉ BUDAI RITA PHD

EGY MŰVÉSZELESI SZEREPLEHETŐSÉGEI. EGRY JÓZSEFNÉ SZEREPE FÉRJE ÉLETMŰVÉNEK GONDOZÁSÁBAN

Moholy-Nagy Művészeti Egyetem

Összefoglalás

Egry Józsefné Pauler Júlia véletlenül fennmaradt, 1951-ben lejegyzett személyes naplója számos forrásinformációt tartalmaz, melyek meglepő következtetésekhez vezetnek. Azontúl, hogy megtudhatjuk belőle, hogy milyen szerepe volt Egry Józsefnének férje életművének létrejövetelében és gondozásában, a korszak társadalmi, politikai, művészeti, gazdasági, nőjogi, vallási helyzetét is megismerhetjük egy sajátosan személyes nézőpontból.

Júliának általános támogató szerepe volt: önfeláldozóan segítette férjét a zavartalan alkotás körülményeinek megteremtésével. A házaspár anyagi bázisát, külföldi utazásait, olykor a férj kiállítását, kettejük lakhatását is szinte teljes mértékben az ő vagyona fedezte. Mindemellett büszke volt arra, hogy nem szolt bele férje festészetébe.

Pauler Júlia jómódú és magas társadalmi státuszú családból származott. Egryvel szövődő kapcsolata hatására elvált az első férjétől, vállalva a botrányt és családjá kiközösítését, és házasságra lépett a nála kilenc évvel fiatalabb, nap-számos családból származó festővel 1918-ban, mely döntését sosem bánta meg.

Eljött az idő, hogy kicsit áttoljuk a művészettörténeti kutatás fókuszát, és az árnyékban rejtőzködő támogató nőkre némi fényt irányítsunk, és jelentőségüket kihangsúlyozzuk.

Abstract

The accidentally preserved personal diary of Júlia Pauler, wife of József Egry, written in 1951, contains numerous source information that lead to surprising conclusions. In addition to learning about the role of Mrs Egry in the creation and care of her husband's oeuvre, we can also learn about the social, political, artistic, economic, women's rights, and religious situation of the era from a particularly personal perspective.

Júlia had a general supporting role: she selflessly helped her husband by creating the conditions for undisturbed creative work. The couple's financial base, their foreign trips, sometimes her husband's exhibitions, and their housing were almost entirely covered by her wealth. In addition, she was proud that she had never intervened in her husband's painting.

Júlia Pauler came from a wealthy and high-status family. As a result of her relationship with Egry, she divorced her first husband, accepting the scandal and ostracism of her family, and married the painter nine years her junior, from a day laborer's family, in 1918, a decision she never regretted.

The time has come to shift the focus of art historical research, and to shine some light on the supportive women hiding in the shadows and to explain their importance.

Kulcsszavak: magyar festészet, művészfeleség, nemi szerepek, 20. század, támogatás

Keywords: Hungarian painting, artist's wife, gender roles, 20th century, background support

Az Egry Józseffel kapcsolatos szakirodalomban már évtizedekkel ezelőtt felfigyeltem felesége, Juliska alakjára, akiről több látogatójuk (pl. Bernáth Aurél, Keresztury Dezső) is megemlékezik. A témához az utóbbi időben úgy kerültem közelebb, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Adattárában ráakadtam Egry Józsefné naplójára, melyet 1951-ben, férje halála után egy hónappal kezdett el írni.¹ A naplót begépeltem, annotáltam, egybevettem egyéb forrásokkal, valamint további esetlegesen fennmaradt naplók után nyomoztam² (egyelőre sajnos sikertelenül). A naplóról, tartalmáról és kontextusáról tartottam egy konferencia-előadást 2021-ben, és egy rövid tanulmányt is publikáltam.³

Egy egodokumentumról van szó, melynek segítségével részletesebben megismerhetjük azt a szerepet, amelyet Juliska a férje életében és életművének létrejövetelében, valamint halála után annak gondozásában játszott. Megszólal

¹ Külön tétel alszám nélkül az MKCS-C-I-131-es jelzetű fondban (Bogyay Piroska Egry Józseffel kapcsolatos hagyatéka 1-13). A napló 1951. július 20-tól szeptember 8-ig tart.

² Ezen a naplón kívül legalább egy másik napló létezéséről is tudunk, ami 1943 október 9-től 1944. április 23-ig írja le az eseményeket. Legutóbb Fonay Tibor tulajdonában volt, ő idézett belőle számos részletet a könyvében (Fonay 1989).

³ Magyar Tudomány Ünnepi tudományos konferencia: „Környezeti, gazdasági, társadalmi válságok. Kihívások, megoldások. Tomori Pál Főiskola, Budapest, 2021. november 16. Tanulmány: Kissné 2022: 149–161.

vége az a személy, akinek a szemszögéből még senki nem vizsgálta sem a házasságukat, sem az Egry-életművet. Bár ez a személyes napló többnyire a hétköznapi eseményekről szól (hány órás misére ment, ki látogatta meg, volt-e fürdeni a Balatonon, mit vacsorázott, hogy aludt, milyen testi gyengeségekkel küzdött, milyen gyümölcsöt vagy pletykát hozott a szomszédasszony stb.), a naplórónak a külső és belső történésekhez fűzött kommentárjain keresztül mégis kirajzolódik egy asszonysors a maga traumáival, küzdelmeivel, gondolataival és érzéseivel. A gyász mellett beszámol aggodalmairól, pénzügyi nehézségeiről, az egyre aggasztóbb bel- és külpolitikai eseményekről, amelyekre reflektált is, valamint férje életművének és megítélésének sorsáról. Tehát ennek a véletlenül fennmaradt füzetnek nőtörténeti, művészettörténeti, társadalomtörténeti jelentősége egyaránt van.

A napló számos érdekes témát felvet, ezek közül azonban e tanulmányban az egyik legfontosabbat szeretném megragadni: milyen szerepe volt Egry Józsefnének férje életművének létrejövetelében és gondozásában. A naplón kívül más forrásokat: leveleket, visszaemlékezéseket is felhasználok ahhoz, hogy minél objektívebb képet tudjunk erről alkotni.

Művészfeleségek a 20. században

A romantika utáni korban a művész szerelméről, társáról, feleségéről elsőként talán a múzsaszerep jut eszünkbe: neki/róla ír a költő, fest a festő. Juliska nem illik ebbe a kategóriába, hiszen ő alig szerepelt férje néhány rajzán, festményén.

Olyan is előfordult, hogy a feleség maga is művész, művésztárs, aki férjével együttműködik (Bartókné Pásztory Ditta), vagy feláldozza saját karrierjét (Camille Claudel, Modok Mária) a férj érvényesülésének érdekében. Juliska maga sosem festett, tehát ebbe a kategóriába sem sorolható.

A művészfeleségnek lehet általános támogató szerepe a háttérben: önfeláldozóan segíti a művészt a zavartalan alkotás körülményeinek megteremtésével, nyugodt érzelmi háttér biztosításával. Egry Józsefné teljes mértékben ezt a típust testesítette meg, sőt még annál is többet, hiszen a házaspár anyagi bázisát, külföldi utazásait, olykor a férj kiállítását, kettejük lakhatását is szinte teljes mértékben az ő vagyona fedezte. Egy naplórészlet arra utal, hogy arra viszont még büszke is volt, hogy ennek ellenére nem szólt bele férje festészetének szakmai részébe.⁴

⁴ Napló, augusztus 22-i bejegyzés: „[...] azt hiszem, diszkréten és jól fogtam fel kötelességemet, sohasem avatkoztam ügyeibe – Mint Bernáthné Aurél művészetébe.”

Érdekes néhány példát áttekinteni a magyar képzőművészetnek ebből a korszakából, hogy kontextust teremtsünk az Egry házaspárnak. Anna Margit és Ámos Imre egyenrangú társak voltak, férje halála után Anna Margitnak is nagy szerepe volt a hagyaték gondozásában, és életművének egy része a gyászfeldolgozáshoz kapcsolódott. Czóbel Béla és Modok Mária esetében tudjuk, hogy bár a feleség is festett, Czóbel a háttérbe szorította. Épp mostanában dolgozta fel egy kiállítás kettejük életművét, immár Modok Máriát is az őt megillető művészettörténeti helyre sorolva.⁵ Ferenczy Béni és Plop Mária Erzsébet is legendás pár voltak, többen megörökítették, leírták a kapcsolatukat. Ferenczy Béni agyvérzést kapott 1956-ban, ezután féloldalasan lebénult, és beszélni már nem tudott, ápolást igényelt. Halála után az özvegy fontos szerepet vállalt a hagyaték gondozásában. Medgyessy Ferenc és az orosz származású Maria Alexandrovna Djakonova 1931-ben házasodtak össze, a feleség múzsa és támogató háttér volt. Dési Huber István 1923-ban vette el barátja, Sugár Andor nővérét, Sugár Stefániát. 1932-től a férj betegsége miatt a feleség jövedelméből éltek, a feleség később, 1964-ben könyvet adott ki a férjéről. Berény Róbert és Breuer Eta házasságában az volt a különös, hogy Berényt inspirálta csellóművész felesége, akit számtalanszor megfestett, Breuer Eta azonban a házasságkötésük után teljesen felhagyott a hangszeres játékkal. Márffy Ödön és második felesége, Hacker Franciska, akit 1948-ban vett el, nála negyven évvel fiatalabb volt. (Márffy első felesége Boncza Berta Csinszka volt.) Bernáth Aurél felesége, dr. Pártos Alice komoly karriert befutott reumatológus szakorvos volt, házasságuk elején ő biztosította az anyagi bázist.

Medgyessyékkel, Désiékkel, Berényékkel, Márffyékkel és Bernáthékkal Egryék személyes kapcsolatban álltak. Gyakori jelenség volt, hogy amikor Egry levelet írt művészbarátjának, pár sort felesége is hozzáírt a művész feleségének.

A támogató női szerepnek a társadalmi megbecsültsége a mai napig igen erős: a 2011-ben alapított Krisztina-díjat⁶ például támogató, önfeláldozó feleségeknek (aki „gondoskodó társ és múzsa”) ítélik oda évente, megerősítve ennek a szerepkörnek az auráját. (Lassan talán ideje lenne díjat alapítani a művésznőket támogató férjeknek, de erre egyelőre még szavunk sincs a magyar nyelvben, a művészférfj vagy férfimúzsa csak analógiás alapon képzett és humorosan csengő kifejezések.)

A művészfeleségek gyakran voltak kapcsolatban egymással, de ha személyesen nem is, távolról figyelemmel követték egymás sorsát. A naplóból kiderül,

⁵ A Ferenczy Művészeti Központ szervezésében a Czóbel Múzeumban: Két paletta, 2021. okt. 29. – 2022. okt. 30.

⁶ A díj Gyémánt László feleségéről kapta a nevét, az alapítója Kárpáti Tamás újságíró.

hogy Egry Józsefné például tudta, hogy 1946-os hazatérése után Bartókné 2000 Ft nyugdíjat kapott, és ennek alapján közölte Bernáthtal, hogy szerinte ő a férje érdemeire való tekintettel 1000 Ft-os nyugdíjat érdemelne.⁷ Medgyessynével is a nyugdíj ügyét tárgyalta meg, tanácsot is kapott tőle.⁸

Pauler Júlia életrajzi vázlata

Egry Józsefné Pauler Júlia Szidónia (1874. július 25. – 1957. november 25.) Badacsonyan 83 éves korában hunyt el, hat évvel férje halálát követően. Jómódú és magas társadalmi státuszú családból származott: édesapja Pauler Gyula történész (1841–1903), öccse Pauler Ákos filozófus (1876–1933) volt. A család a két leánygyermeket, Júliát és Katicát rangjukhoz méltóan adták férjhez, mindkét esetben katonatiszthez. Júlia első férje Vizkelety Ferenc ezredes volt (elhunyt 1941-ben), ebből a házasságból egy lány és egy fiú származott. A lány tízévesen meghalt, a fiú, Vizkelety István (1899–1958) egy évvel élte túl az édesanyját.

Juliska, akit családi körben és a közeli ismerősök is Nennének neveztek, az I. világháború idején más rangos hölgyekhez hasonlóan a badacsonyi Neptun szállodában kialakított kiegészítő kórházban volt ápolónő, ahová a leromlott egészségű segédszolgálatost, Egry Józsefet gyógykezelésre beutalták. A köztük kibontakozó kapcsolat Juliska életét teljesen felborította: elvált a férjétől, vállalva a botrányt és családja kiközösítését, és házasságra lépett Egry Józseffel 1918. július 6-án.⁹ Juliska ekkor 44 éves volt, előző házasságából származó fia 19, Egry 35 éves. Mivel egyházilag nem tudott elválni, Egryvel ekkor csak polgári házasságot kötött (így a szentségektől el volt tiltva az első férje haláláig, 1941-ig), ekkor azonban Egryvel az egyházi szertartást is megtartották 1941. július 3-án.¹⁰

Juliskának a válás és saját családjának kiközösítése dacára is komoly családi öröksége maradt, többek közt egy villaszerű, kertes keszthelyi ház, egy badacsonyi szőlő és présház, valamint további kisebb tóparti telkek. (A Pauler családnak már Júlia nagyapja, Pauler Tivadar jogász és miniszter kora óta voltak szőlőbirtokai Badacsonyan.) Egry József napszámos család sarja volt, így nem volt semmi számottevő tulajdona.

⁷ Napló, augusztus 26-i bejegyzés. Az értesülése helyes volt, Bartókné Pásztor Ditta nyugdíja valóban ennyi volt. Volly István: Bartókné Pásztor Ditta (pályakép II.), in: Életünk, 1984/8. szám, https://library.hungaricana.hu/hu/view/Eletunk_1984/?pg=787&layout=s

⁸ Napló, augusztus 3-i bejegyzés.

⁹ Házassági értesítőjük, MTA BTK MI Adattára, jelzet: MKCS-C-I-131/3.

¹⁰ Fonay 1989: 56 (házassági levél alapján).

Házasságkötésük után először Keszthelyen laktak (1928-ig), majd azt az ingatlant Juliska eladta, hogy a kapott összeget férje gyógykezelésére és – Egry tüdőbetegsége miatt – itáliai utazásra költse.

Ezután Badacsonyban, a már említett hegyoldali prэшázban éltek („felső villa”, melyet egy verandával toldottak meg, ma Szőlőhegy utca 9.)¹¹, ahonnan gyönyörű kilátás nyílt, viszont nem volt elég komfortos, ráadásul a közeli bazaltbányák robbantásai és pora tovább rontotta Egry egészségi állapotát. (Ennek a háznak a falára 1968-ban tettek emléktáblát.)

A teleket 1930-tól Pesten töltötték egy bérelt lakásban, de a kellemes évszokokban mindketten ragaszkodtak a Balaton közelségéhez. Ezt a fenti szőlőt és házat 1938-ban eladták, és a bevételt részben újabb itáliai utazásra költötték, a másik részből pedig lent a faluban, a kikötőhöz közel építtettek maguknak egy emeletes házat, azon a telken, amely még mindig Juliska Pauler-örökségéből maradt. A ház 1942-re készült el, jelenleg ez az Egry József Emlékmúzeum.

Egyértelmű, hogy Juliska vagyonának nagy részét Egryre költötte:¹² gyógyulására és a nyugodt körülmények biztosítására, sőt ő vállalta a kiállítások költségeinek fedezését (pl. Berlinben).¹³

A házasságuk

Házasságuk nagyon különös volt, amiről számos szemtanú beszámolója maradt fenn (pl. Bernáth Auréltól,¹⁴ Keresztury Dezsőtől¹⁵). Juliska művelt, olvasott,¹⁶ beszédes, jókedélyű, humoros nő volt, tudott zongorázni, továbbá mélyen valóságos volt. Keresztury Dezső leírása szerint Juliska mindig derűs volt, a kínos helyzetekre nem visszavágó kifakadással, hanem zavart nevetéssel reagált.¹⁷ Keresztury kiegészíti Juliska jellemzését azzal, hogy kissé bohém, nyílt, kalandvágó jellem volt.

Egry szinte mindenben az ellentéte: mogorva, szótlan, zsémbes, templomkerülő, és Juliskával gyakran igen nyersen bánt, rákiabált, kioktatta. A szakirodalom sehol nem mondja ki, de minthogy e téren szerencsére sokat változott a

¹¹ Fonay 1989: 31–33.

¹² Egry breviárium 1973: 28.

¹³ Egry breviárium 1973: 30.

¹⁴ Bernáth Aurél: Utak Pannóniából. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. A vonatkozó szövegrész újraközli: Fodor 1980: 39 skk. Bernáth Aurél „bizarr házasságnak” nevezi.

¹⁵ Egry breviárium 1973: 28 skk.

¹⁶ Fonay 1989: 60.

¹⁷ Egry breviárium 1973: 36–37.

társadalmi érzékenység, ma már egyértelmű: érzelmileg súlyosan bántalmazó kapcsolat volt ez, melynek a traumáját Juliska a férje halála után igyekezett magában tisztázni, elrendezni, és ennek az 1951-es napló a legfontosabb, megrendítő dokumentuma. Nyugodtan felülbírálnak azokat a (jellemzően férfiak által írt) szakirodalmi értékeléseket, melyek megszépítik, kimagyarázzák Egry védhetetlen bántalmazó viselkedését.

Érdekes módon úgy tűnik, hogy Juliska ennek ellenére nem bánta meg, hogy felborította addigi kényelmes polgári életét, és Egryvel kötötte össze a sorsát. Untatta és bosszantotta őt saját társadalmi rétegének előítéletessége és képmutatása, tudatosan és örömmel szakított ezzel. Döntéséhez szívós elszántsággal ragaszkodott minden körülmények között. Bátyja, Pauler Ákos temetésekor, amikor családtagjai, valamint a hozzájuk tartozó rangos társadalmi réteg képviselői ott nyüzsgöttek és fontoskodtak, ezt írta egy levélben Egrynek: „Szinte bámulva hallgatom ezt a sok üres dolgot, aminek oly fontosságot tulajdonítanak, hála Istennek, érzem, az elmúlt 15 év, mit Magával töltöttem, gyökeresen megváltoztatott, és alig várom, hogy ennek az üres társaságnak hátat fordítsak.”¹⁸

Egry pedig bármilyen mogorva is volt, néhány megnyilvánulása arról tanúskodik, hogy valójában értékelte felesége áldozatosságát. Bogyay Attilának, Juliska unokaöccsének mondta egyszer: „Nekem szerencsém volt, megtaláltam a nekem való asszonyt.”¹⁹ Egry, aki maga is vezetett naplót, élete utolsó naplóbejegyzésében, halála előtt egy bő hónappal ezt írta: „Hál Isten Juliska jól van és emberien ápol. Nagyon hálás vagyok neki.”²⁰

Egry Józsefné, a hitves

Férje minden mogorvasága és rossz bánásmódja ellenére mindvégig erős maradt benne a ragaszkodás és a szeretet. Erről tanúskodik a férje halála utáni hiányérzet: „Mindig hihetlenebb, hogy Jóska már soha sem közeledik a ház felé – nem várhatom este – azt hiszem ezt ebben az életben már nem lehet megszokni.”²¹ Férje halálának napját is újra és újra átéli: „Hálát adok Istenemnek, hogy halála pillanatában annyi erőt adott – mert ha most visszagondolok az utolsó percekre, szinte hihetetlen, hogy ezt a fájdalmat kibírtam. – Mindig előttem van, ahogy csodálkozva utoljára kinyitotta szemét és elcsendesedett.”²²

¹⁸ Pauler Juliska levele Egry Józsefhez, Budapest, 1933. július 1. Közli Fonay 1989: 41.

¹⁹ Fonay 1989: 59.

²⁰ Egry breviárium 1973: 155.

²¹ Napló, július 20-i bejegyzés.

²² Napló, augusztus 12-i bejegyzés.

A tízévesen meghalt kislánya négy évtizeddel azelőtti halálának az évfordulóján írja a következőket: „Halála mindig életem legfájdóbb emléke volt, de akkor még fiatal voltam – előttem volt az életem nagy része – most azonban, hogy Jóska itthagytott – ki iránt érzett szeretetem olyan nagyon hasonlított mélységben Szilikém iránt érzettre, teljesen befejezett előttem a jövő – nem tudok tervezni, előre gondolni csak a közvetlen jövőt nézem s az sem érdekel nagyon.”²³

Férje halála után megbocsátotta, sőt a maga számára kimagyarázta férje durva bánásmódját. A környezete (néha igen udvariatlan módon) célzást tett arra, hogy végre megszabadult a kellemetlen modorú élettársától. Ő azonban felháborodott ezen, és védelmébe vette Egryt. „Haza Ányosnéval jöttem, ki rendkívül elítélőleg nyilatkozott Jóskáról különösen velem szemben tanúsított viselkedéséről. – Azt mondta, ezt nem bírta volna ki. Nem is tudok visszaemlékezni, hogy előtte velem tényleg olyan goromba lett volna, bár ez nála megszokott dolog volt – én sokszor már észre sem vettem, de neki sokszor mondtam, hogy mit szólnak majd az emberek – Evvel nem törődött. [...] Ányosné különben olyan megokolásokra is tért ki, hiányos műveltség, nevelés hiánya, különbség a társadalmi helyzetben mit ő nem bírta volna ki s ami nem is létezett úgy ahogy ő gondolta. – Jóska modora, viselkedése egészen kifogástalan volt – 30 évvel ezelőtt is inkább szántsándékkal vétett a jó modor ellen.”²⁴

Még lelki olvasmányai kapcsán is férje dühkitöréseinek felmentésére asszociál: „Most olvastam, hogy P. Lippert nagyon elnéző volt a hirtelen kitörésekkel szemben, ezeket nem tartotta jellemhibának – csak valahogy szükségszerű megnyilatkozásnak.”²⁵

Több szemtanú is beszámolt a festő nyers modoráról. Egry időnként szabadjára engedte indulatait, ilyenkor pokróc-goromba hangon szólt Juliskához: „Mit ért maga ahhoz [a festészetéhez]?” „Állva is meg tudok halni” (amikor Juliska kímélni, lefektetni akarta).²⁶

Régi naplóját olvasva Juliska maga is szembesült azzal, hogy milyen nehéz időszakokon kellett néha keresztülmennie: „Ami a Jóska akkori viselkedését illeti, az rettenetes volt – állandóan gyötört, megalázott, mintha a szeretetnek még az irmagját is ki akarta volna belőlem irtani.”²⁷ Vagy máshol: „nekem a szűrő szerepet alaposan gyakorolni kellett – mert szegény Jóska tényleg nehezzé tette az életet, örökös gáncsoskodásával. Ezt majdnem elfelejtettem már.”²⁸ „Olvasva

²³ Napló, július 29-i bejegyzés.

²⁴ Napló, július 22-i bejegyzés.

²⁵ Napló, augusztus 25-i bejegyzéshez fűzött későbbi betoldás 1955-ből.

²⁶ Egry breviárium 1973: 34.

²⁷ Napló, augusztus 7-i bejegyzés.

²⁸ Napló, augusztus 10-i bejegyzés.

1945-ös naplómát, csakugyan megdöbbenő, hogy Jóska milyen türelmetlen volt – s mennyire kegyetlen volt hozzám.”²⁹

Az alábbi naplórészlet Juliska háborús naplójából való, egy olyan időszakból, amikor Egry pár napra felment Pestre: „... tulajdonképpen Jóska ittlétekor is nagyon sokat vagyok egyedül. Ő fent dolgozik, beszélni sem igen szabad. Ha együtt vagyunk étkezéskor, mindig akad zsörtölődésre alkalom. Teljesen elvesztettem szabad akaratomat, mi erénygyakorlat szempontjából nagyon üdvös, de folytonos lelki feszültséget jelent. Azért mégis nagyon fog hiányozni, a rosszat is megszokja az ember.” (1944. február 5.)³⁰

Valóban, halála után szinte még Egry örökös morgása is hiányzik neki: „Bár hallhatnám korholását – mégis ő volt az egyetlen, ki egészen hozzám tartozott.”³¹

Feleségként számára a gondoskodás tűnt az egyik legfontosabb feladatnak. Az ingatlanok eladásáról, az itáliai utak finanszírozásáról, a megfelelő lakhely és műterem biztosításáról már volt szó. A hétköznapi gondoskodás mértékéről a II. világháború alatt írt egyik naplójából alkothatunk igazán képet. Juliska minden gondolata Egry körül forgott: a fizikai gondoskodás, a lelkiállapotáért való aggodás, az alkotás körülményeinek biztosítása volt a legfőbb gondja.³²

Ez a fajta reprodukív munka, ami többnyire láthatatlan, és nem jár érte sem elismerés, sem fizetség, évszázadokon át jellemzően a nők magától értetődő feladata volt, és részben még ma is az. A feminizmus nézőpontváltásának köszönhetően azonban ma már egyáltalán nem tűnik olyan természetesnek, különösen ebben a helyzetben, amikor a feleség eredeti társadalmi rangja sokkal magasabb volt, mint a férjé. A hagyományos patriarchális felfogás, miszerint a történelemnek (a művészetnek) a férfi az aktora, a nő pedig a férfi támogatója, ma már igazságtalanul aránytalan elosztásnak tűnik. A támogatói szerepet ma már sokkal inkább értékeljük, és nyugodtan kijelenthetjük, hogy Egry József életműve a felesége támogatása nélkül létre sem jött volna, Egry egészségi állapota Juliska nélkül sokkal korábban összeomlott volna, az ő anyagi háttere nélkül Egry életminősége sokkal alacsonyabb szinten állt volna. Eljött az idő, hogy kicsit áttoljuk a művészettörténet fókuszát, és az árnyékban rejtőzködő támogató nőkre némi fényt irányítsunk, és jelentőségüket kihangsúlyozzuk.

Volt olyan kortárs, aki érzékelte Juliska fontosságát. A műgyűjtő Radnai Béla kondoleáló levele kapcsán Juliska ezt írta naplójába: „Levele nagyon szép és részben engemet is magasztal – hogy én tettem lehetővé, hogy Jóska évtizedeken

²⁹ Napló, augusztus 18-i bejegyzés.

³⁰ Fonay 1989: 50.

³¹ Napló, augusztus 31-i bejegyzés.

³² Egry Józsefné naplója, 1943 október 9-től 1944. április 23-ig. Legutóbb Fonay Tibor tulajdonában volt, ő idézett belőle számos részletet a könyvében (Fonay 1989).

keresztül alkossa remekműveit. Nem tudom, így van-e, de részemről mindent megtettem, hogy ez lehető legyen – néha úgy látszott, hogy inkább útjában voltam – de azt hiszem, a sok perlekedés, zsörtölődés hozzátartozott egyéniségéhez, s itt is levezető szerepet töltöttem be.”³³

Egry Józsefné szerepe férje művészi alkotásában és az életmű gondozásában

Együtt eltöltött évtizedeik alatt Egry ritkán hívta fel a műterembe a feleségét, ritkán kérte ki a véleményét. Sőt, a legenda szerint utolsó házukban a műterembe felvezető lépcső azért volt olyan keskeny, hogy Egry egy székkal is el tudja torlaszolni, hogy felesége ne jöjjön fel.³⁴

Juliskának azonban megvolt a véleménye férje képeiről, még ha nem is mondta ki. Leírta például a naplójába, hogy „az idei képek nem olyan erősek, mint a régebbiek, érződik rajtuk a küszködés”,³⁵ de ezt nem mert elmondani a férjének. Amikor férje megkérdezett tőle valamit, zavarba jött: „... torkomon akadt a szó, mikor véleményt kért. Úgy le szokott torkolni, alig merek szólni. [...] azért nagyon örültem, hogy láthattam a képeket, mindig kivételesen megtisztelve érzem magamat, ha mutat valamit. Ezen a téren nagyon alant érzem magamat.”³⁶

Ő maga is számontartotta, nyomon követte a kiállítások visszhangját és az eladásokat. A műgyűjtőkkel Egry halála után is tartotta a kapcsolatot.

Egry halála után gondos művészfeleségként aggodalmasan figyelte, hogy az utókor hogyan értékeli férje művészetét. Bántotta, hogy nem sok hivatalos megemlékezés kísérte a nagy művész halálát: „kevés hírt vert fel a demokráciában Jóska halála”.³⁷ Leginkább amiatt aggódott, hogy férje művészetét a szocialista realizmus követelménye miatt leszólják, leértékelik majd. „Végvári beszél egy kiállításról, fel kell deríteni, mondja, hogy mi volt az, ami Jósának eredeti a munkásosztályt dicsőítő stílusát felcseréltette a fényfestészet valóságosabb problémáival. Ezekre a kérdésekre minél előbb feleletet kell találni – mondja, hogy Egry jelentőségét pozitív adatokkal alátámasztva mérhessük le. Már meg akarják szerezni Jóska elvülhetetlen érdemeit a népi demokrácia számára – de én úgy érzem, ha az lenne a kiállítás tendenciája, hogy azt akarnák bemutatni hogyan nem szabad ma festeni – úgy ne nyúljanak Jóska műveihez.”³⁸

³³ Napló, augusztus 25-i bejegyzés.

³⁴ Fonay 1989: 46.

³⁵ 1944. október 14-i bejegyzés. Fonay 1989: 60.

³⁶ 1944. október 14-i bejegyzés. Fonay 1989: 60.

³⁷ Napló, július 26-i bejegyzés.

³⁸ Napló, július 28-i bejegyzés.

Bár mindenképp egyben akarta tartani az életművet, és Bernáth Aurél is ezt tanácsolta neki,³⁹ közben mégis szerette volna tudni a képek pénzbeli értékét, mert nyilván tisztában volt azzal, hogy lehetséges, hogy rászorul végül a képeladásra. 1952-től kezdve valóban adott el Egry-festményeket.⁴⁰ Közben gondozta Egry írásos hagyatékát is: 1955-ben Keresztury Dezsőre bízta Egry naplóját-hagyatékát, amit ő végül az Országos Széchenyi Könyvtárnak adott el, az összeg természetesen Juliskát illette.⁴¹

1951 novemberében, öt hónappal Egry halála után Végvári Lajos egy kiállítást rendezett Egry műveiből a Fővárosi Képtárban, és ehhez Juliskától is kért festményeket.⁴²

Kapcsolattartás férje barátaival

Impozáns az a névsor, akikkel ekkoriban Juliska találkozott vagy levelezett. Gyakoriak voltak nála a látogatások, sokszor váratlanul is, és minden levélre, akár magán, akár hivatalos volt, mindig lelkiismeretesen válaszolt.

Számtalan részvétnyilvánító levélről tesz említést a naplóban, ezek egy részét Fonay közli is.⁴³ Ebben az alig másfél hónapban naplójában említi, hogy levelet vagy sürgönyt váltott Lyka Károly és Fülep Lajos művészettörténészekkel, Mihályfi Ernő népművelési miniszterhelyettessel, Redő Ferenc minisztériumi osztályvezetővel, Kmetty János, Mihály István, Pap Géza, Barcsay Jenő festőművészekkel, Kárpáti Aurél irodalomkritikussal, Borsos Miklós és Martyn Ferenc szobrásszal, Fruchter Lajos, dr. Völgyessy Ferenc és Radnai Béla műgyűjtőkkel, Kerényi György zeneszerzővel, Oltványi Imre művészeti íróval. Meglátogatta őt többször is személyesen Bernáth Aurél festőművész, egyszer váratlanul megjelent nála Szabó Lőrinc költő, szintén váratlanul a régi barát, Cseh-Szombathy László műgyűjtő nővére, Margit. Vendége volt Bán Béla festőművész, valamint Medgyessy Ferenc szobrász felesége, az orosz származású Mária.

Egry halála után pár héttel már tervezgetni kezdte a síremlékét, ehhez Borsos Miklóst akarta felkérni, és konkrét elképzelése is van, hogy melyik festményt kellene alapul vennie.

Naplójában ezt írta: „... szeretném vele [Borsos Miklóssal] megbeszélni a síremléket – ő fiatal, itt van a közelben, tehetséges s úgy hiszem hogy tudna

³⁹ Napló, augusztus 26-i bejegyzés.

⁴⁰ Fonay 1989:77.

⁴¹ Fonay 1989:78.

⁴² Fonay 1989:76.

⁴³ Fonay 1989:68 skk.

valami szépet csinálni. – Van egy elgondolásom, bazaltból bekerítés, hátul hegy szerű emelkedés keresztrel – ebbe egy esetleg bronz dombormű, Jóska »Napba néző« jét ábrázolná – ez önarcképféle volt. Persze szobrászi megoldásról kellene beszélni vele.⁴⁴ Feltehetőleg az Önarckép napsütésben (1927) című képre gondolt.⁴⁵ Végül valóban egy hasonló motívum került a síremlékre, de nem bronzból, hanem bazaltkőből van a dombormű.

Zárszó

Egry Józsefné Pauler Júlia 1957-ben halt meg Badacsonyan. Őt is a badacsonytomaji temetőbe, férje mellé temették.

Hagyatéka sajnos szétszóródott, fia és családja (akik ekkor már évek óta az ő badacsonyi házában laktak vele együtt) nem gondoskodtak róla. A napló sáros borítólapját megmagyarázza a címlapjára írt jegyzet: „Egry Józsefné napló részlet. Az E.-ház előtti téren a sárban találtam 1957-ben”, mely valószínűleg a hagyaték tulajdonosától, Juliska unokahúgától, Bogyay Piroskától származik. Ha az ő öccse, Bogyay Tamás nem lett volna művészettörténész, akkor ez a napló soha nem került volna közgyűjteménybe, tehát valójában csodálatos szerencse, hogy megmaradt és olvashatjuk.

Számos ilyen dokumentum segítségére van ahhoz szükség, hogy átkeretezzük az eddig ismert életműveket, megmutatva azokat a személyeket is, akik a háttérből jelentős szerepet játszottak a művészi alkotás megvalósulásában.

Felhasznált irodalom

Egry breviárium. Válogatta: Takács Margit, bevezető tanulmány: Keresztury Dezső, szerk.: Éri István. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1973.

Fodor András (szerk.): Egry József arcképe. Egry József írásai, írások Egry Józsefről. Budapest, Magyar Helikon, 1980.

Fonay Tibor: Egry József badacsonyi évei. Veszprém, 1989.

⁴⁴ Napló, augusztus 16-i bejegyzés.

⁴⁵ Olaj, vászon, 58.5x82 cm, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.

Kissné Budai Rita: Gyász és vészterhes idők. Pauler Juliska naplója 1951-ből. Tudományos Mozaik 21. kötet, Budapest, Tomori Pál Főiskola, 2022, 149–161. online: https://portal.tpfk.hu/Data/Sites/1/media/Dokumentumok/tudomanyosmozaik/Tudom%C3%A1nyos_Mozaik_21.pdf

